

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 31-32

МАРІУПОЛЬ
2021

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія
Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 7 від 23.12.2021 р.)

**Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія
включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі політичних наук за
спеціальностями 052, 291 (Наказ МОН України від 02.07.2020 № 886) та історичних наук
за спеціальністю 032 (Наказ МОН України від 17.03.2020 № 409)**

з присвоєнням категорії «Б».

Видання включено до міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International sp.z o.o.

Редакційна колегія:

Головний редактор – д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. К. В. Балабанов, к.політ.н., доц. М. В. Булик, д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, к.політ.н., доц. Л. О. Дорош, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, к.і.н., доц. О. Л. Іванюк, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, к.і.н., доц. С. П. Пахоменко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. І. В. Срібняк, д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, к.політ.н., проф. М. В. Трофименко, к.і.н., доц. Я. П. Цецик.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія), д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова), д.політ.н., проф. А. Макаричев (Естонія), д. філос.н., доц. Е. Нарвселіус (Швеція), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка), д.і.н., ст.наук.співр. В. Сазонов (Естонська республіка), д.п.н., проф. С. Саяпін (Республіка Казахстан), д.політ.н., проф. С. Х. Ш. Сохерворді (Пакістан), д.політ.н., проф. М. Хана (США).

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 058/21

Видавець «Видавничий відділ МДУ», 87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2021

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Арабаджи С. С. МАТЕРІАЛИ ЖУРНАЛЬНОЇ ПЕРІОДИКИ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (XIX – поч. XX ст.)	7
Гедьо А. В., Шабранська В. О. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ТА ДОЗВІЛЛЯ КИЯН ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТ «НОВА РАДА» ТА «КИЄВЛЯНИН»	19
Гончаренко І. М. ВПЛИВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ РОЛЕЙ У СІМ'ЯХ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVII СТ.	32
Куліков В. О. ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В ЗАВОДСЬКИХ ТА ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ДОНБАСУ (1870-1917)	43
Луковенко І. Г. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ МАРІУПОЛЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. (ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ)	52
Рамазанов Ш. Ш., Левітас Ф. Л. 22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ В ІСТОРИЧНИХ ФАЙЛАХ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	62

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Балабанов К. В., Лисак В. Ф. МОВНА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ	74
Булик М. В., Ключ В. В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КНР ЗА ПРАВЛІННЯ СІ ЦЗІНЬПІНА	82
Вонсович С. Г. ВЕКТОРИ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕОРІЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ЯК АТРИБУТА ВЛАДИ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ	94
Грідіна І. М., Чульська К. О. РЕГІОНАЛЬНІ ЕЛІТИ ДОНЕЧЧИНИ ТА ЛУГАНЩИНИ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	103
Гунза Ю. С., Лисак В. Ф. РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)	120
Константинова Ю. В., Розумовська Ю. О. ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ: ДОСВІД НАТО ДЛЯ УКРАЇНИ	131

Махсма С. Г. ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ	142
Мироненко В. В. ОСОБЛИВОСТІ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО РАКЕТНО-ЯДЕРНИХ ОЗБРОЄНЬ	152
Митрощенко В. І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	160
Мороз О. ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД САМОВРЯДУВАННЯ ІТАЛІЙСЬКОЇ МЕНШИНИ СЛОВЕНІЇ	168
Мошак Д. С. ЛЕГІТИМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ МАНІПУЛЯЦІЇ	179
Пашина Н. П., Мендрін О. В. ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	186
Шуляк С. В., Гірман А. П. ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СИРІЇ (РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР)	195

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ГУМЕНЮК Б. І. ІЗ ЩОДЕННИКА ПОСЛА УКРАЇНИ. КИЇВ-НІКОСІЯ-КИЇВ. К. : ДП «ГДП», 2021. 208 с. (К. В. Балабанов)	208
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	214
РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»	218
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	221

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Arabadzhy S. PERIODICAL MATERIALS AS SOURCES FOR HISTORICAL APPROACH TO DAILY LIFE OF THE GREEK POPULATION IN THE NORTH OF PRYAZOVIA (XIX – BEGINNING OF XX)	7
Hedo A., Shabranska V. CULTURAL LIFE AND LEISURE OF KIYANS AT THE TIMES OF THE CENTRAL RADA ON THE MATERIALS OF “NOVA RADA” AND “KIEVLYANIN” NEWSPAPERS	19
Goncharenko I. INFLUENCE OF THE ORTHODOX CHURCH ON THE FORMATION OF GENDER ROLES IN THE FAMILIES OF UKRAINIANS OF THE SECOND HALF OF THE XVI - XVII CENTURIES	32
Kulikov V. CIVIC ASSOCIATIONS IN COMPANY TOWNS OF THE DONBAS (1870–1917)	43
Lukovenko I. RELIGIOUS LIFE OF THE JEWS OF MARIUPOL OF THE XIX – EARLY XX CENTURY (ORGANIZATIONAL AND MANAGEMENT ASPECTS)	52
Ramazanov Sh., Levitas F. JUNE 22, 1941 IN THE HISTORICAL FILES OF FOREIGN HISTORIOGRAPHY	62

POLITICAL SCIENCE

Balabanov K., Lysak V. LANGUAGE POLICY IN THE CONTEXT OF FORMATION OF STATE IDENTITY IN UKRAINE	74
Bulyk M., Klius V. CONCEPTUAL BASICS OF CHINA’S FOREIGN POLICY UNDER XI JINPING	82
Vonsovych S. EVOLUTION VECTORS OF LEGITIMACY THEORY AS AN ATTRIBUTE OF POWER: PAST AND PRESENT	94
Gridina I., Chulska K. REGIONAL ELITES OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS AFTER THE REVOLUTION OF DIGNITY AND DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR	103
Hunza Y., Lysak V. REGIONAL DIMENSION OF UKRAINE'S GENDER POLICY (ON THE EXAMPLE OF DONETSK REGION)	120
Konstantynova Y., Rozumovska Y. GENDER POLICY IN THE ARMED FORCES: NATO EXPERIENCE FOR UKRAINE	131

Makhsma S. STUDY OF LOCAL IDENTITY IN THE WORKS OF UKRAINIAN SCIENTISTS	142
Myronenko V. FEATURES OF WORLD POLICY IN NUCLEAR MISSILE WEAPONS	152
Mytroshchenko V. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF THE POLITICAL PARTIES OF THE EUROPEAN STATES AT THE PRESENT STAGE	160
Moroz O. PRACTICAL EXPERIENCE OF SELF-GOVERNMENT OF THE ITALIAN MINORITY OF SLOVENIA	168
Moshak D. LEGITIMATE POTENTIAL OF MODERN POLITICAL MANIPULATION	179
Pashyna N., Mendrin O. CIVIC EDUCATION IN UKRAINE AS A MEANS OF FORMING CIVIC IDENTITY	186
Shuliak S., Girman A. INTERNATIONALIZATION OF THE SYRIA'S CIVIL WAR (REGIONAL DIMENSION)	195

SCIENTIFIC LIFE

REVIEW OF THE MONOGRAPH

HUMENIUK B. I. FROM THE DIARY OF THE AMBASSADOR OF UKRAINE. KYIV-NICOSIA-KYIV. K. : DP "GDIP," 2021. 208 p. (K. Balabanov)	208
---	-----

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	214
THE EDITING POLICY OF SCIENTIFIC PUBLICATION "BULLETIN OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY. SERIES: HISTORY. POLITICAL STUDIES"	218
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	221

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 930.23:94(477.62-2Мар=14)''18/19''(045)

С. С. Арабаджи

МАТЕРІАЛИ ЖУРНАЛЬНОЇ ПЕРІОДИКИ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (XIX – ПОЧ. XX ст.)

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-7-19

Розглянуто публікації журнальної періодики та статті, опубліковані у виданнях наукових товариств як джерела з історії повсякденного життя грецького населення Північного Приазов'я. Охарактеризовані їх інформативні можливості, джерельна цінність та достовірність. Окрему увагу приділено процесу збору та верифікації інформації авторами розвідок. Зазначено тематику статей та визначно, які з аспектів повсякденності грецької громади, дозволяють розкрити матеріали журнальної періодики.

Ключові слова: джерела, журнальна періодика, греки, Північне Приазов'я.

Проблематика повсякденності є досить багатопланою та багаторівневою, тому вивчаючи джерела з повсякденного життя грецького населення варто досліджувати матеріали, що розкривають приватно-родинну та дозвіллево-відпочинкову сферу життя греків, їх трудову та навчальну діяльність, питання харчування, лікування, одягу, побуту, звичаїв, девіантної поведінки, а також емоційні реакції на життєві події тощо. Відомо, що в історіографії й досі не існує комплексної наукової роботи з даної теми, що актуалізує залучення нових комплексів джерел задля створення повноцінного дослідження. Серед джерел, які містять інформацію про матеріальне забезпечення греків, основні заняття, громадські порядки, особливості менталітету та характеру варто виділити журнальну періодика й видання наукових товариств. Спеціальні друковані видання займали важливе місце в розвитку суспільства і при детальному вивченні можуть надати важливі відомості щодо перебігу повсякденності греків. Тому актуальним є пошук та вивчення цих джерел, що виступають свого роду «дзеркалом» історії того часу.

Наявну історіографічну базу з теми дослідження можна умовно поділити на три групи. Перша група охоплює роботи з теоретичних проблем джерелознавства. Друга – це роботи, в яких висвітлюється становлення різних журнальних видань та надається їх характеристика. Третя – це розвідки, в яких аналізуються інформаційні можливості періодики у вивченні повсякденного життя населення в різні історичні періоди або висвітлюється повсякденність на основі періодичних видань. Перша група представлена сучасними джерелознавчими дослідженнями українських вчених. Серед багатьох робіт варто виділити праці Я. Калакури (Калакура, 2002), С. Макарчука (Макарчук, 2008), В. Воронова (Воронов, 2003). У праці В. Воронова викладені найважливіші теоретичні та методологічні аспекти джерелознавства, наведена наукова критика (аналіз) історичних

джерел, її основні етапи, наданий суттєвий зміст джерелознавчих категорій «вірогідність», «репрезентативність», «автентичність» та «оригінальність». Для розвідки особливу цінність становить шостий розділ його праці, в якому проаналізовано періодику та окреслено головні методи та технічні прийоми, які необхідно використовувати для аналізу джерел.

До другої групи варто віднести дисертаційне дослідження В. Філаса «Журнал Министерства государственных имуществ» як джерело з соціально-економічної історії Південної України» (Філас, 2008). В ньому автор детально описує специфіку журналу, способи збирання інформації, які використовували автори статей та їх професійну приналежність. В. Хмарській у своїй праці детально характеризує археографічну діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, виділяє тематику статей, а також вклад авторів розвідок у дослідження історії регіону (Хмарський, 2002).

До третьої групи відносяться роботи О. Міхеєвої (Міхеєва, 2010), Г. Мясоєдова (Мясоєдов, 2014), В. Попова (Попов, 2018), Галамай (Галамай, 2015) тощо. Варто зазначити, що хронологічні межі праць вище названих дослідників охоплюють ХХ ст. Єдиною працею, в якій охарактеризовано використання матеріалів періодици другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в дослідженні повсякденності грецького населення Північного Приазов'я є стаття С. Арабаджи (Арабаджи, 2011), але в ній увага дослідниці зосереджена тільки на газетних виданнях. Таким чином, огляд історіографії засвідчив, що жодної праці, яка б характеризувала інформаційну цінність статей у журнальних виданнях щодо перебігу повсякденності греків наразі не існує, це і стало мотиваційним чинником дослідження. У зв'язку з цим, набуває особливої актуальності джерелознавче вивчення порушеної проблеми, проведення якого дасть змогу створити необхідне підґрунтя для подальших конкретно-історичних студій.

Мета розвідки – дослідити специфіку матеріалів журнальної періодици, в тому числі і видань наукових товариств, з'ясувати ступінь їхньої достовірності та інформативності для дослідження повсякденного життя грецького населення Північного Приазов'я в ХІХ – на початку ХХ ст.

Методологічний інструментарій розвідки становить дотримання принципів історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності. Складність та різнохарактерність самих джерел і відомостей, що вони містять, а також наявність в них не лише прямої, а й прихованої, опосередкованої інформації, передбачили застосування джерелознавчих методів дослідження. Важливим інструментарієм дослідження є метод джерелознавчого аналізу, який дозволив вивчити історичні умови виникнення матеріалів, обставини та мотиви походження, встановити вірогідність, повноту й репрезентативність джерел, вирішити питання атрибуції, з'ясувати специфіку публікацій.

Журнали й видання наукових товариств постають перед нами як джерела, що містять різноманітні матеріали для вивчення і розуміння всіх аспектів найрізноманітнішої палітри повсякденного й господарського життя греків. До таких джерел можна віднести статті, опубліковані в офіційних виданнях різних міністерств таких, як «Журнал Министерства государственных имуществ» та «Журнал Министерства внутренних дел», матеріали загальноросійських журналів сільського господарства «Хозяин» і «Плодоводство», а також повідомлення надруковані в «Записках общества сельского хозяйства Южной России» та «Записках Одесского общества истории и древностей».

Серед журнальних видань особливе місце належить «Журналу Министерства государственных имуществ» – офіційному органу Міністерства державного майна, котрий був заснований у 1841 р. Цінність і специфіка цього видання полягає в тому, що значна

кількість публікацій у журналі формувалась на основі документальних та нарративних джерел, які вже втрачені. Міністерство державного майна виконувало управлінську функцію і вкрай потребувало перевірених статистичних даних та описів стану господарства в усіх кутках Російської імперії. Збір цих відомостей йшов двома шляхами. Перший шлях включав в себе опрацювання обов'язкових звітів, що на постійній основі надходили від різних посадових осіб, установ та товариств, наприклад, губернаторів, палат державного майна, Інспекції сільського господарства південних губерній, товариств сільського господарства тощо. Другий шлях застосовувався у випадках, коли представники Міністерства державного майна мали сумніви щодо достовірності наданих відомостей або мали потребу в детальному описі стану господарства у певному регіоні. Для детального збору інформації вони відряджали на місця чиновників Міністерства або Інспекції сільського господарства, членів тимчасово створених спеціальних комісій, науковців або добровільних кореспондентів Вченого комітету Міністерства. Особливості збору статистичних та описових відомостей, їх відбір Вченим комітетом Міністерства для опублікування в «Журнале Министерства государственных имуществ» дозволяє наголошувати на великій достовірності публікацій, у них вміщених (Філас, 2008, с.5).

Журнал видавався щомісячно в Петербурзі та складався з офіційної частини, в яку входили урядові дії і розпорядження та другого відділу, в якому друкувалися статистика, нариси та статті про рівень розвитку сільського господарства в різних губерніях, кореспонденція, огляди господарського життя й багато іншого. У своїх статтях автори прагнули показати найбільш проблемні моменти діяльності населення, зосереджували увагу на явищах, фактах та подіях, які позитивно або негативно впливали на повсякденне життя людей.

Місто Маріуполь та грецькі селища цікавили Міністерство державного майна, тому що потенційні ресурси цього регіону, з огляду на нетривалий час з моменту його заселення греками, були ще не досить вивченими. Наслідком такої уваги до стану розвитку цієї місцевості стала поява різних публікацій на сторінках «Журнала Министерства государственных имуществ». Для підтвердження цього можна навести той факт, що вже в перший рік видання журналу, у квітні 1941 р. в Приазов'я був відряджений В. Лавров, який вивчав рівень розвитку тютюництва у греків (Лавров, 1841). У своєму повідомленні він указав, що побував у селищі Новоанадолі, описав технологію догляду та збирання тютюну, але найбільш важливим для дослідження повсякденності є те, що в повідомленні Лавров звернув увагу на ментальність греків, надав інформацію стосовно їх комерційних здібностей (Лавров, 1841, с.567). У самій назві повідомлення «О разведении Американского табака армянами Мариупольского округа» була допущена помилка, тому що мова в ньому йшла про греків, а не вірменів.

На другому році видання журналу в Маріуполь, за наказом Міністерства державного майна, був відряджений інспектор сільського господарства південних губерній, відомий ботанік, садівник і ентомолог, доктор медицини Христіан Стевен, який детально вивчив стан сільського господарства греків і як результат роботи у 1843 р. в «Журнале Министерства государственных имуществ» вийшла його стаття «Хозяйство греческих колонистов Мариупольского округа (Екатеринославская губерния)» (Стевен, 1843). У статті Х. Стевен відобразив особливості менталітету та риси характеру греків, які впливали на розвиток господарства, від якого в певній мірі залежала якість повсякденного життя грецького населення, їх забезпеченість необхідними продуктовими товарами тощо.

Матеріальні умови життя, поширення технічних засобів праці радикально змінюють ті чи інші сторони повсякденності (Сенявский, 2001, с.28), тому особливо цінними є статті, в яких автори торкаються цих питань. Згідно матеріалів статті Х. Стевена, в якості сільськогосподарського реманенту для оранки землі греки використовували татарські плуги такі ж, як у Криму, а хліб молотили кіньми. У той час (1842 р.) молотильними машинами греки не користувалися (Стевен, 1843, с.22).

Важливе місце серед журнальної періодики посідає «Журнал Министерства внутренних дел» - офіційне періодичне видання Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, що видавалось з 1829 р. у Санкт-Петербурзі. До 1832 р. «Журнал Министерства внутренних дел» виходив нерегулярно, в 1833–1836 рр. – щомісячно, а з 1836 р. – чотири рази на рік. Крім офіційних матеріалів у журналі, у відділі «Статистика» містилися описи окремих губерній і повітів Російської імперії, їх природи, населення, господарства, а також етнографічні нариси, подорожні нотатки та багато іншого. У 1843 р. суспільствознавча програма журналу була розширена, у ньому активно почали друкувати описи різних місцевостей, надіслані вченими, місцевою адміністрацією, лікарями та вчителями. В 1853 р. «Журнал Министерства внутренних дел» був перетворений в чисто відомче видання, тому цікаву для нас інформацію щодо повсякденного життя греків необхідно шукати в номерах журналу виданих до цього року.

У 1845 р. в «Журнале Министерства внутренних дел» було опубліковано нарис «Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе», автором якого був городовий лікар Маріуполя – Гаврило Калері (Калери, 1845). Стосовно його важливості, з точки зору інформативності, говорить те, що через два роки, у 1847 р., в німецькому містечку Ерланген, частини цього нарису були використані при виданні збірника «Jahresbericht über die fortschritte der gesammten medicin in allen Ländern im Jahre 1846» (в перекладі «Щорічний звіт про прогрес всієї медицини в усіх країнах за 1846 рік» (Von Dr. Canstatt und Dr. Eisenmann, 1847).

У своєму нарисі Г. Калері торкнувся різних аспектів повсякденного життя греків Північного Приазов'я. Особливу увагу автор приділив опису земельних ділянок, їх якості та врожайності, при цьому він підкреслював, що при поселенні греки під свої поселення встигли вибрати кращі місця, тому не було жодного грецького селища, яке було б розташоване на поганому і кам'янистому ґрунті, і всі села при цьому знаходилися поруч з річками, придатними як для водопою так і для влаштування гребель і водяних млинів (Калери, 1845, с.38). Лікар розглянув основні заняття греків та відзначив, що завдяки ґрунту, який був найвищого гатунку жителі грецьких сіл з самого початку поселення займалися майже виключно хліборобством, а вигоди, отримані від цього промислу, не тільки забезпечували їм утримання своїх родин, але багатьом давали навіть можливість наживати значні капітали (Калери, 1845, с.40) (після переселення грецьке населення навпаки переважно займалося скотарством, землеробство носило допоміжний характер. Натомість на час написання статті Г. Калері, основним заняттям греків вже було землеробство. – прим.авт.). У нарисі Калері констатував, що хоча хліборобство і вважалось найпершим джерелом, яке забезпечувало тутешніх селян, тим не менш важливою умовою їх добробуту було і розвинене скотарство. Садівництво теж перебувало в досить квітучому стані, але, на думку автора, вигод від нього поселяни одержували мало, з причини великої кількості садів і надзвичайно дешевих фруктів, а розведення виноградників і тутових дерев навпаки не отримало на той час ще належного розвитку (Калери, 1845, с.42). Крім цього багато хто з мешканців міста займалися торгівлею різного роду товарами: вином, сіллю, шерстю,

шкірами, салом, але торгівля ця, зі слів автора, починалася і закінчувалася всередині самого міста та навколишніх селищ й була нездатна до великого розвитку.

Цей нарис особливо цінний для дослідження повсякденності греків завдяки наявності важливої медичної інформації, оскільки джерел, які висвітлюють основні, хронічні, патологічні та дитячі захворювання греків, основну симптоматику, особливості прояву хвороб в залежності від пори року, а також способи їх лікування в першій половині XIX ст. майже немає. Недуги, які на думку Г. Калері, залежали від клімату краю, приймали вид катаральний (простудний) і гастричний (шлунковий) в найлегших формах. Автор підкреслював, що відбувалося це внаслідок наступних причин: або від безпосереднього впливу сирого й холодного повітря, або від розладів травного апарату внаслідок шкідливої їжі (Калері, 1845, с.54-55). У лютому та березні місяцях населення хворіло частіше, ніж у перші зимові місяці. Серед захворювань були розповсюджені простудні гарячки ревматичної властивості, «жаби», судомний кашель з ураженням грудних органів, нежить й «перемежающієся» лихоманки. Лікар навів і власні способи лікування: «В сильном кашле и упорном насморке с тупою головою болью во лбу, я не раз испытывал удивительную пользу частого употребления холодной воды внутрь и обливания ею головы и лица» (Калері, 1845, с.57).

Калері вважав, що весна була найсприятливішим часом року для відновлення здоров'я греків, оскільки різні хвороби шкіри, захворювання внутрішніх органів, так само як і сліди колишніх гастричних недуг починали зникати. На думку городского лікаря, на поліпшення загального стану здоров'я впливали водні процедури, а саме купання в Азовському морі (Калері, 1845, с.59-60).

З настанням літа, при найменших погрішностях в харчуванні, греки починали страждати від кривавих і натужних проносів, які починалися, як припускав Г. Калері, від передчасного або зайвого вживання фруктів. Пронеси часто були смертельні для дітей, а в дорослих хвороба проходила від суворої дієти, вживання слизових ліків всередину й масляних втирань живота опійною настоянкою (Калері, 1845, с.57). Лікар констатував, що діти найбільше страждали від наявності гельмінтів (глистів), але вони рідко призводили до летальних випадків. Кашлюк і пронос, навпаки, були причиною смерті багатьох дітей.

У нарисі Калері перерахував і хронічні захворювання греків, властиві місцевості, де вони проживали, які мали згубний вплив на здоров'я і життя переселенців – це водяна (hydropes), сухоти й геморой. Автор констатував: «Число умирающих от чахотки хотя доселе весьма незначительно, увеличивается однако с году на год. Не происходит ли это от постоянно возрастающей испорченности нравов и преждевременного изнурения физических сил. Что касается до геморроя, то здесь, как и везде, он неизбежный спутник человека» (Калері, 1845, с.60-61).

Городовий лікар звернув увагу і на «цинговую болезнь», на яку часто хворіли греки, наприклад, у 1840 р. на цингу хворіли поселяни в шести селищах впродовж трьох місяців: березня, квітня і травня. Причину цього, Г. Калері бачив у тривалій вологій зимі, поганому опаленні, неохайності та надмірної вогкості будинків «более же всего обычная затворническая жизнь здешних жителей, которые целую зиму проводят в спертom воздухе и употребления одной пресной пищи без всякой примеси кислоты, ибо греки здешние не имеют понятия ни о квасе, ни о квашенной капусте, ни о бураках» (Калері, 1845, с.52-53). Автор підкреслював, що хворіли цингою виключно жінки і діти.

Наприкінці свого нарису Калері навів таблицю, що демонструє демографічну ситуацію в м. Маріуполі та грецьких селищах станом на 1843 р., окремо автор виділив кількість незаконнонароджених дітей в місті та селищах.

Часто на сторінках «Журнала Министерства внутренних дел» з'являлися праці А. Скальковського, що висвітлювали матеріальну сторону життя греків Північного Приазов'я, це «Взгляд на скотоводство Новороссийского края» (Скальковский, 1850), «Овцеводство и торговля шерстью в Новороссийском крае» (Скальковский, 1857), «Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края» (Скальковский, 1855) та інші.

Окреме місце серед періодичних видань посідають журнали, присвячені теоретичним і практичним питанням сільського господарства. Особливістю статей, опублікованих в цих журналах, є те, що в них розміщувалася інформація не тільки з різних галузей господарства, а й громадські порядки та окремі побутові традиції мешканців описуваних територій, зокрема і греків Північного Приазов'я. Наприклад, у щомісячному журналі «Плодоводство», присвяченому культурі плодкових рослин, заснованому у 1889 р. була опублікована стаття присвячена плідництву у Маріупольському повіті. Вона була надрукована у 1893 р. в четвертому номері журналу під назвою «Положение плодоводства в Мариупольском уезде», автора, який підписався як Ч-вь. Необхідно відзначити, що автор статті, змальовуючи стан садівництва у греків, звернув увагу й на звичайну щоденність, навів особливості природного оточення, зовнішній вигляд грецьких сіл: «Посмотрите на село греческих выходцев из благословенного Крыма. Это какое-то кладбище: ни деревцо, ни кустик не оживляют общей картины, и лишь изредка торчит где-нибудь чахлая акация, еще более оттеняющая полную безотрадность ландшафта. Греческие села остаются пустынею» (Ч-вь, 1893, с.249).

Про зацікавленність перебігом розвитку селянського господарства різних груп населення Маріупольського повіту свідчить те, що вже на другому році видання журналу сільського господарства та економії «Хозяин» в розділі «Сельскохозяйственная жизнь Юга» була надрукована стаття «Крестьянское хозяйство в Мариупольском уезде» М. Арнольда (Арнольд, 1895). Перед автором статті стояло завдання порівняти господарства різних розрядів селян з урахуванням етнографічних особливостей кожної групи. За відомостями статті, етнографічний склад населення Маріупольського повіту був представлений греками, німцями, євреями і росіянами (автор статті не описував окремо українців та росіян, натомість розподілив ніби всіх «росіян» на колишніх козаків, колишніх державних та поміщицьких селян, а також власників землі. – прим.авт.) (Арнольд, 1895, с. 500). Завдяки тому, що Арнольд широко вживав порівняння не тільки особливостей господарського ладу різних етносів, а й порівнював деякі аспекти буденності населення, доповнював матеріал господарської тематики деталями звичайної щоденності, для цього часто добираючи контрастні позиції, все це дає змогу відібрати й відтворити важливі живі деталі повсякденного життя греків Північного Приазов'я.

Порівнюючи місце розташування селищ у повіті, автор статті дійшов висновку, що багато грецьких поселень мали поля на відстані від 7 до 30 верст від садіб, внаслідок чого грекам доводилося витрачати багато часу для обробки віддалених ділянок і збирання врожаю. Невигідність такого «длинноземелья» виявлялася ще в тому, що переселенці не мали можливості правильно ділити поля на клини для переходу до певної сівозміни (Арнольд, 1895, с. 500). У статті автор наводить важливі відомості, що дозволяють більш повно відобразити рівень матеріального забезпечення грецького населення. Так, згідно з відомостями, грецька сім'я в Маріупольському повіті у середньому мала близько 6 душ. На

земельний двір припадало в середньому 34,8 дес. придатної землі, 25,9 дес. на працівника чоловічої статі і 5,8 дес. на їдока. Крім цього в статті наводилося порівняння надільного землеволодіння з фактичним (надільна земля плюс власна, плюс позанадільна оренда, мінус земля, яку громада здавала в оренду) і підкреслювалося, що майже у всіх розрядів селян фактичний розмір землеволодіння перевищував надільну, за винятком грецьких поселенців, які здавали землі більше ніж наймали (Арнольд, 1895, с.501). Автор статті пояснив це явище наступними фактами: земельна техніка і взагалі господарська культура у греків була значно нижче, ніж, наприклад, у німців (це підтверджувалося даними зібраного врожаю), тому грекам було більш вигідно здавати свою землю у оренду, ніж експлуатувати її самим.

Серед видань наукових товариств головне місце посідає перший на території півдня Російської імперії сільськогосподарський збірник «Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России», що видавався з 1832 р. в Одесі. З 1833 р. по 1840 р. цей збірник виходив під назвою «Листки О.С.Х.Ю.Р.», спочатку шість разів на рік, а з 1847 р. – щомісячно. У цьому виданні Товариства сільського господарства Південної Росії вміщувалися статті на сільськогосподарську тематику, рекомендації з різних галузей господарства та можливість їх застосування на півдні Росії.

1848 р. у «Записках общества сельского хозяйства Южной России» вийшла стаття старшого ветеринарного лікаря Петра Порохова «О состоянии скотоводства в Мариупольском округе» (Порохов, 1848). У цьому джерелі автор описав особливості менталітету та характеру поселенців, детально висвітлив стан розвитку скотарства, а також звернув увагу на традиційне свято греків – Панаїр (Порохов пише Панагір. – прим.авт.).

Зі слів автора, коней греки тримали для молотьби хліба і для швидкого подолання відстаней. Утримання коней було чисто диким, ні загонів, ні корму на зиму переселенці не заготовляли. П. Порохов писав: «Есть много поселенцев, которые понимают всю важность усовершенствования пород лошадей; но предрассудки, татарская беспечность не могут породить между ними должного согласия» (Порохов, 1848, с.426). Автор статті зазначав, що худоба становила основу добробуту греків. Худоба ділилась на домашню і степову. До першої належали робочі бики і племінні корови, які давали господарям телят і молоко. Їх тримали вдома, вдень вони паслися в степу, а вночі заганялися в загоны. До степової відносилися бики від 2 до 5 років і корови-ярки. Худобу збирали у так званий кіш по 500-700 голів, для якого була відведена ділянка землі з водопоем і тирлом. Тут худоба перебувала майже цілий рік (Порохов, 1848, с.427). В повсякденному житті такий спосіб утримання худоби не віднімав у грека багато часу, не стомлював щоденними турботами і обходився, зі слів Порохова, дешево – 50 коп. сріблом за голову на рік.

Овець греки тримали отарами до 1000 голів у кожній. П'ять або шість таких отар складали кіш, під який відводилася ділянка гарної землі, де вівці знаходилися все літо й зиму на паші. Кошем управляли 15 пастухів на чолі з отаманом (чабаном). Автор відзначив, що в греків існувала традиція, згідно з якою кожний господар, яким би заможним він не був, повинен був віддати свого сина в чабани і слово «чабан» у переселенців вважалося таким значним і почесним, що той, хто не був чабаном, не мав в суспільстві права голосу і не отримував гарної нареченої. У греків навіть існувало таке прислів'я: «Нельзя быть хозяином, не быв чабаном» (Порохов, 1848, с.433).

Незважаючи на те, що свято часто протиставляється повсякденності в якості відпочинку від буденного існування, не можна не побачити того факту, що у грецькому суспільстві свята виконували більш широкі завдання. Свято протистоїть, але одночасно і співіснує з повсякденністю. Свята структурують життя людини, супроводжуючи її

існування від початку і до кінця. Свята в певній мірі утверджують соціальні порядки, ціннісні орієнтири, етичні смаки та естетичні уподобання, тим самим свята прилучають суспільство до традицій. Стаття П. Порохова містить цінний матеріал стосовно храмового свята греків «Панагира». Автор детально висвітлив план проходження цього свята та передав атмосферу, що панувала на ньому. У 1848 р. в грецьких селах та м. Маріуполі проходило 67 «Панагіров».

У статті П. Порохов надав цінну інформацію стосовно психологічних особливостей характеру греків, їх ментальності. Автор зазначав, що греки не довіряли й негативно ставилися до всіх нововведень, але в той же час, на думку ветеринарного лікаря, були безпечні та сліпо вірили в чесність чабанів, тільки тому, що інші їм теж вірили. «Если бы какой-нибудь хозяин осмелился проверить чабана в честности, то навлек бы на себя всеобщее негодование». Таким чином, Порохов підкреслював залежність греків від громадської думки і писав, що не всі греки були чесними: «Старые греки выполняют все условия честности свято, но между молодыми находятся весьма много таких, кои грешат не по-татарски» (Порохов, 1848, с.435).

У статті підкреслювалося, що греки дотримувалися старих традицій і вірили в долю. Своє безпечне ставлення до тварин, які часто гинули під час негоди, наприклад, з 6 по 10 грудня 1843 р. в Маріуполі і окрузі пропало 40000 овець і 3600 голів рогатої худоби, виправдовували тим, що їхні батьки й діди не влаштували міцних загонів в степу для худоби і вони цього робити не стануть. Таке недбале ставлення часто приносило мешканцям грецьких сіл великі збитки й селяни на захист своєї безпечності казали: «Теперь времена плохие» (Порохов, 1848, с.435). Поради лікарів греки вважали марними й готові були понести збитки, ніж звернутися до лікаря (Порохов, 1848, с.592). Автор характеризував греків як неосвічених і недбалих (Порохов, 1848, с.599).

Всебічним вивченням історії Південної Росії та греків Північного Приазов'я зокрема, займалося Одеське товариство історії та старожитностей, засноване у 1839 р. У 1844 р. товариство почало видавати «Записки Одесского общества истории и древностей», в яких друкувалися статті з історії, археології, епіграфіки, нумізматики, етнографії, географії та статистики краю, а також публікувалися документи та археологічні пам'ятники, висвітлювалися результати польових досліджень.

На сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей» публікувалося багато дослідницьких статей з історії греків Північного Приазов'я. Автори матеріалів прагнули до всебічного та об'єктивного відображення етнічної специфіки цього регіону. Одним з них був Микола Мурзакевич – історик і археолог, один із засновників Одеського товариства історії та старожитностей. З-під його пера вийшло багато статей, серед них «Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма» (Мурзакевич, 1853), «Описание городов и уездов Азовской губернии» (знайдений автором рукопис) (Мурзакевич, 1860) тощо. У своїх роботах дослідники висвітлювали не тільки економічні та статистичні відомості стосовно переселенців, а й приділяли увагу розвитку освіти, так, наприклад, у 1848 р. у другому томі «Записок» була опублікована стаття Ф. Лялікова «Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае» (Ляликов, 1848).

Таким чином, серед журнальної періодики для дослідження повсякденного життя греків Північного Приазов'я важливе місце займають видання «Журнал Министерства государственных имуществ», «Журнал Министерства внутренних дел», «Хозяин» тощо. При цьому необхідно зазначити, що матеріали журнальної періодики та видань наукових

товариств достатньо інформативні й висвітлюють різні аспекти повсякденного життя: матеріальне забезпечення, основні заняття, громадські порядки, особливості менталітету та характеру, розповсюджені захворювання, традиції та багато іншого.

Авторами статей в основному виступали науковці, офіційні особи чи представники місцевої медицини. Опублікована інформація в цих виданнях відрізняється значною достовірністю, оскільки часто автори були свідками описуваних подій і явищ, відомості черпали з офіційних джерел, потім зазвичай власноруч перевіряли, а сама стаття проходила ретельний відбір. Автори намагалися досить повно й реалістично описати той побут і життя грецького населення Північного Приазов'я, який вони спостерігали в період написання своєї роботи. Але при цьому варто пам'ятати, про суб'єктивний погляд авторів публікацій на описувані події, і часом в них зустрічаються похибки, зроблені авторами не навмисно, або які пов'язані з тією політичною ситуацією, в якій вони існували.

Особливу цінність становить нарис городского лікаря Г. Калері, який досить детально описав розповсюджені захворювання грецького населення, особливості їх прояву в різні пори року та способи їх лікування. Відомості з медичної частини Г. Калері доповнив особистими спостереженнями та висновками стосовно умов щоденного існування греків.

Бібліографічний список

- Арабаджи, С.С., 2011. Використання матеріалів газетної періодики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в дослідженні повсякденності грецького населення Північного Приазов'я. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*, 50, с.245-250.
- Арнольд, М., 1895. Крестьянское хозяйство в Мариупольском уезде. *Хозяин*, 25, с.500-501; 38, с.757-758.
- Воронов, В.І., 2003. *Джерелознавство історії України: Курс лекцій*. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту.
- Галамай, О., 2015. Обласна періодика рівненщини про зміни повсякдення у перші роки радянзації. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р.* Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», с.30-34.
- Калакура, Я.С., та Войцехівська, І.Н., 2002. *Історичне джерелознавство: Підручник*. Київ: Либідь.
- Калері, Г.М., 1845. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе. *Журнал Министерства внутренних дел*, 11, с.34-69.
- Лавров, В., 1841. О разведении Американского табака армянами Мариупольского округа. *Журнал Министерства государственных имуществ*, Ч. 2, с.566-567.
- Ляликов, Ф., 1848. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 2, с.330-356.
- Макарчук, С.А., 2008. *Джерелознавство історії України: [навчальний посібник]*. Львів: Світ.
- Міхеєва, О., 2010. Специфіка висвітлення у періодичних виданнях проблематики злочинності у перші роки введення НЕПу в Україні. *Краєзнавство*, 3, с.72-80.
- Мурзакевич, Н.Н., 1853. Описание городов и уездов Азовской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 3, с.289-305.
- Мурзакевич, Н.Н., 1860. Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 4, с.359-362.

- Мясоедов, Г., 2014. Періодична преса як інформативне джерело про повсякденне життя населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. *Acta studiosa historica: Збірник наукових праць*. Львів, 4, с.27-47.
- Попов, В., 2018. Ошукані очікування: повсякденність 1917 р. на сторінках провінційних газет. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки, Том 29 (68)*, 4, с.36-44.
- Порохов, М.О., 1848. О состоянии скотоводства в Мариупольском округе. *Записки общества сельского хозяйства Южной России*, 7, с.423-436; 9, с.589-600.
- Сенявский, А., 2001. Повседневность как методологическая проблема микро и макроисторических исследований (на материалах российской истории XX века). *История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества* (Материалы международной Интернет-конференции, прошедшей 20.03–14.05.2001 на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru), Москва, с.25-34.
- Скальковский, А., 1850. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846-1848 гг. *Журнал Министерства внутренних дел*, ч.30, кн. 6, с.356-402; ч.31, кн. 7, с.30-46.
- Скальковский, А., 1857. Овцеводство и торговля шерстью в Новороссийском крае. *Журнал Министерства внутренних дел*, ч. 26, кн. 10, с.1-14.
- Скальковский, А., 1855. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. *Журнал Министерства внутренних дел*, ч.11, кн.4, с.1-78.
- Стевен, Х., 1843. Хозяйство греческих колонистов Мариупольского округа (Екатеринославская губерния). *Журнал Министерства государственных имуществ*, ч.9, №5, с.21-23.
- Філас, В.М., 2008. «Журнал Министерства государственных имуществ» як джерело з соціально-економічної історії Південної України. Кандидат наук. Автореферат. Запоріжжя.
- Хмарський, В.М., 2002. *Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей*. Одеса: Астропринт.
- Ч-вь, Н., 1893. Положение плодководства в Мариупольском уезде. *Плодководство*, СПб., 4, с.249-251.
- Von Dr. Canstatt und Dr. Eisenmann, 1847. *Jahresbericht über die fortschritte der gesammten medicine in allen Ländern im Jahre 1846*. Erlangen: Verlag von Ferdinand Enke.

References

- Arabadzhy, S.S., 2011. Vykorystannia materialiv hazetnoi periodyky druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v doslidzhenni povsiakdennosti hretskoho naseleattia Pivnichnoho Pryazovia. [The use of materials from newspaper periodicals of the second half of the XIX – early XX centuries. in a study of the daily life of the Greek population of the North Priazov]. *Hileia (naukovy visnyk): Zbirnyk naukovykh prats*, 50, s.245-250. (in Ukrainian).
- Arnold, M., 1895. Krestianskoe khoziaistvo v Maryupolskom uезде. [Peasant economy in the Mariupol district.]. *Khoziayn*, 25, s.500-501; 38, s.757-758. (in Russian).
- Voronov, V.I., 2003. *Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy: Kurs lektsii*. [Source studies of the history of Ukraine: Course of lectures]. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. un-tu. (in Ukrainian).
- Halamai, O., 2015. Oblasna periodyka rivnenshchyny pro zminy povsiakdenattia u pershi roky radianizatsii. [Regional periodicals of Rivne region about everyday changes in the first years of Sovietization]. *Istoriia radianskoi povsiakdennosti: na perekhresti dzherel : zb.*

- materialiv Vseukr. nauk.-teoret. seminaru, 14-15 travnia 2015 r.* Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», s.30-34. (in Ukrainian).
- Kalakura, Ya.S., ta Voitsekhivska, I.N., 2002. *Istorychne dzhereloznavstvo: Pidruchnyk*. [Historical Source Studies: Textbook]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian).
- Kaleri, G.M., 1845. Topograficheskiye i mediko-statisticheskiye svedeniya o Mariupolskom okruge. [Topographic and medical-statistical information about the Mariupol district]. *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, 11, s.34-69. (in Russian).
- Lavrov, V., 1841. O razvedenii Amerikanskogo tabaka armyanami Mariupolskogo okruga. [About cultivation of the American tobacco by Armenians of the Mariupol district.]. *Zhurnal Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv*, Ch. 2, s.566-567. (in Russian).
- Lyalikov, F.. 1848. Istoricheskiy i statisticheskiy vzglyad na uspekhi umstvennogo obrazovaniya v Novorossiyskom krae. [Historical and statistical view on the success of mental education in the Novorossiysk Territory]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*. 2. s.330-356.
- Makarchuk, S.A., 2008. *Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy: [navch. posibn.]*. [Source studies of the history of Ukraine: [textbook]. Lviv: Svit. (in Ukrainian).
- Mikheieva, O., 2010. Spetsyfika vysvitlennia u periodychnykh vydanniakh problematyky zlochynnosti u pershi roky vvedennia NEPu v Ukraini. [The specifics of the coverage of crime issues in periodicals in the first years of the introduction of the NEP in Ukraine]. *Kraieznavstvo*, 3, s.72-80. (in Ukrainian).
- Murzakevich, N.N., 1853. Opisaniye gorodov i uyezdov Azovskoy gubernii. [Description of cities and districts of the Azov province]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 3, s.289-305. (in Russian).
- Murzakevic, N.N., 1860. Otvod zemli grekam. pereselivshimsya iz Kryma k Azovskomu moryu. [Allotment of land to the Greeks who moved from the Crimea to the Sea of Azov]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 4, s.359-362. (in Russian).
- Miasoiedov, H., 2014. Periodychna presa yak informatyvne dzherelo pro povsiakdenne zhyttia naselennia Donbasu v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny. [Periodicals as an informative source about the daily life of the population of Donbass during the Great Patriotic War]. *Acta studiosa historica: Zbirnyk naukovykh prats*. Lviv, 4, s.27-47. (in Ukrainian).
- Popov, V., 2018. Oshukani ochikuvannia: povsiakdennist 1917 r. na storinkakh provintsiinykh hazet. [Deceived expectations: everyday life in 1917 in the pages of provincial newspapers]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*, Tom 29 (68), 4, s.36-44. (in Ukrainian).
- Porokhov, M.O., 1848. O sostoyanii skotovodstva v Mariupolskom okruge. [About the state of cattle breeding in the Mariupol district]. *Zapiski obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, 7. s.423-436; 9. s.589-600. (in Russian).
- Senyavskiy, A., 2001. Povsednevnost kak metodologicheskaya problema mikro i makroistoricheskikh issledovaniy (na materialakh rossiyskoy istorii XX veka). [Everyday life as a methodological problem of micro and macro-historical research (based on materials of Russian history of the twentieth century)]. *Istoriya v XXI veke: Istoriko-antropologicheskii podkhod v prepodavanii i izuchenii istorii chelovechestva* (Materials mezhdunarodnoy Internet-konferentsii. proshedshey 20.03–14.05.2001 na informatsionno-obrazovatelnom portale www.auditorium.ru), Moskva. s.25-34. (in Russian).

- Skalkovskiy, A., 1850. Vzgl'yad na skotovodstvo Novorossiyskogo kraya 1846-1848 gg. [A look at cattle breeding in the Novorossiysk region in 1846-1848]. *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, ch.30. kn. 6. s.356-402; ch.31. kn. 7. s.30-46. (in Russian).
- Skalkovskiy, A., 1857. Ovtsevodstvo i togovlya sherstyu v Novorossiyskom kraye. [Sheep breeding and wool trade in the Novorossiysk region.]. *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, ch. 26. kn. 10. s.1-14. (in Russian).
- Skalkovskiy, A., 1855. Yarmarki ili sukhoputnyye rynki Novorossiyskogo kraya. [Fairs or land markets of the Novorossiysk region]. *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*, ch.11. kn.4. s.1-78. (in Russian).
- Steven, Kh., 1843. Khozyaystvo grecheskikh kolonistov Mariupolskogo okruga (Ekaterinoslavskaya guberniya). [Economy of Greek colonists of Mariupol district (Ekaterinoslav province)]. *Zhurnal Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv*, ch.9. №5. s.21-23. (in Russian).
- Filas, V.M., 2008. «*Zhurnal Mynysterstva hosudarstvennykh ymushchestv*» yak dzherelo z sotsialno-ekonomichnoi istorii Pivdennoi Ukrainy. [“Journal of the Ministry of State Property” as a source on the socio-economic history of southern Ukraine.]. Kandydat nauk. Avtoreferat. Zaporizhzhia. (in Ukrainian).
- Khmarskyi, V.M., 2002. *Arkheohrafichna diialnist Odeskoho tovarystva istorii i starozhytnosti*. [The situation of fruit growing in the Mariupol district]. Odesa: Astroprynt. (in Ukrainian).
- Von Dr. Canstatt und Dr. Eisenmann, 1847. *Jahresbericht über die fortschritte der gesammten medicin in allen Ländern im Jahre 1846*. Erlangen: Verlag von Ferdinand Enke.
- Стаття надійшла до редакції 09.10.2021 р.

S. Arabadzhy

PERIODICAL MATERIALS AS SOURCES FOR HISTORICAL APPROACH TO DAILY LIFE OF THE GREEK POPULATION IN THE NORTH OF PRYAZOVIA (XIX – BEGINNING OF XX)

The article studies periodical publications as sources for the historical approach to the daily life of the Greek population in the North of Pryazovia. It has been determined that the main position among newspaper periodicals take “Journal of the Ministry of State Property”, “Journal of the Ministry of Internal Affairs”, materials of Russian agricultural journals “The Owner” and “The Fruit-growing”, including notes published in “Notes of the Society of Agriculture of South Russia” and “Notes of the Odessa Society of History and Antiquities”.

“Journal of the Ministry of State Property”, which represents the Ministry of the State Property founded in 1841, plays a special role among newspaper periodicals. Its value and specificity embrace numerous publications based on documents and narrations, which have been lost.

It has been stated, that the materials of newspaper periodicals and publications of scientific societies are quite informative and they envisage different aspects of daily life: financial support, main activities, public order, mentality and temper peculiarities, common diseases, traditions, etc.

It has been found, that the authors of these articles are mainly scientists, officials, or medical authorities. Information, published in these periodicals, differs significantly in authenticity, as these authors witnessed most of the events. They took the information from the official sources; they usually checked it themselves and then it was to be selected carefully. The authors tried to give a full and realistic review of the mode of life of the Greek people in the North of Pryazovia, that they were observing during the work performed on the articles.

It has been noted, that inevitable value possesses an essay of Kaleri G., a metropolitan doctor, who gave a very precise review on common diseases among the Greek population, their nature in different seasons, and treatments. Kaleri G. contributed greatly to a medical center by adding his own observations and conclusions regarding the daily life of the Greek people.

Keywords: *sources, periodicals, the Greeks, the North of Pryazovia.*

УДК 94(477-25):316.7]:070

А. В. Гедьо

В. О. Шабранська

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ТА ДОЗВІЛЛЯ КИЯН ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТ «НОВА РАДА» ТА «КИЄВЛЯНИН»

Стаття присвячена дослідженню висвітлення у київських газетах культурних чинників формування повсякденного життя в Києві періоду Центральної Ради. Доведена можливість реконструкції за допомогою матеріалів періодичної преси культурного середовища міста й організації дозвілля його мешканців. У якості джерельної бази використані щоденні київські видання «Нова Рада» та «Києвлянин». Різні за проблематикою матеріалів, методами подачі інформації, стилем написання та ідеологічним спрямуванням, дані газети по-різному висвітлювали актуальні питання з життя киян, відтворюючи цілісну картину повсякдення міського середовища зазначеного періоду. На основі рекламних оголошень зі сторінок друкованих органів визначаються найпопулярніші способи відпочинку жителів Києва та розглядається специфіка функціонування розважальних закладів і культурних установ.

Ключові слова: *культура, дозвілля, Київ, повсякдення, Центральна Рада, періодична преса, реклама, «Нова Рада», «Києвлянин», театри, ресторани, вар'єте, кінотеатри.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-19-31

У 1917 році Київ став справжнім політичним центром, в якому приймалися доленосні для країни рішення. Але кияни продовжували своє звичне існування: відпочивали, розважались та відзначали різноманітні свята. Хоча, звісно, революційні події не могли не спонукати до культурних перетворень в міському середовищі. Для створення реалістичної та об'єктивної картини повсякдення київських мешканців найкращим джерелом слугує саме періодична преса. Київські газети доби Центральної Ради дають вичерпну інформацію для дослідження культурного життя міста. За допомогою новинних заміток, аналітичних статей та рекламних оголошень можна відтворити організацію дозвілля тогочасних киян, проаналізувати діяльність культурних установ та прослідкувати розвиток мистецької сфери Києва.

Метою даної розвідки є з'ясування джерельного значення відомостей газет «Києвлянин» та «Нова Рада» в дослідженні культурної складової повсякденного життя та дозвілля киян доби Центральної Ради.

Історіографія дослідження представлена науковою та довідковою літературою. Дослідження В. Ігнатієнка «Українська преса (1816 - 1923 pp.)» (Ігнатієнко, 1926) та

А. Животка «Історія української преси» (Животко, 1999) слугують для кращого аналізу політики редакцій даних видань, специфіки подачі інформації, тематичного наповнення контенту та структурної систематизації. Праці з історії Києва досліджуваного періоду Г. Рудого «Київська періодична преса 1917-1918 рр. як джерело з історії Української Центральної Ради» (Рудий, 2014), комплексно ілюструють суспільно-політичний та культурний розвиток міста в той час. Джерелознавчий матеріал, що розкриває інформаційне значення київської преси як джерела для вивчення побуту міських мешканців, подано у кандидатській дисертації О. Левчук «Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905 - 1914 рр.)» (Левчук, 2018).

«Нова Рада» та «Киевлянин» у зазначений період були одними з найпопулярніших щоденних видань серед населення міста. Перший орган позиціонував себе як політична, економічна й літературна газета. Крім інформаційного відділу та оглядів преси, на сторінках видання висвітлювались актуальні питання зі сфер науки, літератури, освіти, мистецтва тощо. (Ігнатенко, 1926, с.134, 258, 274). Найбільше в матеріалах періодики приділялась увага розвитку українського руху як у самому Києві, так і в країні загалом. «Киевлянин» був найстаршою громадсько-політичною газетою на українському просторі. Незважаючи на консервативне та монархічне ідеологічне спрямування, орган публікував багато відомостей з різних сфер київського життя. Адже на відміну від «Нової Ради», сторінки якої більше наповнювались матеріалами аналітичних жанрів, «Киевлянин» містив чимало публікацій інформативного та рекламного характеру.

Зміст кожного з наведених вище видань мав власне тематичне та жанрове наповнення. Його аналіз дозволяє визначити особливості розвитку київської преси окресленого періоду та необхідний для кращого розуміння інформативного потенціалу матеріалів даних газет. Наприклад, для реконструкції культурного та розважального життя мешканців Києва значну користь мають рецензії. Такі рубрики як «Театр і музика» в «Новій Раді» та «Наука, література и искусство» в «Киевлянині» давали оцінку різним культурним подіям або літературним творам. Рецензії аналізували мистецькі заходи на предмет актуальності, відповідності тогочасним смакам публіки, професійності в організації тощо. Цей матеріал слугує для вивчення діяльності популярних в той період акторів, письменників, поетів, музикантів, співаків і т. д., визначення способів відпочинку киян, їхніх творчих вподобань та ставлення до певних культурних явищ.

Аналіз структур та контенту зазначених видань також слугує для відслідковування їхнього ідеологічного впливу навіть у матеріалах з повсякденної тематики. Досліджуючи зміст «Киевлянина» можна побачити, що орган більше зосереджував увагу на рецензіях саме російських театральних постановок, анонсах урочистих заходів від російських культурних організацій, розвитку російської літератури та дозвіллі ветеранів Першої світової війни. На противагу цьому, «Нова Рада» переважно анонсувала лише українські культурні події, повідомляла про вихід українських літературних новинок та подавала репертуар і програми українських театральних труп або музичних колективів. Газети відрізняються методами подачі інформації, ідейними напрямками та проблематикою наповнення матеріалу. Але саме це допомагає скласти більш цілісну та всебічну думку щодо функціонування культурного життя київського середовища.

Загалом, дозвілля киян складало відвідування урочистих подій, розважальних заходів й активний відпочинок. На самому початку березня, коли Київ оговтувався після звісток про зречення царя, на шпальтах газет активно закликали на Контрактовий ярмарок. Такі щорічні заходи на Подолі ставали не лише торгівельним центром, де можна було придбати

різноманітні новинки та навіть імпортовані товари, а й святковою подією з розвагами та культурною програмою. Того року, розпочавши свою роботу ще в імперії, закінчився ярмарок вже в республіці. Про його завершення наступного дня повідомлялось у випуску «Киевлянина» за 11 березня (*Киевлянин*, 1917, 11 марта). У тому ж номері газета пропонувала киянам відвідати лекцію поезії. Зустріч проходила в залі Купецького зібрання, сьогоднішній будівлі Національної філармонії України. До речі, цей будинок, як можна побачити з численних газетних оголошень, користувався популярністю серед містян для влаштування різноманітних свят, музичних або літературних вечорів і навіть балів. Наприклад, на початку жовтня в Купецькому зібранні анонсувався «Бал у Лариних». Обіцяли присутність співаків, комедіантів, танцівників та інших артистів, які «на разные увеселительные штуки способные» (*Киевлянин*, 1917, 11 марта).

Реклама цирку Олександра Кіссо була однією з тих, які найчастіше зустрічалися серед оголошень в обох газетах. Вистави проводилися у популярній тоді для організації різних розважальних дійств будівлі – двоповерховому кінному цирку Петра Крутікова на Миколаївській (зараз – вул. Архітектора Городецького). У кінці березня проходив чемпіонат з французької боротьби і цирк неодноразово анонсував прибуття нових артистів (*Киевлянин*, 1917, 18 марта). Також у повідомленнях часто оголошувалося про гастролі іноземних колективів, наприклад про бенефіс японської трупи літаючих людей Сан – фань (Нова Рада, 1918, 13 січня), акробатів Вінноучі (*Нова Рада*, 1917, 4 листопада) або китайської трупи Лагадас (*Нова Рада*, 1917, 25 листопада). Дивувати київську публіку в цирку Кіссо збирались і такими видовищами як вистава з 15-ти різноманітних циркових номерів (*Киевлянин*, 1917, 19 ноября) та виступами з дресированими тваринами, до прикладу відомого артиста з таємничою собакою, яка ніби-то вміла розмовляти (*Нова Рада*, 1917, 4 листопада; *Киевлянин*, 1917, 19 ноября). Ці відомості можна використовувати для реконструкції діяльності тогочасної циркової сфери Києва, зокрема наповнення програми цирку Кіссо.

Весело та з азартом провести час кияни могли і на печерському іподромі, будівля якого мала свій ресторан та вміщувала більше чотирьох тисяч людей. Численні оголошення на шпальтах газет коротким словосполученням «сегодня бега» протягом цілого 1917 р. нагадували про проведення кінських перегонів. Часом з'являлась реклама розіграшу призів на іподромі від Південно - Західного товариства заохочення рисаківського конярства (*Киевлянин*, 1917, 29 июня; 3 сентября). В «Киевлянині» міститься і замітка про літній біговий сезон на печерському іподромі та огляд останніх перегонів, з інформацією про переможців і призовий фонд (*Киевлянин*, 1917, 28 июня). В останньому повідомленні зазначалось, що публіка на київських скачках постійно присутня у великій кількості. Це дає підстави стверджувати про популярність іподрому як місця для відпочинку серед тогочасних мешканців.

Взагалі з початком літнього сезону 1917 р. спостерігалася активізація сфери розважального дозвілля. Найбільше сторінки газет майоріли оголошеннями з пропозиціями відпочинку в парках, а саме – в Олексіївському (сучасна місцевість Черепанової гори в Печерському районі) та Миському саду (частина нинішнього Маріїнського парку). Перший приваблював відвідувачів щоденними гуляннями та грою військового оркестру. Часто в оголошеннях зустрічається й інформація про проведення в парках спортивних заходів. Так, в Олексіївському тривалий час діяв чемпіонат французької боротьби, до якого, за рекламними повідомленнями, записувалися найкращі чемпіони світу (*Нова Рада*, 1917, 28 червня). А в кінці червня газети постійно рекламували олімпійські ігри та змагання з

боротьби «Чудеса сили». Програма анонсувала бокс, конкурс на кидання гирі, інтерактиви з публікою, різні види боротьби та виступи еквілібристів, акробатів і силачів, зокрема єврейського Самсона ХХ ст. (*Киевлянин*, 1917, 29 августа). Проводилися в Олексіївському парку і конкурси краси, до прикладу «краси жіночого обличчя» (*Киевлянин*, 1917, 18 августа) та «красоты мужского сложения» (*Киевлянин*, 1917, 10 августа). Знаходимо об'яву і про демонстрацією своєї мускулатури кращими атлетами посеред електричного фонтану (*Киевлянин*, 1917, 8 июля).

Окремий матеріал для аналізу функціонування парків та доступних в них розваг становить інформація про діяльність літніх театрів та театрів-вар'єте. Перші отримали свою назву через розміщення під відкритим небом, що було можливо тільки за умов хорошої і теплої погоди. Останні ж поєднували у своїх виставах різні жанри театральної, циркової та музичної програми, зокрема містили номери естрадного концерту, танцювальні і комедійні. В ресторані Олексіївського парку діяв театр-вар'єте. В численних оголошеннях з його рекламою обіцяли виступи різних артистів, танцюристів, каскадерів та субреток (акторок комедійного жанру) (*Киевлянин*, 1917, 8 июля). А у кінці червня «Нова Рада» оголошувала про відкриття в Міському саду кафе «Шато» та грандіозну святкову гулянку на честь цього. Дане місце було одним з найбільш популярних в місті кафе-шантанів (розважальних закладів з відкритою сценою). В рекламі обіцяли виступи ілюзійністів і гумористів, а ввечері – початок роботи театру-вар'єте (*Нова Рада*, 1917, 29 червня). У тому ж номері в парку анонсувалася велика гулянка в театрі-вар'єте «Кабаре» та дивертисмент (цикл легких музичних, танцювальних і декламаційних номерів) у відкритому театрі «Galla», на честь політичних засланих (*Нова Рада*, 1917, 29 червня). Як видно з останнього оголошення, навіть розважальні заклади вар'єте того часу не цурались участі в благодійному зборі коштів та громадсько корисних справ. А ось на честь закриття літнього театру в Олексіївському парку оголошення сповіщали про нову програму, виступи французького дуету та запрошували на атракціони (*Киевлянин*, 1917, 8 июля).

Менш інформативними газетні матеріали є для висвітлення теми активного дозвілля киян. Проте інколи зустрічаються оголошення щодо різного роду прогулянок або виїздів на природу. Наприклад, влітку організовувалися пароплавні гуляння на Жуковому острові (місцевість на правому березі Дніпра), про які неодноразово повідомляли оголошення. Захід влаштовувався на користь комітету допомоги сім'ям запасних солдат Микольської та Кухмістерської слобідок, тоді селищ київського передмістя. Реклама обіцяла музичний супровід від трьох військових оркестрів та проведення американської лотереї, популярної в той час розваги, як стає зрозумілим з багатьох подібних оголошень. Такий матеріал слугує джерелом для вивчення тогочасних лотерейних ігор. Зокрема цікавим в даному оголошенні може бути перелік розіграваних речей: дитяче взуття, 5 фунтів білого борошна, 5 фунтів цукру, чоловічий велосипед та дрібніші призи (олівці, ножиці, книги, папір тощо). Серед розваг на самому пароплаві та в лісі планувалися танці, серпантин, цукерки, пошта для швидкісних записок та інше. А взимку для активного відпочинку мешканці Києва могли обрати каток на Бульварно-Кудрявській вулиці, оголошення про початок роботи якого знаходимо в «Киевлянині» за 31 грудня (*Киевлянин*, 1917, 31 декабря).

Не переставали користуватись популярністю в киян різноманітні розважальні заходи і під час бурхливих подій у місті восени. Коли в Києві, після падіння Тимчасового уряду наприкінці жовтня, розгорнулася збройна боротьба за владу – шпальти газет продовжували запрошувати до розважальних закладів та на святкові вечори. Так, 29 жовтня оголошувалося про грандіозний бал-маскарад (*Киевлянин*, 1917, 29 октября). Активно рекламували себе і

театри-кабаре. В таких закладах публіку розважала невелика група акторів за допомогою об'єднаних виступами конференсьє музичних, танцювальних і гумористичних номерів. Наприклад, театр-кабаре «Гротеск» запрошував на танці та музичний вечір фабричних і студентських пісень 90-тих рр. XIX ст. Цікаво, що для привернення уваги, оголошення супроводжувалось красномовними епітетами та навіть вигуками «Ах, Ох, Ух, Ех» зі знаками оклику (Киевлянин, 1917, 29 октября). Театр-кабаре «Перепутьє» теж оголошував про міні-вистави, танцювальні номери та скетчі (Киевлянин, 1917, 29 октября; 31 октября). А ще об'яви на перших і останніх сторінках газет анонсували містянам, які тільки-но оговталось після Листопадового повстання більшовиків, концерт-бал в залі Купецького зібрання. В концерті брали участь кращі солісти опери, драми та консерваторії. В антрактах обіцяли ярмарок, лотереї, аукціони, конфетті та серпантин. Усі зібрані кошти обіцяли направити на потреби поранених у французькому лазареті (Киевлянин, 1917, 1 декабря).

Газетні шпальта другої половини грудня переповнювали тривожні відомості з перебігу щойно проголошеної радянсько-української війни та просування більшовицьких військ вглиб українських земель. В той же час, розділи з оголошеннями не відображали і краплини бентежного настрою більшості інших публікацій. Адже місто жило в очікуванні зимових свят – Різдва та Нового Року. Реклама численних розважальних заходів та святкових урочистостей створювала враження абсолютно мирного часу. На Різдво, котре відзначалося тоді 25 грудня, можна було сходити на танцювальний вечір до школи танців (Киевлянин, 1917, 24 декабря) або на бал-маскарад у Міському театрі зранку наступного дня (Киевлянин, 1917, 24 декабря). Також «Киевлянин» повідомляв, що 26 грудня в залі Купецького зібрання військові влаштовували карнавал «Весельє на Святках», за участі артистів всіх київських театрів. Обіцяли два оркестри військової музики, безперервні танці та веселе кабаре «Сорочинський ярмарок» (Киевлянин, 1917, 24 декабря). Цирк Кіссо пропонував 28 грудня відвідати грандіозну святкову виставу, ялинку та пантоміму «Дід Мороз» (Киевлянин, 1917, 24 декабря).

Значна кількість різноманітних закладів через оголошення пропонувала киянам провести новорічну ніч разом. Наприклад, кінотеатр Шанцера закликав усіх охочих на бал-маскарад з танцями від пів 12-ої до 3-ої години ночі. Хоча костюми та маски вказувалися як необов'язкові атрибути. Серед розваг пропонували оркестр військової музики та конкурс на красу й оригінальність дамських костюмів. Перекусити гості могли в буфеті з холодними й гарячими закусками ((Киевлянин, 1917, 24 декабря); 31 декабря). Інтимний театр теж оголошував про зустріч Нового Року на балу-маскарад з 11-ти вечора аж до 5-ої ранку. Обов'язкова наявність костюмів знову ж таки не вимагалась. Танці при трьох оркестрах військової музики та приз у вигляді діамантових сережок за найбільш витончене виконання танго повинні були зацікавити читачів і потенційних відвідувачів ((Киевлянин, 1917, 24 декабря); 31 декабря). У Купецькому зібранні Товариство взаємодопомоги наборщиків міста Києва для новорічної ночі влаштовувало костюмований «вечер-елку». З 9-ої години вечора на гостей чекали два оркестри музики, танці, американська лотерея та гадання циганки (Киевлянин, 1917, 31 декабря).

Звісно, як одні з найпопулярніших розважальних закладів, кабаре також не стояли осторонь новорічного святкування. Зі сторінок газет сипались численні повідомлення про зустріч в театрах-кабаре нового 1918 року. Кабаре «Гротеск» розпочинало свято з пів 11-ої вечора, а кабаре «Паяр» обіцяло участь артистів кращих театрів, великий оркестр до 20 чоловік, свіжу провізію в ресторані, приготування страв під особистим керівництвом відомого шеф-кухаря та збиралося дивувати присутніх масою живих квітів посеред зими

(*Киевлянин*, 1917, 29 декабля). Містяни, які зустрічали Новий рік в родинному колі, могли долучитись до святкування першого січня. Наприклад Київське російське купецьке зібрання з 10-ої години вечора влаштувало маскарад. В оголошенні навіть зазначався дрес-код для чоловіків – чорні, але не піджачні костюми (*Киевлянин*, 1917, 29 декабля). А вже згадуваний «Гротеск» ще зранку влаштував урочисту новорічну виставу. Другого числа кабаре пропонувало послухати симфонічний концерт (*Киевлянин*, 1917, 31 декабля). Подібний матеріал слугує цінним джерелом для дослідження організації розважального дозвілля киян під час зимових свят, зокрема способів зустрічі Нового року. З рекламних оголошень можна дізнатись такі деталі як найпопулярніші місця проведення новорічної ночі, види святкових заходів та розваг на них, години початку і закінчення святкувань, навіть умови дрес-коду для присутніх.

Святкувати Новий рік разом пропонував і ресторан на Хрещатику «Уніон», який на сторінках «Нової Ради» наголошував про необхідність бронювання столиків заздалегідь (*Нова Рада*, 1917, 30 грудня). Взагалі, дані газетних публікацій багато засвідчують про роботу тогочасних київських ресторанів. Завдяки рекламі та інформаційним заміткам можна дізнатись про роботу кафе, які діяли в той період у Києві, та особливості функціонування таких закладів після революційних змін. Адже ситуація на початку весни, коли в місті ще панувала певна невіпорядкованість в різних державних установах, позначилась і на роботі ресторанів. Наприклад, в «Киевлянині» знаходимо замітку про ревізію військовою владою вже згаданого кафе «Шато», через нестачу приміщень для ради офіцерських і солдатських депутатів. Будівля стала тимчасовим прихистком для ради та пов'язаних з нею комісій (*Киевлянин*, 1917, 18 марта). Проте вже влітку з газет сипалися численні повідомлення з рекламою вар'єте в даному закладі, отже «Шато» скоро відновив свою роботу. До речі, багато рекламних оголошень театрів-вар'єте містили інформацію про ресторани з живою музикою, які приймали відвідувачів до пізньої ночі (*Киевлянин*, 1917, 29 июня).

З газетних публікацій стає зрозуміло, що деякі кафе насправді були розважальними закладами зовсім іншого характеру. Наприклад у «Киевлянині» міститься інформаційне повідомлення про доклад начальника міліції на засіданні виконавчого комітету, в якому йшлося про кав'ярню «Максим» на вул. Миколаївській (зараз – вул. Архітектора Городецького). Вона визначалась як місце збору жінок легкої поведінки та частих п'яних дебошів. Тоді на засіданні інший член комітету звернув увагу на ще один притон на Думській площі. У «Гранд-Кафе» теж збиралися жінки подібного статусу, сутенери, злочинці для розподілу здобичі та інші підозрілі особи. Зазначалося, що особливу шкоду дане місце приносило молоді, яка зазнавала там насилля, грабунку тощо. Після обговорення комітет виніс рішення зачинити дані заклади (*Киевлянин*, 1917, 9 апреля). Через певний час на місці колишнього «Максима» постало нове «Союзне кафе». Через рекламу заклад намагався привабити відвідувачів щоденною грою концертного оркестру вечорами, півторагодинним «Five o'clock» за участі румунського оркестру та наявністю п'яти лож для театральних діячів і артистів (*Киевлянин*, 1917, 29 октября).

Початок січня 1918 року видався ще доволі спокійним для жителів Києва, які продовжували святкування різними концертами, балами, маскарадами і танцями. Підтвердження цьому знаходимо в численних повідомленнях на сторінках київської преси. Так, 6-го січня кабаре «Гротеск» анонсувало бал-маскарад після закінчення вистави (*Киевлянин*, 1917, 31 декабля; 1918, 6 января). Наступного дня редакція «Киевлянина» влаштувала велику лотерею з двома оркестрами військової музики, на користь хворих та

поранених офіцерів. Обіцяли багато призів, серед яких золоті і срібні речі, картини відомих художників, скульптури та навіть дрова. До речі, перелік призових фондів в оголошеннях про лотереї часто містив такі побутові речі як дрова або цукор. Це свідчить про дещо скрутний матеріальний стан мешканців, якщо подібні предмети фігурували поруч з коштовностями та витворами мистецтва. Після закінчення лотереї «Києвлянина», опівночі починався великий кабаре-концерт «Кто во что горазд», за участі артистів усіх київських театрів (*Києвлянин*, 1918, 6 января). Зустрічаються в газетах і повідомлення про організацію 8 січня в Купецькому зібранні концерту-балу від Південно-російського товариства молоді. Анонсувалися виступи піаніста, оркестру балалаєчників, двох оркестрів духових інструментів, аукціони та ігри. Обіцяли наявність буфету та розкішно декорованої зали (*Києвлянин*, 1917, 24 декабря; 1918, 6 января).

З кожним днем атмосфера в Києві ставала все більш напруженою, що видно з інформаційних заміток про наближення до міста більшовицького війська. Проте розважальні заходи однаково не припинялися. Вони продовжували свою рекламу на сторінках газет і перед самим початком Січневого повстання. Театр легкої комедії «Пел – Мел» влаштував 13-ого січня бал-маскарад з танцями (*Києвлянин*, 1918, 13 января). Наступного дня зібрання «Объединение» робило «Журфикс» з танцями та участю артистичних сил (*Києвлянин*, 1918, 13 января). Цирк Кіссо оголошував про гастролі віртуозного співака-танцюриста 16-ого січня (*Києвлянин*, 1918, 16 января), коли на київських вулицях вже почали звучати постріли. А 17-го числа анонсувався початок нового сезону скачок на іподромі (*Києвлянин*, 1918, 17 января). Наявний матеріал допомагає скласти цілісну картину атмосфери в Києві перед першою більшовицькою окупацією, охопивши і сферу розважального дозвілля.

Також на основі рекламних оголошень з пропозиціями різного роду відпочинку можна дослідити деякі деталі організації популярних серед киян розваг. Наприклад, визначити місця, які слугували для продажу квитків на розважальні заходи. Так, можна дійти висновку, що квитки у пересічних мешканців була можливість придбати не лише в касах театрів чи інших культурних установ, а й в різноманітних магазинах, наприклад книжкових, музичних або навіть кондитерських (*Києвлянин*, 1917, 11 марта; 5 июля; 24 декабря; 1918, 6 января). В повідомленнях часто зазначалося, що більше подробиць щодо того чи іншого заходу слід шукати на афішах. Цю інформацію можна використати для аналізу конкретних подій, в анонсах яких було б вказано про можливість додаткового пошуку необхідного матеріалу серед тогочасних афіш, якщо останні збереглись.

Досліджувати численні оголошення з пропозиціями проведення дозвілля можна і для формування розкладу життя тогочасних мешканців, тобто визначення найпопулярніших для відпочинку годин. Так, зі сторінок з рекламними пропозиціями одразу стає зрозуміло, що особливо в розважальній сфері Києва розквітало нічне життя. Проводити час на деяких танцювальних вечорах можна було ще з 8-ої години вечора (*Києвлянин*, 1917, 24 декабря), а на інших - вже з опівночі (*Києвлянин*, 1917, 24 декабря; 1918, 6 января). Ті, що розпочиналися раніше, зазвичай завершувались вже до першої ночі (85). Щодо різного роду балів, то найбільш ранні також починалися о 8-ій вечора (*Києвлянин*, 1917, 24 декабря; 1 декабря; 1918, 6 января). Але найпоширенішим часом влаштування балів-концертів або балів-маскарадів був проміжок з 11-ої вечора до 3-ої ночі (*Києвлянин*, 1917, 6 октября; 1918, 13 января). Розклад роботи вар'єте залежав від конкретного театру. «Аполло» відчинявся ввечері о 9-ій (*Нова Рада*, 1917, 29 червня), а «Перепутьє» – о пів на 11-ту (*Києвлянин*, 1917, 29 октября; 31 октября). Щодо розважальних ресторанів при різних вар'єте, то їхні двері

були відкриті для відвідувачів аж до середини ночі, в основному – до 2-ої години (*Киевлянин*, 1917, 29 юнія; *Нова Рада*, 1917, 28 червня).

Публікації «Нової Ради» також дозволяють відтворити розважальне дозвілля представників українського руху. Часто зустрічається інформація про влаштування українськими культурними організаціями заходів, приурочених до різних свят. Прикладом слугує замітка, в якій анонсувалася нарада-гулянка в Лук'янівському народному домі для робітників, учнів, простих громадян і військових. Вона організувалася товариством «Січ» першого та другого дня Великодніх свят (*Нова Рада*, 1917, 2 квітня). А в кінці червня газета повідомляла про ініційовану товариством «Просвіта» прогулянку в зоологічному саду (зоопарку) для дорослих та дітей (*Нова Рада*, 1917, 29 червня).

Висвітлення організації дитячого дозвілля займає окреме місце серед газетних матеріалів київської періодики. За допомогою оголошень, анонсів та заміток можна дослідити події, які влаштовувалися дітьми, види дитячих розваг у закладах відпочинку. На початку літа зустрічаються рекламні повідомлення про урочисті заходи за участі школярів. Так, в «Киевлянині» анонсувався концерт учнів школи В. Біляєвої-Тарасевич в саду Купецького зібрання. Долучитись повинні були артисти балету «Свободного театру». Серед розваг пропонувалися танці, хода й ігри під музичний супровід оркестру військової музики (*Киевлянин*, 1917, 11 юнія). А місцем, куди київські батьки могли зводити своїх дітей якщо хотіли влаштувати їм свято, був цирк А. Кіссо. В ньому періодично давали дитячі вистави. Наприклад, на сторінках обох газет активно рекламувався «Детский праздник» з 15-ма різноманітними цирковими номерами, серед яких навіть був виступ китайських артистів (*Киевлянин*, 1917, 21 листопада; *Нова Рада*, 1917, 21 листопада). А напередодні Нового року, з 29-го грудня по 1-ше січня, для дітей в цирку влаштовувалася ялинка (святкування) з Дідом Морозом (*Нова Рада*, 1917, 29 грудня; *Киевлянин*, 1917, 31 декабрия).

Взагалі зимові свята були часом, коли дітям приділялась особлива увага. У школах тривали канікули, тому маленьких мешканців Києва потрібно було чимось зайняти. Батьки, найімовірніше, охоче погоджувалися на організацію будь-якого дозвілля для своїх дітей. До прикладу, батьківський комітет Києво-Лук'янівської жіночої гімназії влаштував 3-го січня ялинку для учениць молодших класів, а 6-го січня – для старших гімназисток (*Киевлянин*, 1917, 31 декабрия). Розважальні заклади в місті з наближенням свят також створювали нові дитячі програми. Так, «Союзное кафе» з 25-ого грудня протягом трьох днів влаштовувало різдвяну ялинку для дітей. Які тільки розваги не обіцяло урочисте святкування: музичний оркестр, танці, ігри, сюрпризи, атракціони, виступи клоунів, акробатів, танцюристів, фокусників та інших артистів. Наступного дня оголошувався конкурс дитячої краси, ще через день – конкурс за краще виконання танцю. В кожному змаганні можна було отримати до 10 призів (*Киевлянин*, 1917, 24 декабрия). На другий день вже нового 1918 року реклама закликала прийти в кафе на організований георгіївськими кавалерами для дітей день сміху та розваг, за участі київських артистів і з безпрограшною лотереєю (*Киевлянин*, 1918, 1 января). Театри теж не лишилися осторонь залучення дітей до лав своїх відвідувачів на час різдвяних і новорічних свят. «Інтимний театр», розташований на за адресою Хрещатик, 43 (будівля не збереглася) оголошував про дитячі спектаклі 26-го та 27-го грудня (*Киевлянин*, 1917, 24 декабрия). Першого січня зранку театр «Соловцев» влаштовував дитячу виставу «Степка растрепка» (*Киевлянин*, 1917, 31 декабрия). Навіть театр-кабаре «Гротеск» 31 грудня вдень давав спектакль для дітей за новою програмою (*Киевлянин*, 1917, 31 декабрия). З численних рекламних оголошень київських кінотеатрів видно, що і ті не оминули дітей своєю увагою, один за одним влаштовуючи для маленьких

глядачів «Детское утро». «Экспресс» та «Шанцер» проводили такий ранок за спеціально підбраною програмою, серед якої в останньому кінотеатрі обіцяли показ комічних та спортивних видовищ, наукових картин і казок (*Киевлянин*, 1917. 21 ноября; 24 декабря; 1918, 6 января).

Як стає зрозуміло з наведеної вище інформації, вивчення матеріалів київських газет дає уявлення і про діяльність кінотеатрів в тогочасному Києві. Проте, лише зі сторінок «Киевлянина». Адже рекламу в «Нову Раду» кінотеатри не давали. Можливо, на це впливала значно менша кількість читачів української газети. А кінотеатри, що стабільно користувалися популярністю серед киян, прагнули рекламувати себе лише на велику аудиторію. Отже, в першу чергу за допомогою публікацій в «Киевлянині» можна визначити які кінотеатри діяли на той момент в місті. Такими були «Экспресс», «Шанцера», «Новый мир», «Арфа», «Корсо» та «Ренесанс». Також на основі рекламних оголошень можна скласти розклад роботи кінотеатрів, визначити найпопулярніший час сеансів, особливості показу фільмів та проаналізувати програму стрічок на предмет жанрового розмаїття і популярних тематик. Наприклад, можна зрозуміти, що нерідко картини складались з кількох частин, назви яких окремо подавалися в оголошеннях. Оскільки тогочасне кіно ще було німим, показ фільмів мав окремий музичний супровід. Так, кінотеатр «Шанцера» часто наголошував в рекламі про наявність симфонічного оркестру, навіть анонсував великий оркестр з 60-ти чоловік напередодні різдвяних свят (*Киевлянин*, 1917, 3 марта; 24 декабря). А ще кінотеатри прагнули зробити для відвідувачів максимально комфортні умови перебування. Тому в оголошеннях кінця червня, коли очевидно на вулиці стояла дуже жарка погода, кінотеатр «Шанцера» зазначав про наявність у буфеті прохолодних напоїв, посилену вентиляцію і температуру в приміщенні не вище 16-ти градусів (*Киевлянин*, 1917, 29 июня). Щодо жанрів стрічок, які тоді демонструвалися, то мешканці Києва мали для вибору фільми на різний смак. Могли піти на драму «Карьера уличной певицы» або наукові стрічки до кінотеатру «Экспресс» (*Киевлянин*, 1917, 3 марта; 29 июня), на трилер з елементам детективу «Месть правды» або веселий фарс «Два градуса ниже нуля» до «Корсо» (*Киевлянин*, 1917, 29 июня), на мелодраму за участі відомої акторки Віри Холодної «Ради счастья» (*Киевлянин*, 1917, 18 марта) або релігійну картину «Земная жизнь и страдания Иисуса Христа» (*Киевлянин*, 1917, 11 марта) у «Новый мир».

В наповненні програми кінотеатрів протягом 1917 року можна прослідкувати і вплив різних подій на формування актуальних серед населення тем. Наприклад, на самому початку березня, коли в Петрограді тільки відгриміли революційні події, популярними були фільми на військову тематику. Адже Перша світова війна була в розпалі та залишалася тоді, як можна побачити з численних публікацій, головною темою більшості заходів. Кінотеатр «Экспресс» постійно демонстрував «Пробуждение весны. На французском фронте» (*Киевлянин*, 1917, 3 марта) та «Последние события на русском, французском и английском фронтах» (*Киевлянин*, 1917, 11 марта). Але як тільки революційні події докотились і до Києва, кінотеатри стали включати в свій репертуар пов'язані з ними стрічки. Той самий «Экспресс» розпочав показ кінохроніки «Дни революции в Петрограде» (*Киевлянин*, 1917, 19 марта). А напередодні зимових свят в кінотеатрах з'явилася спеціальна святкова програма. Так, в «Новом мире» і «Ренесансе» анонсували показ різдвяних фільмів (*Киевлянин*, 1917, 24 декабря).

Часом деякі картини ставали сенсаційними та викликали скандали. Одними з таких були фільми, що зачіпали релігійне питання, яке особливо загострилось після падіння Російської імперії. Наприклад, в одному з номерів знаходиться рецензія на картину «Борьба

между Небом и адом», у рубриці з листами від читачів. Автор розповідав, що спокусився розрекламованою програмою кінематографа і пішов на показ цієї стрічки до «Шанцера», де врешті змушений був «краснеть за наших православных» (Киевлянин, 1917, 29 июня). Стверджувалося, що багато глядачів не витримували та полишали сеанс ще до завершення, деякі навіть плакали. Гнів автора був викликаний демонстрацією в фільмі православної святині, що повинна була бути опорою для всієї нації. Лунали навіть заклики до заборони картини, з аргументацією, що жоден народ не насмілюється критикувати релігію в театрах, ще й під звуки оркестру. І хоча деталі сюжету даної стрічки не відомі, можна припустити, що в ній було допущено висміювання православ'я або релігії загалом. Як видно з цієї ситуації, такі модні тогочасні тенденції, котрі почали проявлятися під впливом зречення від усього «реакційного», влаштовували далеко не всіх киян.

Дані газетних публікацій засвідчують і про особливості культурного дозвілля мешканців Києва. Анонси мистецьких заходів, реклама картинних галерей і матеріали про роботу художніх виставок слугують цінним джерелом для вивчення культурно-мистецької сфери в тогочасному місті. Одна з найпопулярніших постійних виставок діяла в приміщенні «Salon D'Art» на Хрещатику. Серед оголошень на сторінках обох газет протягом цілого року часто зустрічається реклама цього салону. Влітку там були представлені картини і скульптури (Киевлянин, 1917, 5 июля), восени – долучилися ще й графіка та живопис (*Нова Рада*, 1917, 29 жовтня). На зимовій виставці демонстрували картини Товариства художників киян (*Нова Рада*, 1917, 3 грудня; *Киевлянин*, 1917, 24 декабря). А вже в січні 1918 року в салоні виставлялися роботи професора К. Крижановського (*Киевлянин*, 1918, 16 января). Влаштовували художні виставки і в київських музеях, зокрема Міському (сьогодні – Національний художній музей України) (*Киевлянин*, 1917, 24 декабря) та Історичному (зараз – Національний музей історії України). В останньому, наприклад, з початку березня демонструвалися картини Київського товариства художників (*Киевлянин*, 1917, 11 марта).

А якщо кияни прагнули більше дізнатись про українське мистецтво чи народну творчість, то могли завітати на виставки художніх виробів з інших регіонів України. Так, в Міському музеї діяла виставка «Народне мистецтво Буковини й Галичини», організована Всеросійськими Земським і Міським союзами. Відвідувачам презентувались оригінальні народні вироби, виготовлені в майстернях зазначених територій (*Нова Рада*, 1917, 30 березня). Подібні виставки позитивно впливали на сприйняття київськими мешканцями населення західних земель як представників саме українського народу.

Також з численних газетних матеріалів можна бачити, що київські митці не стояли осторонь благодійності. До прикладу, в актовому залі Київського університету проводилась організована радою представників всіх художніх організацій Києва благодійна виставка-аукціон, під девізом «Художники гор. Киева доблестной армии» (*Нова Рада*, 1917, 9 квітня; *Киевлянин*, 1917, 9 апреля). Українські організації теж брали участь в подібних заходах. До прикладу, в замітці «Нової Ради» повідомляється про влаштування в Українському клубі триденної виставки вишиваних речей, авторства дівчат з трудового захистку. Організовував подію комітет Товариства допомоги жертвам війни Півдня Росії (*Нова Рада*, 1917, 1 грудня).

Отже, можна зазначити, що київські газети доби Центральної Ради є цінним історичним джерелом для реконструкції культурних процесів в місті та організації дозвілля мешканців. Матеріали «Киевлянина» та «Нової Ради» допомагають відтворити культурні фактори, які впливали на повсякдення тогочасного населення. Зокрема, важливу частину інформації несуть в собі рекламні оголошення з пропозиціями різноманітного відпочинку. На основі їхнього аналізу було визначено найпопулярніші види розважального та

культурного дозвілля киян, розкрито специфіку роботи розважальних закладів, театрів і кінотеатрів, встановлено особливості відзначення мешканцями урочистих і святкових дат, а також висвітлено діяльність мистецької сфери.

Бібліографічний список

- Животко, А., 1999. *Історія української преси*. Київ : Наша культура і наука.
- Ігнатієнко, В., 1926. *Українська преса (1816 - 1923 рр.): історико-бібліографічний етюд*. Київ : Державне видавництво України.
- Левчук, О., 2018. *Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905-1914 рр.)*. Кандидат наук. Дисертація. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Наріжний С., 1934. Українська преса. Подєбради. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult10.htm>.
- Рудий, Г., 2014. Київська періодична преса 1917-1918 рр. як джерело з історії Української Центральної Ради. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, 19, с.272-284.
- Киевлянин*, 1917, 3 марта, № 62.
- Киевлянин*, 1917, 11 марта, № 70.
- Киевлянин*, 1917, 18 марта, № 76.
- Киевлянин*, 1917, 19 марта, № 77.
- Киевлянин*, 1917, 9 апреля, № 92.
- Киевлянин*, 1917, 11 июня, № 140.
- Киевлянин*, 1917, 28 июня, № 154.
- Киевлянин*, 1917, 29 июня, № 155.
- Киевлянин*, 1917, 5 июля, № 159.
- Киевлянин*, 1917, 8 июля, № 162.
- Киевлянин*, 1917, 10 августа, № 190.
- Киевлянин*, 1917, 18 августа, № 195.
- Киевлянин*, 1917, 29 августа, № 204.
- Киевлянин*, 1917, 3 сентября, № 207.
- Киевлянин*, 1917, 6 октября, № 233.
- Киевлянин*, 1917, 31 октября, № 254.
- Киевлянин*, 1917, 19 ноября, № 255.
- Киевлянин*, 1917, 21 ноября, № 256.
- Киевлянин*, 1917, 1 декабря, № 264.
- Киевлянин*, 1917, 24 декабря, № 283.
- Киевлянин*, 1917, 29 декабря, № 284.
- Киевлянин*, 1917, 31 декабря, № 286.
- Киевлянин*, 1918, 1 января, № 1.
- Киевлянин*, 1918, 6 января, № 5.
- Киевлянин*, 1918, 13 января, № 10.
- Киевлянин*, 1918, 16 января, № 12.
- Киевлянин*, 1918, 17 января, № 13.
- Нова Рада*, 1917, 30 березня, № 4.
- Нова Рада*, 1917, 2 квітня, № 6.
- Нова Рада*, 1917, 9 квітня, № 10.
- Нова Рада*, 1917, 28 червня, № 75.
- Нова Рада*, 1917, 29 червня, № 76.

Нова Рада, 1917, 29 жовтня, № 175.
Нова Рада, 1917, 4 листопада, № 177.
Нова Рада, 1917, 21 листопада, № 191.
Нова Рада, 1917, 25 листопада, № 194.
Нова Рада, 1917, 1 грудня, № 199.
Нова Рада, 1917, 5 грудня, № 201.
Нова Рада, 1917, 29 грудня, № 218.
Нова Рада, 1917, 30 грудня, № 219.
Нова Рада, 1918, 13 січня, № 9.

References

- Ihnatiienko, V., 1926. *Ukrainska presa (1816 - 1923 rr.) : istoryko-bibliohrafichnyi etiud [Ukrainian press (1816 - 1923): historical and bibliographic study]*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. (in Ukrainian).
- Levchuk, O., 2018. *Hazetna periodyka Kyieva yak dzherelo doslidzhennia miskoho povsiakdennia (1905-1914 rr.) [Newspaper periodicals of Kyiv as a source of research on urban everyday life (1905-1914)]*. PhD. Dissertation. Taras Shevchenko National University of Kyiv. (in Ukrainian).
- Narizhnyi S., 1934. *Ukrainska presa. [Ukrainian press]*. Podiebrady. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult10.htm>. (in Ukrainian).
- Rudyi, H., 2014. Kyivska periodychna presa 1917-1918 rr. yak dzherelo z istorii Ukrainkoi Tsentralnoi Rady [Kyiv periodicals in 1917-1918 as a source of the history of Ukrainian Central Rada]. *Ukraine XXth century: Culture, ideology, politics*, 19, pp.272-284. (in Ukrainian).
- Zhyvotko, A., 1999. *Istoriia ukrainskoi presy [History of the Ukrainian press]*. Kyiv: Nasha kultura i nauka. (in Ukrainian).
- Kievlyanin*, 1917, 3 marta, № 62. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 11 marta, № 70. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 18 marta, № 76. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 19 marta, № 77. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 9 aprelya, № 92. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 11 iyunya, № 140. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 28 iyunya, № 154. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 29 iyunya, № 155. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 5 iyulya, № 159. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 8 iyulya, № 162. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 10 avgusta, № 190. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 18 avgusta, № 195. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 29 avgusta, № 204. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 3 sentyabrya, № 207. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 6 oktyabrya, № 233. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 31 oktyabrya, № 254. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 19 noyabrya, № 255. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 21 noyabrya, № 256. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 1 dekabrya, № 264. (in Russian).
- Kievlyanin*, 1917, 24 dekabrya, № 283. (in Russian).

Kievlyanin, 1917, 29 dekabrya, № 284. (in Russian).
Kievlyanin, 1917, 31 dekabrya, № 286. (in Russian).
Kievlyanin, 1918, 1 yanvarya, № 1. (in Russian).
Kievlyanin, 1918, 6 yanvarya, № 5. (in Russian).
Kievlyanin, 1918, 13 yanvarya, № 10. (in Russian).
Kievlyanin, 1918, 16 yanvarya, № 12. (in Russian).
Kievlyanin, 1918, 17 yanvarya, № 13. (in Russian).
Nova Rada, 1917, 30 bereznia, № 4. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 2 kvitnia, № 6. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 9 kvitnia, № 10. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 28 chervnia, № 75. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 29 chervnia, № 76. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 29 zhovtnia, № 175. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 4 lystopada, № 177. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 21 lystopada, № 191. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 25 lystopada, № 194. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 1 hrudnia, № 199. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 5 hrudnia, № 201. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 29 hrudnia, № 218. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1917, 30 hrudnia, № 219. (in Ukrainian).
Nova Rada, 1918, 13 sichnia, № 9. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 08.10.2021 р.

A. Hedo

V. Shabranska

CULTURAL LIFE AND LEISURE OF KIYANS AT THE TIMES OF THE CENTRAL RADA ON THE MATERIALS OF “NOVA RADA” AND “KIEVLYANIN” NEWSPAPERS

The article is devoted to the source study analysis of information resources of the daily Kyiv newspapers “Nova Rada” and “Kievlyanin” about the cultural life and leisure of Kiyvans at the times of the Central Rada. The possibility of reconstruction of the cultural environment of the city and the organization of leisure of its inhabitants with the help of materials of the periodical press is proved.

The daily Kyiv periodicals “Nova Rada” and “Kievlyanin”, being different in terms of materials, methods of presenting information, style of writing and ideological orientation, covered different issues of Kyiv life in different ways, recreating a holistic picture of the everyday urban environment of that period.

The most popular ways of the rest of Kyiv residents are determined and the specifics of functioning of entertainment establishments and cultural institutions are considered on the basis of advertisements on the pages of press. The study of newspaper periodicals is conducted using the methods of source studies. Attention is focused on the fact that newspapers not only informed the population of the city, but also acted as a means of influencing the formation of people’s tastes and needs.

Keywords: *culture, leisure, Kyiv, everyday life, Central Rada, periodicals, advertising, “Nova Rada”, “Kievlyanin”, theaters, restaurants, variety shows, cinemas.*

УДК 271.2-45(477)''15/16

І. М. Гончаренко

ВПЛИВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ РОЛЕЙ У СІМ'ЯХ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVII СТ.

Розглянуто проблему впливу православної церкви на повсякденне сімейне життя віруючих українців у період раннього Нового часу. На основі аналізу православної літератури доведено, що церковні настанови підсилювали гендерну нерівність в сім'ї. В результаті порівняння православних уявлень про роль жінки в сім'ї із юридичними нормами, традиціями та реальними повсякденними практиками сімей було з'ясовано, що в реальному житті церкви не вдалося значною мірою утиснути права жінок. Позитивним впливом православ'я на сімейне повсякдення стала підтримка вдів і сиріт та доляльне ставлення до повторних шлюбів.

Ключові слова: жінка, чоловік, православна церква, сім'я, повсякдення.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-32-42

Повсякденність є середовищем людського буття, життєвим континуумом безперервно повторюваних досвіду та практик. Важливу роль у просторі повсякденності відіграє сімейне життя, оскільки воно займає значну частину людської активності. Саме у сім'ї через щоденні практики закріплюються суспільні норми поведінки та формуються психологічні особливості особистості й гендерні ролі. Через консервативність інституту сім'ї усталені традиції зберігаються тривалий час і мають вплив на розподіл гендерних ролей і досі. Враховуючи сучасні світові тенденції встановлення гендерної рівності та актуалізацію цього питання в Україні, доцільним є вивчення формування гендерних ролей в українській сім'ї другої половини XVI – XVII ст. та факторів, які сприяли їх формуванню. Зазначимо що за останні роки було опубліковано багато праць щодо статусу та ролі жінок у суспільстві.

Одним з перших вітчизняних істориків до проблематики сімейних стосунків звернувся О. І. Левицький (Левицький, 1887; 1902; 1994, с.96-151; 1994b, с.190–255). Вчений підкреслює, що тогочасна жінка користувалася широкими правами і її статус у сім'ї був дуже високим. М. Грушевський (Грушевський, 1995) підкреслював роль церкви у формуванні сімейних цінностей. В дисертації О.П. Кривошия (Кривоший, 1996) увага приділена ролі жінки в суспільному житті. Останнім часом в українській історіографії склалися більш скептичні погляди на становище жінки в сім'ї. І. Ворончук змальовує сімейне життя жінки-шляхтянки як повністю підкорене чоловікові, сповнене образ та насильства (Ворончук, 2006, с.161-201). Н. Старченко в статті полемізує з О. Левицьким, якого критикує за надмірно ідеалізоване зображення тогочасних жінок, та І. Ворончук, яка змальовує становище жіноцтва ранньомодерного часу в занадто темних барвах (Старченко, 2016, с.239-267). Серед праць, присвячених повсякденню жінок, слід назвати статтю Н. Білоус про насильство та зґвалтування жінок та дівчат на Волині (Білоус, 2015, с.135-146). Таким чином, проблема становища жінки в сім'ї та суспільстві є досі дискусійною.

Серед зарубіжних досліджень перш за все необхідно відзначити праці В. Ківелсон (Kivelson, 2006, p.100-125), І. Левін (Levin, 1989), Н. Пушкарьової (Пушкарёва, 1989; 1995, с.55-70; 1996, с.305-341) та Т. Таїрової-Яковлевої (Таїрова-Яковлева, 2018).

Тим не менше дослідження сімейного повсякдення, ментального рівня повсякденного життя ще не стало предметом окремого наукового дослідження. Серед таких актуальних наукових проблем є вплив релігійних установ та вчень на формування повсякденних стереотипів сімейного життя, гендерних ролей у родині. Окремо слід зазначити, що питання конфесійної приналежності жінок та родин українськими дослідниками сімейного повсякдення періоду раннього Нового часу не ставилося, хоча, як відомо, населення тогочасних українських земель було конфесійно неоднорідним. Значну частину його становили православні, однак доля католиків, з кінця XVI ст. греко-католиків, була вагомою. До того ж значна частина православної шляхти переходила до католицизму, певна частина населення стала прихильницею протестантських напрямів. У той самий час саме церква значною мірою формувала сімейні цінності та шаблони поведінки, але особливості українського православ'я в цьому напрямі досліджено недостатньо.

Друга половина XVI - XVII ст. є перехідною добою від феодалізму до ринкової економіки. Українські землі в цей час активно втягувались у загальноєвропейську економіку, особливо у зв'язку з формуванням ринка зернових і збільшенням експорту Речі Посполитої до інших країн. Значно підсилюлися процеси інтеграції для українських земель після заключення Люблінської унії. Повсякденне життя людей як в Європі, так і в Україні в цей час зазнало руйнації. Трансформація економічних структур призвела до трагічних подій, війн, зубожіння населення. Сім'я була тією структурою повсякдення, де людина могла знайти притулок від нещастя зовнішнього світу. Сьогодні ми переживаємо не менш руйнівні процеси переходу від капіталізму до посткапіталістичного ладу, тому історичний досвід сімейного повсякденного життя другої половини XVI - XVII ст. є вартим уваги дослідників. Результати вивчення цього досвіду будуть корисними для сучасних соціологічних, антропологічних, політичних, філософських студій, прогнозування соціальних та політичних процесів.

При вивченні повсякдення середньовічної та ранньомодерної доби загально визнаною є методологія всесвітньовідомої школи Анналів, але при перенесенні її на вітчизняний ґрунт дослідники зустрічаються з великою перепорою: дуже обмеженою кількістю джерел у порівнянні із Західною Європою. Джерелами дослідження стали «Учительні Євангелія», «Ізмарагди», «Пролог» та інша православна література, а також матеріали актових книг міст Кременець, Луцьк, Полтава, Вишва, документи із збірок «Волинські грамоти XVI ст.», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2 : 1599-1637».

Мета статті – дослідити вплив православної церкви на формування повсякденних сімейних традицій та гендерних ролей та з'ясувати, як церковні настанови втілювалися у реальне повсякденне життя тогочасних українців.

При проведенні дослідження використовувався нарративний метод для опису пропонуваної церквою гендерних ролей у сім'ї, порівняльний для з'ясування різниці між православним ідеалом і повсякденною реальністю сімейного життя, а також із юридичними нормами того часу.

Сім'я у ранній Новий час була тим осередком, який дозволяв людині, особливо не дуже заможній, виживати в небезпечному й непередбачуваному світі. Для успішного виживання необхідно було докладати великих зусиль усім членам сім'ї, але особлива відповідальність

була в дорослих, функції і ролі яких були регламентовані. Головна роль віддавалася чоловікам, але жінки ще з періоду Київської Русі користувалися значним авторитетом та широкими правами (Пушкарева, 1989, с.98). Така ситуація збереглася й у Речі Посполитій, законодавство якої стояло на охороні інтересів та честі жінок. Литовські статuti проголошували, що княгинь, пані, удовиць, князівн, дочок панських та дівиць “ні за кого насильно видавати заміж не будемо.” (Литовський Статут, 1588). Юридична думка того часу визнавала вільне волевиявлення жінки у виборі партнера. Насильство над жінкою вважалося страшним злочином. У Першому Литовському Статуті була стаття (Розділ VII, артикул 6 за списком Дзялинського), яка захищала права жінок усіх станів від сексуального насильства (Валиконите, 1982, с.42). Причиною такого справедливого ставлення до жінки були її майнові та юридичні права, які дали певні гарантії її особистої свободи. Шлюбний стан розглядався перш за все як партнерство. Юридичні дії чоловіки часто здійснювали за згодою дружини. У гродській книзі Вижви вказується в актах купівлі-продажу нерухомості (земельних ділянок, насамперед) така процедура: кожен міщанин, ставши перед урядом, разом із своєю дружиною робив свідчення про торговельну угоду. При продажу землі підкреслювалося, що вона передається покупцеві, його жінці та потомкам на вічність. У ряді договорів продавцем були жінки, яких часто супроводжували діти або чоловік. Деякі договори здійснювалися не лише за присутності жінки, але й дітей, або навіть тещі (Царалунга, упоряд. 2015). Подружжя у вчинках виявляло свою обопільну волю. Так, наприклад, подружжя Мстиславського Богдана Стеткевича та Олени Соломерецької разом, як повноправні партнери, заснувало у своєму маєтку Буйничах православний Духовський монастир (Акты, относящиеся..., 1865, с.91-95). Тексти заповітів рясніють висловами, які переконливо підкреслюють тепле емоційне відношення чоловіка до жінки. Хоча вони і становлять собою певні юридичні кліше, в них міститься тогочасна моральна норма у ставленні до жінки, яка у тестаментях іменується “милою малжонкою”. Так, пан Іван Яцкович Летинський в своєму тестаменті відзначає, що переконавшись у вірності та цнотливості своєї дружини, хоче її нагородити в цьому заповіті (Задорожний та Матвієнко, упоряд. 1995., с. 22).

Слід зазначити, що погляди на шлюб серед широких народних верств того часу знаходилися під сильним впливом архаїчних традицій. Головним моментом у признанні шлюбу дійсним було дотримання усіх етапів весільного ритуалу: сватання, заручин і власне акту весілля. Обряду вінчання серед цих обрядів часто не знаходилося місця. Митрополит Київський і всієї Русі Йосиф скаржився, що багато людей не вінчаються та не хрестять дітей, не ходять на сповідь (Пашуто, Флоря и Хорошкевич, 1982, с. 127). Така ситуація з огляду на західноєвропейські звичаї не була феноменальною, бо відомо, що у Західній Європі церковний шлюб затвердився лише у перехідну епоху і ще у XVст. не був обов’язковою процедурою (Гуревич, 1990, с.296). Цивільне право признавало законним лише «вінчальний» шлюб, але Литовські статuti неодноразово згадують про співжиття з «невінчальною» жінкою як про щось напівлегальне, що не підлягає кримінальному переслідуванню як явне перелюбство. Таких невінчаних шлюбів було багато серед усіх станів населення, і церква оголосила їм справжню війну. Наприклад, Київський митрополит Ісайя Копистенський у 1631 р. суворо наказав приходським священикам відлучати від церкви людей, які жили необвінчаними (Левицький, 1994b, с.211-213). Як і держава, яка взяла на себе функцію регулювання стосунків в сім’ї за допомогою законодавства, церква також намагалася втрутитися в царину особистих відносин.

Представники церкви відносили шлюб до ряду «таїнств». Вважалося, що шлюби створюються на небесах, тому волевиявлення людини у шлюбі утискувалися. Сім'я, на думку богословів, являла собою таку сферу людського життя, в яку дуже легко могли втрутитися сили зла. Намагаючись захистити цей суспільний інститут від впливу «бісівських сил», православна церква докладала зусиль, щоб підпорядкувати собі інтимне життя віруючих. В одному з «Учительних Євангелій» підкреслюється святість шлюбу, важливість подружньої вірності та народження дітей: «А вы которыи святоблывымъ станом малженским обовязани есте, и поважною малженства шатою приодітими сталитесь не покаляйте ей, прошу Васъ, нечистотами гріховными: але один другого у себе ложе заховайте чисто и без подозрения: же так и святыи стан малженский при своей чести з стороны вашей зоставати будет, и вы чадородством почтены, сыны сынов своих видіти, и з нихъ в глубокой а не зболілою старости тішитися удостоитесь» (Євангеліє учительное..., 1616, арк. МЗ зв.).

У досліджуваний період зростає втручання православної церкви у сферу сімейного життя. Перш за все церква розвінчувала погляд на шлюб як на вільне партнерство, утискувала жінку в її правах: «Вы мужеве доволны будте своїх жон чистою любовію: а вы жоны доволитесь мужов ваших любовною чистотою: в боязни, и в щирой вірности во всем им послушны будте: есть абовім то речъ вдячная Богу и пріємная» (Smotruc'kyi, 1987, с.74).

У церковних повчаннях явно простежується намагання перетворити жінку на пасивний об'єкт. У проповідях Іоаннікія Галятовського дівчатам наказується сидіти вдома – «то будет паненство их квітнути», а інакше, якщо вони будуть виходити з дому, брати участь в іграх та танцях – втратять своє «паненство», бо в таких місцях багато ловців, які зазіхають на їх цноту. Взагалі, кожна пані має лякатися чоловіка та розмови з ним уникати (Огієнко, 1913, с.25).

У церковній літературі можна знайти безліч повчань про те, якою повинна бути жінка. У «Книзі житій преподобних матрон», яка була популярною у XVI -XVII ст., дається багато взірців для наслідування. Про блаженну Єкатерину пишеться, що доброта її була подібна світу (Книга житій преподобных матрон, н.д., Арк. 49). Цариця-чудотворниця Феофанія блищала чеснотами (Книга житій преподобных матрон, н.д., Арк. 63.).

Стандарти поведінки у шлюбі прописувалися в релігійних книгах для домашнього читання «Ізмарагдах», популярних у XV - XVII ст. «Ізмарагд» напучував у питаннях християнської моралі та чесноти. Значна частина його повчань стосувалася сімейного життя. Через те, що книга була розрахована на домашнє читання мирян, вона написана простою й доступною мовою. Базувалася вона на притчах та біблійних казаннях. Велике місце в «Ізмарагдах» належало «Словам» Іоанна Златоуста. Серед них і кілька повчань про добрих і злих жінок. У «Слові Іоанна Златоуста про добрих жінок та злих жінок» жіноцтво закликають почути заповіді Божі та навчитися в мовчанні коритися чоловікам своїм для спасіння своєї душі. Пояснюється це тим, що на початку ребро було взято від чоловіка, і «той тобою да обладает, ему же ты в молчании повинуйся». «Яко Христос глава церкви, тако мужъ жене глава есть», тому жінка має коритися своєму чоловікові, «мужа бо ради жена сотворена была, мужъ жены ради». Покірлива жінка буде похвалена чоловіком, а від Бога прийме благословення (Ізмарагд основного типу, н.д., Арк. 77). «Жена добропокорлива венец мужу своему» – стверджує «Слово». Добра жінка догоджає своєму чоловікові, веселить його, роки наповнює безжурністю та миром (Ізмарагд основного типу, н.д., Арк. 77). Далі добрим жінкам протиставляються злі. Зла жінка погубить мужа та весь рід, сварлива жінка свого чоловіка з дому виганить. Стверджується, що краще у пустелі із звірями жити, ніж із жінкою злою. Чоловіків пужають, що станеться, якщо жінки будуть

мати над ними владу: «Аще кимъ владееть жена, луче есть трясею болети ниже злою женою обладану быти, тряся бо трястий попустить, а зла жена до смерти сушить» (Ізмарагд основного типу, н.д., Арк. 79-81). Окрім «Ізмарагду», тема напучення жінок і прищеплення їм покірливості піднімалась і в іншій церковній літературі, зокрема в «Прологах». «Пролог» за третє червня звертається до жінок: «Послушайте жены заповеди божи, и научитесь молчати». Там само стверджується, що «жена язична за грех и дается мужу» (Пролог на другу частину року, н.д., Арк. 288-288). Зазначимо, що якщо «Ізмарагди» були доступними лише заможним і освіченим верствам суспільства, то «Прологи» використовувалися священниками у проповідях для всієї пастви.

Традиційна християнська культура дивилася на жінку як на «посудину зла». Церковники наполягали на тому, що саме за допомогою жінки, диявол спрямував чоловіка на шлях гріха. Церковна культура ототожнювала жінку з диявольським початком, протиставляла чоловікові, якого змальовувала «жертвою» підступної жінки. Чоловіків закликають «блюститися злых жен безумных», наводяться біблійські приклади про чоловіків, які постраждали від своїх жінок, наприклад, Самсона і Далілу. Також «Ізмарагд» застерігає чоловіків від блуду «з чужими женами лукавими» (Ізмарагд основного типу, н.д. Ф. 307/1/489, Арк. 39-40).

Церковні настанови не завжди втілювалися в реальному житті. Часто дівчата самі виявляли активність у виборі шлюбного партнера. Ця традиція досить докладно змальована Г. де Бопланом. Він підкреслює відмінність цього звичаю від загальноприйнятого в інших народів. Закохана дівчина сама заходила до хати обраного нею парубка, коли сподівалася застати його самого та батьків вдома. Потім дівчина просила парубка взяти її за дружину, а в батьків – дати дозвіл на шлюб (Боплан, 1990, с.75).

Як переконливо показали сучасні дослідниці Н. Білоус (2015), І. Ворончук (2006), Н. Старченко (2016), у повсякденному житті сімей відбувалося багато насильства, у тому числі й сексуального характеру, і жінки часто потерпали від чоловіків фізично, морально, матеріально. Але це все ж таки не було нормою життя, і те, що жінки скаржилися до суду, хоча й не завжди успішно, свідчить про те, що вони не були безвольними й безпорадними. Життя також дає й інші приклади сімейного повсякдення. Таким є випадок, засвідчений в актовій книзі Кременецького магістрату 26 лютого 1602 р. про захоплення паннами Катериною Шашкевич та Настасією Вільгорською спадкового нерухомого майна пані Маруши Малинської. Ці жінки були сестрами й дві перші намагалися відібрати спадщину третьої. Справа між ними закінчилася тим, що суд наказав сестрам виділити Маруші її частину спадщини: виділили їй належну частину во всіх маєтках й володіннях і сплатили їй збитки за невикористання. Цікаво, що усі питання жінки вирішили самостійно, а їх чоловіки Шашкевич, Вільгорський та Малинський у справі згадуються рідко і лише в якості другорядних членів подій (Актова книга Кременецького магістрату, 1602–1603, Арк.178 - 178).

Т. Таїрова-Яковлева у своїй книзі наводить приклади поведінки жінок з кола козацької старшини, які дуже не вписувались у пропаговані церквою ідеали. Авторка підкреслює, що козацькі жінки не тільки вміли захищати свої юридичні та майнові права, але й інколи навіть керували своїми чоловіками та синами. Як приклад вона наводить Олену Хмельницьку, дочку гетьмана, яка побувала заміж спочатку за братом І. Виговського, потім за гетьманом П. Тетерею. Причому вона майстерно плела політичні інтриги проти Тетері та інших своїх родичів (Таїрова-Яковлева, 2018, с.74-77).

Чоловіки також не завжди виконували свої обов'язки перед дружинами. Після поразки козацького повстання 1638 р., багато козаків повтікали до Московщини, покинувши своїх жінок. З розпитувань у Севську відомо, що з 18 одружених козаків, які втекли після поразки повстання, 13 покинули дружин. Козак Савка Тимофеев повідомив, що був одружений, але йому не відомо, чи жива його жінка, чи вбита (Гудзенко, ред. 1953, с.186-189). Траплялися такі випадки і в мирний час. У 1619 р. гродський суд Луцька розглядав справу Катарини, яка втопила свою новонароджену дитину. Маленьку дівчинку знайшли в рові Луцького замка утопленою й принесли на уряд. Катарина спочатку стверджувала, що втопила дівчинку, бо вона народилася мертвою, але потім зізналася, що дитина народилася живою, а позбавилась вона неї через те, що її чоловік утік. Уряд присудив покарати її на горло (Выпись из книги ..., 1619, Арк. 1-4).

Православна церква не заперечувала можливість розлучень. Православ'я, на відміну від католицизму, схвалювало повторні шлюбні союзи. У «Слові Іоанна Златоуста ко вдовцам и вдовицам» повідомляється: «Не отречет Бог брака второго». Краще прийняти друге «совокупление брачное», ніж «втай блудити». Так само слід поступати й розлученим: «... а живого мужа оставившая жена да идет замуж» (Измарагд основного типу, н.д., Арк.89).

Однією з прищеплюваних православною церквою цінністю було дбайливе ставлення до вдів та сиріт. «Измарагд» напучує: «Аще не озлобите сироты или вдовицу. И в горестий душа их воздыхающей вопиють ко мне скороуслышу вопль их». Той, хто образить їх, ризикує накликати на себе Божий гнів: «И погублю ви напрасно. И будут жены ваши вдови. И чада ваша сиротый. И никто их не помилует от мені» (Измарагд основного типу, н.д., Арк.42-43). Є підстави вважати, що в цьому питанні теорія не розходила з практикою. За свідченням П. Алеппського, «удовиць і сиріт у країні козаків дуже багато, їхніх чоловіків убито у попередніх війнах» (Халебський, 1995, с.43). При цьому громадськість дуже турботливо ставилася до вдів та сиріт. Вважалося «добрим ділом» надавати сиротам допомогу грошми або харчами (Халебський, 1995, с.12). Права вдовиць та сиріт охоронялися законодавством. Литовські Статути ретельно охороняли майно вдовиць від зазіхань родичів чоловіка, а також відстоювали права їх неповнолітніх дітей (Літовський Статут, 1588, Арк.191-193). За існуючими на ті часи поглядами, овдовіле життя вважалося дуже тяжким, тому вдовиці і вдівці (яких теж було багато) вступали у нові шлюбні союзи (Грушевський, 1995, с.316.). Так, наприклад, овдовілий Семен Палій одружився на Феодосії, яка також була вдовою (Белецкий, 1981, с. 71.).

Висновки. Отже, православна церква висувала високі вимоги в стандартах сімейного життя саме до жінок, у своїх повчаннях закладала традиції гендерної нерівності. У повсякденному житті жінкам наказувалося мовчазно коритися своїм чоловікам, що призводило до зловживань останніх. Реалії сімейного повсякдення відрізнялися від висунутих церквою вимог. Цьому сприяли стародавні звичаї та законодавство, яке ретельно захищало соціальні та майнові права жінок. Тому, незважаючи на досить поширене сімейне насилля, жінки вміли захистити себе та свої права, не перетворилися на безвільний об'єкт у сімейних стосунках. Позитивним впливом православної церкви на організацію сімейного повсякдення стало формування лояльного ставлення до повторних шлюбів, а також її заклик до підтримки вдів та сиріт, що значно покращило повсякдення неповних сімей. У цілому, православної церкві не вдалося повністю утиснути жінку в її правах, повсякденне життя сімей не вписувалося в нав'язувані стандарти поведінки. Однак, сімейне повсякдення дуже різноманітне та багатогранне, тому потребує подальшого дослідження. Зокрема,

малодослідженим залишається питання інтимного життя православних родин у ранній Новий час.

Бібліографічний список

- Актова книга Кременецького магістрату*, 1602–1603. Ф. 22/1/13. Київ: Центральний державний історичний архів України.
https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0022/0001/
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, 1865. Санкт-Петербург. Т.2: 1599-1637.
- Белецкий, П.А., 1981. *Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв.* Ленинград: Искусство.
- Білоус, Н., 2015. Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст. *Соціум*, 11-12, с.135-146.
- Боплан, Г.Л. де, 1990. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.* Київ: Наук. Думка; Кембрідж (Мас.) : Укр. наук. ін-т.
- Валиконите, И.И., 1982. Литовський Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском. В: Вильнюсский государственный университет. *Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута, Вильнюс, 27–28 ноября 1979 г.* Вильнюс Минвуз Литовской ССР, с.38–46.
- Ворончук, І., 2006. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні XVI-XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині). *Соціум*. 6. с.161-201.
- Выпись из книги луцкой гродской о приговоре за утопленного ребенка матерью*, 1619. Ф/1/815, Арк. 1-4 зв. Київ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Грушевський, М.С., 1995. *Історія України-Руси*: В 11 Т., 12 кн. Київ: Наукова думка, Т.VI.
- Гудзенко, П.П., ред. 1953. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы.* Москва: Издательство АН СССР, Т.1: 620-1647 годы.
- Гуревич, А.Я., 1990. *Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства.* Москва: Искусство.
- Євангеліє учительное, або казання на кождую неділю*, 1616. Єв'є: Друкарня Вільнюського братства.
- Задорожний, В.Б. та Матвієнко, А.М., упоряд. 1995. *Волинські грамоти XVI ст.* Київ: Наукова думка.
- Измарагд основного типу*, н.д. Ф. 307/1/489. Київ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Измарагд південного типу*, н.д. Ф. 307/1/492. Київ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Не має посилань у тексті
- Книга житій преподобных матрон*, н.д. Ф. 160/1/429. Київ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Кривоший, О.П., 1996. *Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI - перша половина XVII ст.)*. Кандидат наук. Автореферат. Запорізький державний університет.

- Левицький, О., 1902. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.* Киев: Киев. старина.
- Левицький, О.И., 1887. *Раина-Могілянка, княгиня Вишневецкая.* Киев: Киев. старина.
- Левицький, О., 1994а. Ганна Монтовт. В: О. В. Русина, упоряд. *На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст.* Київ: Україна, с.96 - 151.
- Левицький, О., 1994б. Сім'я і побут українців у XVI ст. *На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст.* Київ: Україна, с. 190 – 255.
- Літовський Статут, 1588. Ф. VIII/1/70/203, Арк. 79. Київ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Огієнко, И.И., 1913. *Проповеди Іоаннікія Галятівського, южно-русского проповедника XVIIго века.* Харьков.
- Пашуто, В.Т., Флоря, В.Н. и Хорошкевич А.Л. 1982. *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.* Москва: Наука.
- Пролог на другу частину року, н.д. Ф. 310/1/19. Київ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Пушкарёва, Н.Л., 1995. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода. *Этнографическое обозрение*, 3, с.55-70.
- Пушкарёва, Н.Л., 1989. *Женщины древней Руси.* Москва: Мысль.
- Пушкарёва, Н.Л., 1996. Мать и материнство на Руси (X-XVII). В: Ю.Л. Бессмертный, ред. *Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени.* Москва: РГГУ, с.305-341.
- Старченко, Н., 2016. Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині. *Український археографічний щорічник*, 19/20, с. 239-267.
- Таїрова-Яковлева, Т., 2018. *Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини.* Київ: КЛІО.
- Халебський, П., 1995. *Країна козаків.* Київ: Козаки.
- Царалунга, І.Б., упоряд. 2015. *Акти Вишнівської міської книги XVII ст.* Житомир.
- Kivelson, V., 2006. Sexuality and Gender in Early Modern Russian Orthodoxy: Sin and Virtue in Cultural Context. In: J.-P. Himka and A. Zayarnyuk, ed. *Letters from Heaven. Popular Religion in Russia and Ukraine.* Toronto: University of Toronto Press, pp.100-125. DOI: <https://doi.org/10.3138/9781442676640-007>
- Levin, E., 1989. *Sex and Society in the World of Orthodox Slavs. 900—1700.* Ithaca : N.Y. ; London : Cornell University Press.
- Smotryc'kyi, M., 1987. The Jevanhelije ucytelnoje of Meletij Smotric'kyj. Vol. II. *Harvard Library of early Ukrainian Literature.* [online] Available at: <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780916458218> [Accessed 20 November 2021].

References

- Aktova knyha Kremenetskoho mahistratu [The book of acts of Kremenets magistrate], 1602–1603. F. 22/1/13. Kyiv: Central State Historical Archive of Ukraine (In Old Ukrainian).
- Akty, otnosyashchiesya k istorii YUzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoy komissiej [Acts, Related to the History of Southern and Western Russia, Collected and Published by the Archaeographic Commission]*, 1865. Sankt-Peterburg, Vol. 2: 1599-1637. (In Russian).

- Beletskiy, P.A., 1981. *Ukrainskaya portretnaya zhivopis XVII-XVIII vv.* [*Ukrainian portrait painting 17th-18th centuries*]. Leningrad: Iskusstvo. (In Russian).
- Bilous, N., 2015. Nasylstvo nad zhinkamy: siuzhety z mishchanskoho i selianskoho povsiakdennia Volyni XVI – pochatku XVIII st. [Violence against Women: Set Pieces from Volhynian Urban and Rural Quotidian Life, XVI – early XVIII centuries]. *Socium*, 11-12, pp.135 - 146. (In Ukrainian).
- Boplan, H.L. de, 1990. *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transylvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien* [*Description of Ukraine, several regions of the Kingdom of Poland which spread from the borders of Moscovia and to the borders of Transsilvania, alongside their customs, way to live and make war*]. Kyiv: Nauk. Dumka; Kembridzh (Mas.): Ukr. nauk. in-t. (In Ukrainian).
- Gudzenko, P.P., ed. 1953. *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiey. Dokumenty i materialy* [*Reunion of Ukraine and Russia. Documents and materials in 3 volumes*]. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, Vol.1: 1620-1647. (In Russian).
- Gurevich, A.Ya., 1990. *Srednevekovyy mir: kultura bezmolstvuyushchego bolshinstva* [*The Middle-age world: the culture of the silent majority*]. Moskva: Iskusstvo. (In Russian).
- Hrushevskiy, M.S., 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy* [*The history of Ukraine-Rus*]: In 11 Vol., 12 book. Kyiv: Naukova dumka, Vol.VI. (In Ukrainian).
- Izmarahd osnovnogo typu* [*Emerald of the main type*], n.d. F. 307/1/489. Kyiv: Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine. (In Church Slavonic).
- Izmarahd pivdennoho typu* [*Emerald of the south type*], n.d. F. 307/1/492. Kyiv: Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine. (In Church Slavonic). Не має посилань у тексті
- Khalebskiy, P., 1995. *Kraina kozakiv* [*The country of Cossack*]. Kyiv: Kozaky. (In Ukrainian).
- Kivelson, V., 2006. Sexuality and Gender in Early Modern Russian Orthodoxy: Sin and Virtue in Cultural Context. In: J.-P. Himka and A. Zayarnyuk, ed. *Letters from Heaven. Popular Religion in Russia and Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, pp.100-125. DOI: <https://doi.org/10.3138/9781442676640-007>
- Kniga zhityi prepodobnykh matron* [*Book of Lives of reverend matrons*], n.d. F. 160/1/ 429. Kyiv: Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine. (In Church Slavonic).
- Kryvoshiy, O.P., 1996. *Zhinka v suspilnomu zhytti Ukrainy (druha polovyna XVI - persha polovyna XVII st.)*. [Women in the public life of Ukraine (second half of 16th - first half of 17th centuries)]. PhD. Abstract. Zaporizhia State University. (In Ukrainian).
- Levin, E., 1989. *Sex and Society in the World of Orthodox Slavs. 900—1700*. Ithaca : N.Y. ; London : Cornell University Press.
- Levitskiy, O., 1902. *Ocherki narodnoy zhizni v Malorossii vo vtoroy polovine XVII st.*. [*Essays on a common people life in Little Russia in the second half of 17th century*]. Kiev: Kiev. starina. (In Russian).
- Levitskiy, O.I., 1887. *Raina-Mogilyanka, knyaginya Vishnevetskaya* [*Raina-Mogilyanka, princess Vishnevetskaya*]. Kiev: Kiev. Starina. (In Russian).
- Levytskyi, O., 1994a. Hanna Montovt [Hanna Montovt]. In: O.V. Rusyna, compiler. *At the turn: the second half of the XV - first half of the XVI century*. Kyiv: Ukraina, pp.96 - 151. (In Ukrainian).

- Levytskyi, O., 1994b. Simia i pobut ukrainsiv u XVI st. [Family and life of Ukrainians in the XVI century]. In: O.V. Rusyna, compiler. *At the turn: the second half of the XV - first half of the XVI century*. Kyiv: Ukraina, pp.190 – 255. (In Ukrainian).
- Litovskiy Statut [Lithuanian Statute], 1588. F. VIII/1/170/203, Ark.79. Kyiv: Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine. (In Russian).
- Ohienko, Y.Y., 1913. *Propovedy Ioannikiia Haliatovskoho, yuzhno-russkoho propovednyka XVIIIho veka* [*Sermons of Ioanikiy Galyatovskiy, the South Russian preacher of 17th century*]. Kharkov. (In Russian).
- Pashuto, V.T., Floria, V.N. and Khoroshkevych A.L. 1982. *Drevnerusskoe nasledye y ystorycheskye sudby vostochnoho slavianstva* [*Ancient Russian legacy and historical fates of eastern slavdom*]. Moskva: Nauka. (In Russian).
- Pushkareva, N.L., 1995. Semya, zhenshchina, seksualnaya etika v pravoslavii i katolitsizme: perspektivy sravnitel'nogo podkhoda [Family, Woman, sexual etiquette in Orthodoxy and Catholicism: perspective of comparative method]. *Etnograficheskoe obozrenie*, 3, pp.55-70. (In Russian).
- Proloh na druhu chastynu roku* [Sinaxar for the second half of the year], n.d. F. 310/1/19. Kyiv: Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine. (In Church Slavonic).
- Pushkareva, N.L., 1989. *Zhenshchiny drevney Rusi* [*Women of Ancient Rus*]. Moskva: Mysl (In Russian).
- Pushkareva, N.L., 1996. Mat i materinstvo na Rusi (X-XVII). [Mother and motherhood at Rus (10th-17th centuries)]. In: Yu.L. Bessmertnyy, ed. *Man in the family circle: Essays on the history of private life in Europe before the beginning of modern times*. Moskva: RGGU, pp.305-341. (In Russian).
- Smotryc'kyi, M., 1987. The Jevanhelijje ucitelnoje of Meletij Smotric'kyj. Vol. II. *Harvard Library of early Ukrainian Literature*. [online] Available at: <<https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780916458218>> [Accessed 20 November 2021]. (In Old Ukrainian).
- Starchenko, N., 2016. Dzherela svidchat?: kilka zauvah pro doslidzhennia stanovyscha shliakhtianky v rannomodernomu sotsiumi Volyni [Evidences of sources: a few comments about research of noblewomen in the early modern society of Volyn]. *Ukrainskyi arkhheohrafichnyi shchorichnyk*, 19/20, pp.239-267. (In Ukrainian).
- Tairova-Yakovleva, T., 2018. *Povsiakdennia, dozvillia i tradytsii kozatskoi elity Hetmanshchyny* [*Everyday life, leisure, and traditions of Cossack elites of Hetmanshchyna*]. Kyiv: KLIO. (In Ukrainian).
- Tsaralunha, I.B., compiler, 2015. *Akty Vyzhivskoi miskoi knyhy XVII st.* [*Acts of Vyzhva city book of 17th century*]. Zhytomyr. (In Old Ukrainian).
- Valikonite, I.I., 1982. Litovskiy Statut – odin iz vazhneyshikh istochnikov istorii polozheniya zhenshchin v Velikom knyazhestve Litovskom [Lithuanian Statute - one of the most important sources of history of women status in the Grand Duchy of Lithuania]. In: Vilnius State University. *The First Lithuanian Statute of 1529: Materials of the Republican scientific conference dedicated to the 450th anniversary of the First Statute*, Vilnius, November 27–28, 1979. Vilnius: Ministry of Higher Education of the Lithuanian SSR, pp.38–46. (In Russian).
- Voronchuk, I., 2006. Podruzhni zrazy yak naslidok praktyky ukladannia shliubiv v Ukraini XVI-XVII st. (na materialakh rannomodernoi Volyni) [Adultery as a result of marriage practices in Ukraine in 16th-17th centuries]. *Socium*, 6, pp.161-201. (In Ukrainian).

Vypis iz knigi lutskey grodskoy o prigovore za utoplennogo rebenka materyu [Excerpt from Lutsk city book about a sentence to a mother who drowned her child], 1619. F 1/815, fols 1-4. Kyiv: Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine. (In Old Ukrainian).

Yevanheliie uchytelnoe, albo kazannia na kozhduiu nediliu [Teaching gospels or sermons for every Sunday], 1616. Yevie: Drukarnia Vilniuskohe bratstva. (In Old Russian).

Zadorozhnyi, V.B. and Matviienko, A.M., compilers, 1995. *Volynski hramoty XVI st.* [Volyn charters of 17th century]. Kyiv: Naukova dumka. (In Old Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 06.10.2021 р.

I. Goncharenko

INFLUENCE OF THE ORTHODOX CHURCH ON THE FORMATION OF GENDER ROLES IN THE FAMILIES OF UKRAINIANS OF THE SECOND HALF OF THE XVI - XVII CENTURIES

The role of the Orthodox church in the formation of gender roles in the families of believers of early Modern times, which is an insufficiently studied problem, has been examined in this research. The sources of the study are "Teaching Gospels", "Emeralds", "Sinaxar" and other orthodox literature, as well as the materials of act books of Kremenets, Lutsk, Poltava and Vyzhva citis, documents from compendiums. The purpose of this article is to study influence of the Orthodox church on building everyday family traditions and gender roles and to learn how church prescripts were implemented into the real everyday life of Ukrainians of that time. During conduction of this study the narrative method was used to describe gender roles in families proposed by the church, comparative method was used to find out the difference between the orthodox ideal and everyday family life as well as legal provisions of that time.

It has been ascertained that the Orthodox church denied people's views on the marriage as a free partnership, oppressed women in their rights. However, the church prescripts were not always implemented in the real life. Even though, women often physically, morally, financially suffered from men, it was not a norm of the everyday life. The fact that women took legal actions is an evidence that they were not powerless or helpless. The fact that the Orthodox church did not prohibit divorce, approved remarriages had significant influence on building everyday family life. Another positive aspect was that the Church agitated for careful attitude towards widows and orphans.

Key words: woman, man, the Orthodox church, family, everyday life.

УДК 94(477.6)"1870/1917"

В. О. Куліков

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В ЗАВОДСЬКИХ ТА ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ДОНБАСУ (1870-1917)

У статті розглядається діяльність легальних громадських об'єднань, утворених мешканцями промислових поселень Донбасу протягом кінця XIX – початку XX ст. У висновках стверджується, що попри консервативну (а часом реакційну) політику містотвірних підприємств та держави, в заводських та шахтарських поселеннях існували самоврядні громадські об'єднання. Наявність таких організацій свідчить про обмеженість влади містотвірних компаній у заснованих ними поселеннях, а також про існування там ознак громадянського суспільства.

Ключові слова: заводські та шахтарські поселення, Донбас, Юзівка, промисловий капіталізм, громадські об'єднання.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-43-52

Суспільства поселень, утворених промисловими підприємствами для забезпечення робочою силою, історики здебільшого описують як цілком залежні та контрольовані містотвірними підприємствами (Borges and Torres, 2012, Sandström and Persson, 2021). При такому дослідницькому підході містотвірна компанія виступає історичним протагоністом, у той час як суспільства заводських та шахтарських поселень представляються пасивними об'єктами корпоративної влади. Патерналістський авторитарний режим у формі корпоратократії, здавалося, не давав жодної надії на розвиток громадянського суспільства. Тим не менше, наприкінці XIX ст. у багатьох заводських та шахтарських поселеннях Донбасу їх мешканці почали об'єднуватись у добровільні асоціації.

Історики звертали увагу на різні форми робітничого руху як протидію корпоративній гегемонії (Прийменко, 1977). Але вони приділяли значно менше уваги процесам творення та діяльності громадських об'єднань поза межами трудових конфліктів. Діяльність культурно-просвітницьких, церковних, піклувальних і т.п. асоціацій розглядалась у низці краєзнавчих праць, але поза контекстом проблеми формування громадянського суспільства у промислових поселеннях (Стєпкин и Гергель, 2008). Між тим, вивчення питання про діяльність громадських об'єднань в заводських та шахтарських поселеннях є важливим для розуміння принципів розподілу влади та природи цих поселень. Воно також є релевантним в контексті дискусії про глибину історичних традицій демократичних інститутів у регіонах поширення заводських та шахтарських поселень, таких, як Донецький басейн.

У цій статті розглянемо діяльність легальних громадських об'єднань, утворених мешканцями промислових поселень Донбасу протягом кінця XIX – початку XX ст. У якості прикладів, використаємо Юзівку при заводі та копальнях Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізороного й рейкового виробництв (далі – Новоросійське товариство) та інші робітничі поселення Донбасу.

Наведені у статті матеріали показують, що попри консервативну (а часом реакційну) політику містотвірних підприємств та держави, в заводських та шахтарських поселеннях

існували самоврядні громадські об'єднання. Більшість з них виникла за ініціативи містотвірних підприємств, що контролювали ці об'єднання. Але у кількох поселеннях виникли громадські організації, що були спрямовані на обмеження корпоративної влади. Їх опозиційність ґрунтувалась на суперечках між державними відомствами, а основним методом було подання петицій в державні інстанції. Тим не менше, вже наявність таких організацій свідчить про обмеженість влади містотвірних компаній у заснованих ними поселеннях, а також про існування там ознак громадянського суспільства.

Питання про зрілість формування громадянського суспільства в Російській імперії є одним з найбільш дискусійних в історіографії. Деякі фахівці датують початок його формування кінцем XVIII ст., коли в країні з'явилися перші добровільні громадські об'єднання. Інші наполягають на поч. XX ст., коли такі об'єднання досягли твердішої правової основи (Миронов, 2008; Bradley, 2009; Бредлі и др., 2011; Миронов, 2014). Як би там не було, на початок XX ст. Російська імперія мала розгалужену мережу добровільних громадських асоціацій. За підрахунками дослідника Джозефа Бредлі, на початку XX ст. Росія, «невідома раніше як країна асоціацій», мала близько 10 тис. добровільних громадських організацій. Напередодні Першої світової війни в країні було найбільше в світі число кооперативів. Д. Бредлі вважає, що громадські асоціації увійшли в життя надзвичайно швидко і «відрізнялися різною різноманітністю місій і проектів: від невеликих благодійних та сільськогосподарських товариств у невеликих містах до клубів для відпочинку і спорту у великих (Bradley, 2009, с.1).

Заводські й шахтарські поселення не мали статусу міст і відповідних політичних інституцій: у таких поселеннях не діяли принципи міського самоврядування й не було сільських органів самоврядування – земств і сільських громад. Однак поселенські спільноти створювали виробничі та культурно-просвітницькі товариства й товариства взаємодопомоги. Держава давала дозвіл на заснування громадських організацій дуже обережно й ретельно стежила, щоб їхня діяльність не виходила за межі передбачених статутом завдань, які переважно стосувалися взаємної матеріальної допомоги.

Ставлення містотвірних підприємств до громадських об'єднань було амбівалентним. З одного боку, вони вбачали в громадських об'єднаннях можливість творення спільнот, формування локальної ідентичності, й зменшення плинності робітників. З іншого боку, громадські об'єднання, що діяли на основі самоврядування, підривали владну монополію містотвірного підприємства. Тому такі підприємства погоджувалися на створення виробничих товариств і товариств взаємодопомоги, а також (із деякими обмеженнями) культурно-просвітницьких товариств, але не сприяли виникненню громадських організацій, що виходили за межі господарської та культурної діяльності. Тим не менше, навіть попри таку консервативну позицію держави та корпорацій, у заводських та фабричних поселеннях діяли самоврядні громадські об'єднання.

Ще одним предметом дискусії дослідників громадянського суспільства Російської імперії є те, які саме громадські об'єднання варто зараховувати до інститутів громадянського суспільства. Так, у колективній монографії за редакції Анастасії Туманової, громадянське суспільство трактується як «сукупність некомерційних добровільних самодіяльних та самофінансованих громадських організацій, що орієнтуються на суспільно корисні завдання (неполітичні та неекономічні), як-от просвітництво, соціальне забезпечення, розвиток медицини, науки, культури» (Бредлі та ін., 2011, с.9, 11). Між тим, дослідник Борис Миронов вважає, що виключення політичних та економічних асоціацій є необґрунтованим і додає до переліку церковні асоціації, дворянські суспільства, таємні

політичні та релігійні асоціації, профспілки, а також економічні асоціації, наприклад кооперативи (Миронов, 2014, с.145). Позиція Бориса Миронова видається достатньо аргументованою, тому у цій статті розглянуто і економічні асоціації, але нелегальні політичні об'єднання не зачіпаються, оскільки про них є ціла низка спеціальних досліджень.

Професійно-представницькі громадські об'єднання та об'єднання на основі трудових відносин.

Для взаємної допомоги й захисту своїх інтересів перед іншими зацікавленими сторонами як підприємці, так і робітники створювали представницькі та професійні організації. Організації промисловців виконували кілька функцій, зокрема узгоджували індивідуальні інтереси підприємців регіону, подавали до уряду їхні колективні звернення та клопотання, інформували органи державної влади про стан розвитку галузі, брали участь із правом дорадчого голосу в роботі різних державних структур, розвивали соціальну інфраструктуру в робітничих поселеннях тощо. Функції легальних робітничих організацій були вужчі й переважно стосувалися виробничих, господарських і матеріально-помічних функцій.

Головною регіональною представницькою організацією промисловців Донбасу з середини 1870-х рр. став З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (далі – З'їзд). Вищим органом З'їзду був загальний форум його учасників, який збирався раз на рік зазвичай у Харкові; фінансували З'їзд коштом його учасників. З'їзди обговорювали широке коло питань, зокрема залізничні тарифи, забезпечення підприємств робочою силою, вищу й середню технічну освіту, фінансовий кредит, страхування, відносини гірничих і гірничозаводських підприємств із земствами й місцевими аграрними спільнотами, будівництво нових залізниць тощо. Засідання з'їздів були відкриті і привселюдні (Шандра, 2016, с.137).

Протягом усієї історії З'їзду за ним наглядав уряд, щоб ці зібрання займалися тільки питаннями, безпосередньо пов'язаними з організацією гірничозаводської промисловості. З'їзди очолював призначений урядом голова, на них було багато чиновників. У роботі З'їзду брали участь також представники земських органів, залізниці, наукових і технічних товариств та великих споживачів вугілля й металу. Програму з'їздів щоразу затверджувало профільне міністерство, яке могло вносити зміни й доповнення на власний розсуд (Шандра, 2016, с.132).

На відміну від промисловців, робітникам уряд не дозволяв створювати представницькі організації. До 1905 р. легальними професійними організаціями робітників були лише робітничі артілі, споживчі товариства й товариства взаємодопомоги (допоміжні каси), тобто організації, обмежені виключно виробничими, господарськими та матеріально-помічними функціями (Прийменко, 1977, с.104, 107).

Найпоширенішою формою легальних робітничих організацій на Донбасі протягом 1870–1914 рр. були артілі – добровільні об'єднання робітників для виконання певного обсягу робіт. Артілі мали ознаки як професійних, так і поселенських спільнот, адже члени однієї артілі разом працювали, часто разом селилися й утворювали спільне господарство.

Робітничі артілі щодо функцій та організаційних принципів були схожі на сільські громади, адже обидва інститути організували роботу і спільне господарство їхніх учасників. Вони ґрунтувалися на принципах правової рівності членів, виборності виконавчих посад і гуртової поруки. Таку подібність спричиняло те, що селяни приносили у промисловість свої інституційні звички, та й на практиці артілі буквально були створені цілими селянськими громадами (Максимов, 1911).

Однією з вимушених форм громадської організації робітників стали товариства взаємодопомоги, що виникли через відсутність системи соціального страхування. До 1903 р. обов'язкового соціального страхування втрати працездатності робітників приватних і корпоративних підприємств не було (Чистяков, 1912). Така ситуація змушувала жителів заводських і шахтарських поселень об'єднуватись у товариства взаємодопомоги, а також організувати благодійні товариства, що допомагали поселенцям, які потрапили у скрутне матеріальне становище. Товариства взаємодопомоги мали на меті ситуативно надавати матеріальну допомогу своїм членам та організувати заходи в культурно-освітній сфері. Одне з перших товариств взаємодопомоги на Донбасі – Товариство взаємної допомоги штейгерів Південної Росії, виникло 1894 р. при ст. Дебальцеве. 1901 р. в Юзівці створили Товариство взаємодопомоги прикажчиків, члени якого в разі потреби могли брати короткострокові позички. Товариство також виділяло кошти на виховання сиріт, а 1907 р. відкрило в Юзівці бібліотеку-читальню та книгарню (Стєпкин и Гергель, 2008, с.170).

Особливістю трудових відносин в Російській імперії була заборона професійних спілок робітників. Лише 1905 р. уряд дозволив робітникам створювати профспілки для захисту своїх професійних інтересів (Скворцов, 2009, с.235).

На Донбасі робітничі профспілки почали створюватись улітку 1906 р. Цього року зареєстрували профспілки Донецько-Юрїївського заводу Петровського, Маріупольського, Луганського паротягобудівного, Дружківського, Юзівського, Краматорського заводів і Горлівки. Професійні товариства робітників були досить нечисленні: членами Донецько-Юрїївського стали 200 робітників з усіх 4 500 робітників заводу, Дніпровського – 805 із 6 500 робітників, Петровського – 400 з 4 000 робітників (Прийменко, 1977, с.19, 21).

Діяльність професійних товариств робітників мала кілька обмежень. Робітникам заборонили створювати організації без дозволу, ці організації мали бути зареєстровані й діяти на основі статутів. Усі професійні товариства потрібно було обов'язково реєструвати в губернських присутствіях, що передбачало багато формальностей і часто унеможлилювало легалізацію того чи того товариства. Без спеціальних дозволів урядовців публічні збори професійних товариств були заборонені, також не можна було об'єднувати кілька професійних товариств у спілку. Тому професійні товариства робітників, створювані після 1905 р., були вузькопрофесійні, цехові (Прийменко, 1977, с.16).

Уже 1907 р. російський уряд почав згортати профспілковий рух. З середини 1907 р. профспілки переважно стали напівлегальними організаціями, які постійно натрапляли на випадки адміністративного свавілля, не маючи права організувати страйки – головну форму боротьби робітників за свої вимоги (Скворцов, 2009, с.237).

Загалом професійні спільноти робітників були слабкі. Таку ситуацію частково зумовлювали об'єктивні причини: висока плинність робітництва, тонкий прошарок професійних робітників, вороже ставлення влади до будь-яких робітничих організацій і відверте поліцейське переслідування професійних спілок.

Громадські об'єднання на основі поселенських спільнот

У багатьох заводських і шахтарських поселеннях працювали культурно-освітні та спортивні товариства, а також клуби для окремих категорій населення. Часто такі організації виникали з ініціативи та на кошти містотвірних підприємств. Наприклад, в Юзівці у 1910-і рр. були Громадське зібрання [службовців] Юзівки, Юзівське спортивне товариство, Юзівське пожежне товариство, Музично-драматичний гурток при копальні «Ветка» Новоросійського товариства, Музично-драматичний гурток при заводах і шахтах Новоросійського товариства (Куліков, 2019). Діяльність цих організацій була більш

різноманітною, ніж відображає їх назва. Деякі з них займалися благодійністю і просвітою, а також організацією дозвілля своїх членів. Але усі вони діяли за фінансової підтримки містотвірного підприємства.

Між тим, у 1890-ті роки у кількох заводських та шахтарських поселеннях з'явилися громадські об'єднання, що виходили за межі суто благодійницької або культурницької діяльності, як-от Товариство сприяння благоустрою Юзівки.

Товариство сприяння благоустрою Юзівки створила група жителів поселення на початку 1890-х років щоб об'єднати зусилля щодо набуття Юзівкою статусу міста. Фактично це Товариство становило опозицію до адміністрації Новоросійського товариства й тиснуло на державну владу, вимагаючи, щоб та обмежила гегемонію містотвірного підприємства.

Питання про статус поселення і роль його мешканців було порушено у 1890-ті роки, коли сучасники почали усвідомлювати, що Юзівка переросла статус «гірничого містечка». Економіст і статистик Євген Гаршин 1892 р. назвав Юзівський завод «справжнім нервом Донецького краю», де «б'ється пульс його промислового життя», а Юзівку за її величезний промисловий та торговельний потенціал назвав «центром промислового округу, з величезним виробництвом й торговими оборотами» (Гаршин, 1892, с.9). Водночас він порушив питання про офіційний статус Юзівки: «Юзівка, як і багато інших тутешніх пунктів скупчення робочого населення, не тільки не місто, але навіть не посад і не село». Говорячи про соціальну інфраструктуру, Є. Гаршин визнавав, що «багато чого бракує в Юзівці». На його думку, надання статусу міста й запровадження міського самоврядування мало б сприяти розвитку поселення, але середній клас був тут дуже нечисленний і слабкий, що це, на думку Є. Гаршина, ставало на заваді запровадженню форм громадського самоврядування. Поки в Юзівці не сформується власний «торгово-промисловий клас», вважав Є. Гаршин, усе в ній «залежатиме від піклування адміністрації заводу» (Гаршин, 1892, с.12).

До 1917 р. у Юзівці не було міського управління, тому вона не мала статусу міста. Надання Юзівці статусу міста обговорювали з 1893 р. на найрізноманітніших щаблях державної влади. 1894 р. десять жителів Юзівки подали в Міністерство внутрішніх справ прохання обмежити владу Новоросійського товариства в Юзівці, а 1896 р. аналогічне прохання підписали кілька сотень мешканців поселення. Щоб організувати процес набуття міського статусу, активісти створили Товариство сприяння благоустрою Юзівки (Куліков, 2019, с.76).

24 вересня 1897 р. Олександр Баторський зібрав Губернське особливе присутствіє, яке розглянуло питання про адміністративний статус Юзівки. Зібрання висловилося на користь запровадження міського статусу й перейменування Юзівки в місто «Смолянінов». Одним із головних аргументів було те, що «Юзівка являє собою частину російської землі, якою управляють не російські закони, а приписи іноземної компанії». Проте справа затягнулася, бо йшлося про приватну власність. 1908 р. вже наступний губернатор Олександр Клінгенберг надіслав міністру внутрішніх справ список 45 поселень Катеринославської губернії, які не мали громадського управління, і висловив думку, що в 32 поселеннях слушно запровадити селищне управління, а в дев'яти поселеннях – міське спрощене самоврядування. До тих дев'яти поселень належала і Юзівка.

Новоросійське товариство впродовж цієї дискусії нагадувало про принцип непорушності права приватної власності й наполягало на тому, що міське оподаткування не зможе компенсувати видатки на утримання міста.

Суперечки про доцільність надання Юзівці міського статусу тривали до 1917 р., коли Юзівка отримала його розпорядженням Тимчасового уряду. У липні 1917 р. в місті відбулися вибори органів міського самоврядування: були обрані міський голова та інші представники виконавчої влади, а розв'язання господарських питань у Юзівці відтоді перейшло від Новоросійського товариства до компетенції міської думи (Куліков, 2019, с.76-77).

Дискусія і висновок

Таким чином, у заводських і шахтарських поселеннях були самоврядні організації, як-от споживчі кооперативи, культурні і спортивні гуртки та клуби, організації матеріальної допомоги, однак кожна з цих організацій об'єднувала лише невелику частину мешканців робітничих поселень. Лише гірничопромисловці мали регіональну самоврядну організацію, але її пильно контролювала державна влада.

Найбільшими організаціями, що об'єднували велику кількість мешканців заводських та шахтарських поселень, були містотвірні підприємства, однак вони не були зацікавлені творити громадянські суспільства в належних їм поселеннях. Навпаки, такі підприємства за підтримки державної влади перешкоджали виникненню репрезентаційних громадських об'єднань, побоюючись їхньої політизації. Фрагментація суспільства створювала для містотвірних підприємств деякі проблеми: між групами жителів тривали приховані й відкриті конфлікти, проте спільні переваги брали верх. Компанії застосовували принцип «розділяй і володарюй», використовуючи міжгрупові суперечки, щоб зміцнити свою владу. Для підвищення лояльності мешканців промислових поселень, а також з рекреаційною метою, містотвірні підприємства ініціювали створення культурно-просвітницьких та матеріально-допоміжних організацій. Але тримали їх під пильним контролем, щоб ті не виходили за передбачені статутами функції.

Крім консервативної позиції містотвірних підприємств та держави, утворення громадських об'єднань гальмувала висока мобільність населення промислових поселень. Жителі промислових поселень не могли сформувати спільні інтереси через високу плинність робітників. Більшість із них дивилися на своє перебування в заводських і шахтарських поселеннях як на тимчасове. У таких умовах не встигали виникнути міцні соціальні зв'язки та взаємодії, а натомість переважали ситуативні інтереси.

Незважаючи на такі несприятливі умови, у кількох заводських та шахтарських поселеннях виникли самоврядні громадські об'єднання незалежні від містотвірних компаній, а то й опозиційні до них. «Товариства благоустрою» об'єднали тих громадян, які боролись за юридичне обмеження влади містотвірних підприємств і надання промисловим поселенням статусу міст з відповідними правами міського самоврядування. Використовуючи сучасний політичний евфемізм, ці організації були «системною» опозицією. Вони використовували напружені стосунки між державними відомствами і апелювали до політичних опонентів Гірничого департаменту Міністерства торгівлі й промисловості. Додатковим аргументом, до якого вдавались опозиційні об'єднання, був іноземний статус багатьох містотвірних підприємств. Товариства благоустрою вказували на «ненормальність» ситуації, коли іноземні компанії управляли російськими поселеннями. Вони закликали урядовців до прояву патріотизму й обмеження влади іноземців. І ці заклики мали успіх, особливо у періоди патріотичних піднесень, пов'язаних із масштабними військовими компаніями.

Спроби місцевих активістів вивести промислові поселення з-під влади корпорацій зазнали невдачі. Ішлося про поселення на територіях, що перебували у власності

підприємств, які ті добровільно не збиралися віддавати. Складним було також питання про фінансове забезпечення майбутніх міст, адже основні витрати на соціальну інфраструктуру здійснювали містотвірні підприємства. Тільки 1917 р. постановою Тимчасового уряду Юзівка разом із кількома іншими заводськими та шахтарськими поселеннями Донбасу отримала статус міста. На той час більшість підприємств або помітно скоротили, або зовсім припинили виробництво, а отже, втратили свою політичну та економічну могутність. До цього підприємства всіляко опиралися зазіханням на їхню владу в робітничих поселеннях. Однак сам факт виникнення опозиційних груп населення, які відкрито боролися за зменшення впливу компаній, свідчить про обмеженість влади містотвірних підприємств.

Заводські та шахтарські міста не були «територією свободи», адже порівняно слабкий вплив державної влади компенсували влада й контроль корпорації. Водночас такі поселення не були місяцями «промислового феодалізму» з повним підкоренням робітників абсолютній владі корпорації. Навіть у найбільш контрольованих робітничих поселеннях влада містотвірного підприємства не була абсолютна. Попри політичний та економічний контроль у робітничих поселеннях містотвірні підприємства мусили шукати компроміс з робітниками, представниками регіональної влади та іншими місцевими спільнотами.

Відповідь на питання «чи сформувався в заводських та шахтарських поселеннях громадянське суспільство» залежить від критеріїв, за якими дослідники визначають поняття громадянського суспільства. Матеріали, наведені у даній статті показують, що навіть застосовуючи «обережні» критерії, у заводських та шахтарських поселеннях можна простежити елементи громадянського суспільства. Інше питання – наскільки зрілим і активним воно було. Навіть у Юзівці, найбільшому робітничому поселенні, громадські об'єднання були нечисленними, сегрегованими, і охоплювали лише незначну частину населення поселень. Чимало з них виникли за ініціативи зверху і перебували під корпоративною опікою. Вони не грали значної політичної ролі й не змогли замінити силове вирішення трудових конфліктів.

Ба більше, громадянське суспільство, мабуть, не варто зводити виключно до добровільних асоціацій і необхідно також розглянути інші його прояви. Але очевидно, що суспільства заводських та шахтарських поселень, а також їх відносини з містотвірними підприємствами були більш складними та суперечливими, ніж їх зазвичай описують історики. Що свідчить про перспективність подальшого дослідження цієї проблематики.

Бібліографічний список

- Бредли, Д. и др., 2011. *Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в.* Москва: РОССПЭН.
- Гаршин, Е.М., 1892. *Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе.* Санкт-Петербург: Тип. В. Демакова.
- Демченко, М.В. та Слюдікова, М.В., ред., 1965. *Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 – жовтень 1910 р.).* Київ: Наукова думка. Не має посилань у тексті
- Куліков, В., 2019. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.* Харків: Видавництво Харківського національного університету.
- Максимов, В.М., сост., 1911. *Законы о товариществах. Акционерные общества, товарищества на паях, торговые дома, артели и др. Порядок их учреждения и деятельности.* 2-е изд. Москва: Юрист.

- Миронов, Б.Н., 2008. Добровольные ассоциации и гражданское общество в поздней имперской России. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 11(3), с.164–174.
- Миронов, Б.Н., 2014. Гражданское общество в поздней имперской России: было или не было? *Общественные науки и современность*, 1, с.141–150.
- Прийменко, А.И., 1977. *Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 г. – февраль 1917 г.)*. Киев-Донецк: Вища школа.
- Скворцов, С.С., 2009. Особенности становления профсоюзного движения в России: профсоюз как способ социальной интеграции рабочего класса. *Вестник Бурятского государственного университета*, 14, с.234-238.
- Стёпкин, В.П. и Гергель, В.И., 2008. *Полная история Донецка: историко-краеведческий очерк*. Донецк: Апекс.
- Чистяков, И.И., 1912. *Страхование рабочих в России: опыт истории страхования рабочих, в связи с некоторыми другими мерами их обеспечения*. Москва: Печатня А. И. Снегиревой.
- Шандра, І.О., 2016. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.)*. Харків: Майдан.
- Borges, M.J. and Torres, S.B., 2012. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. In: M.J. Borges and S.B. Torres, eds. *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. New York: Palgrave Macmillan, pp.1-40.
- Bradley, J., 2009. *Voluntary associations in tsarist Russia: Science, Patriotism, and Civil Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674053601>
- Sandström, J. and Persson, C., 2021. Corporate paternalism on the rocks: a historical analysis of power relations in a mining town. *Management & Organizational History*, [online] pp.1-21. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17449359.2021.1977142?src=>> [Accessed 20 September 2021]. DOI:10.1080/17449359.2021.1977142

References

- Borges, M.J. and Torres, S.B., 2012. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. In: M.J. Borges and S.B. Torres, eds. *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. New York: Palgrave Macmillan, pp.1-40.
- Bradley, J. et al., 2011. *Samoorganizatsiia rossiiskoi obshchestvennosti v poslednei treti XVIII – nachale XX v. [Self-organization of the Russian society in the late 18 and early twentieth century]*. Moscow: ROSSPEN. (in Russian).
- Bradley, J., 2009. *Voluntary associations in tsarist Russia: Science, Patriotism, and Civil Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674053601>
- Chistyakov, I.I., 1912. *Strakhovanie rabochikh v Rossii: opyt istorii strakhovaniya rabochikh, v svyazi s nekotorymi drugimi merami ikh obespecheniya [Insurance of workers in Russia: experience of the history of insurance of workers, in connection with some other measures of their provision]*. Moscow: Pechatnia A. I. Snegirevoi. (in Russian).
- Demchenko, M.V. and Sliudikova, M.V., eds., 1965. *Robitnychi rukh na Ukraini v roky reaktsii (cherven 1907 – zhovten 1910 r.) [The labor movement in Ukraine during the years of reaction (June 1907 - October 1910)]*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Garshin, E.M., 1892. *Otchet o poezdke na Yuzovskiy zavod i poputnye zametki o tekhnicheskoy obrazovanii v Donetskom kamennougolnom rayone [Report on a trip to the Yuzovsky plant*

- and incidental notes on technical education in the Donetsk coal region*]. Saint Petersburg: Tip. V. Demakova. (in Russian).
- Kulikov, V., 2019. *Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poseleenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.* [Enterprises and society in the company towns of the Donbas and Dnieper region]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. (in Ukrainian).
- Maksimov, V.M. compiler, 1911. *Zakony o tovarishchestvakh. Aktsionerneye obshchestva, tovarishchestva na payakh, togovye doma, arteli i dr. Poryadok ikh uchrezhdeniya i deyatelnosti* [Laws on partnerships. Joint-stock companies, partnerships on shares, trading houses, artels, etc. The order of their establishment and activity]. 2nd ed. Moskva: Yurist. (in Russian).
- Mironov, B.N., 2008. Dobrovolnye assotsiatsii i grazhdanskoe obshchestvo v pozdneimperskoy Rossii [Voluntary associations and civic society in the late imperial Russia]. *Zhurnal Sotsiologii i Sotsialnoy Antropologii*, 11(3), pp.164–174. (in Russian).
- Mironov, B.N., 2014. Grazhdanskoe obshchestvo v pozdneimperskoy Rossii: bylo ili ne bylo? [Civil society in late imperial Russia: was or was not?]. *Social Sciences and Contemporary World*, 1, pp.141–150. (in Russian).
- Priyenko, A.I., 1977. *Legalnye organizatsii rabochikh Yuga Rossii v period imperializma (1895 g. – fevral 1917 g.)* [Legal organizations of the workers of the South of Russia in the period of imperialism (1895 - February 1917)]. Kyiv-Donetsk: Vishcha shkola. (in Russian).
- Sandström, J. and Persson, C., 2021. Corporate paternalism on the rocks: a historical analysis of power relations in a mining town. *Management & Organizational History*, [online] pp.1-21. Available at: <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17449359.2021.1977142?src=>> [Accessed 20 September 2021]. DOI:10.1080/17449359.2021.1977142
- Shandra, I.O., 2016. *Predstavnytski orhanizatsii burzhuzii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.)* [Representative organizations of the bourgeoisie of the Ukrainian provinces (1861–1919)]. Kharkiv: Maidan. (in Ukrainian).
- Skvortsov, S.S., 2009. Osobennosti stanovleniya profsoyuznogo dvizheniya v Rossii: profsoyuz kak sposob sotsialnoy integratsii rabocheho klassa [Features of formation of trade-union movement in Russia: trade union as a way of social integration of the working class]. *Vestnik of the Buryat State University*, 14, pp.234-238. (in Russian).
- Stepkin, V.P. and Gergel, V.I., 2008. *Polnaya istoriya Donetska: istoriko-kraevedcheskiy ocherk* [A complete history of Donetsk: a historical and local history essay]. Donetsk: Apeks. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 02.10.2021 р.

V. Kulikov

CIVIC ASSOCIATIONS IN COMPANY TOWNS OF THE DONBAS (1870–1917)

The article is about legal, civic associations established by the residents of company towns of the Donbas in the late nineteenth and early twentieth century. Broadly accepted definitions of company towns highlight such characteristics as the spatial isolation of the settlement, residential segregation, the dominance of a single industry, and the social and cultural infrastructure developed by the company. Scholars most often emphasize the dependence of the residents on the business as the main feature of the company town. The firm in most company towns operated not only as an employer but also as a landlord and provider of services and goods for the workers.

Consequently, working and non-working spaces and activities equally became the concern of its administration. Researchers have pointed out the unprecedented power of the company over their employees, and they tend to view even welfare programs and urban planning through the prism of constructing a loyal, that is, fully controlled society.

The article demonstrates that civic association existed in the company towns despite the conservative (and sometimes reactionary) attitude of town-forming enterprises and the government. Most of such associations were initiated and supported by the enterprises, which allows them to control the former. However, some company towns managed to establish civic organizations aimed to limit corporate power. They used conflicts between more powerful stakeholders, such as the enterprises, the government, local political elites, to endorse their agenda. Their success was moderate. Nevertheless, even the presence of such organizations already indicates the limited power of town-forming enterprises and gives evidence for civic society in the largest company towns of the Donbas.

Company towns in the Donbas were not lands of absolute freedom since the relatively modest presence of the central government was compensated by the corporate power. At the same time, such settlements could not be characterized as places of total suppression. Even in the most controlled company towns, the power of the town-forming enterprises was not absolute. Despite having political and economic control in such settlements, town-forming enterprises had to compromise with workers, representatives of regional authorities and local communities.

Keywords: *company towns, Donbass, Iuzovka, industrial capitalism, civic associations*

УДК 26 (477.62)

І. Г. Луковенко

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ МАРІУПОЛЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядаються особливості організаційно-управлінського устрою єврейської спільноти Маріуполя в релігійних, соціальних, культурних аспектах. Уточнено та розширено знання про функціонування маріупольських синагог. Аналізується роль та функціональні обов'язки таких елементів управління громадою, як духовне правління, а також інститут казенного та духовного рабинів, релігійні та соціальні напрямки діяльності.

Ключові слова: *релігійне життя, єврейська спільнота, духовне правління, казенний рабин, духовний рабин, синагога, молитовний будинок, Приазов'я.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-52-61

Поліетнічність та поліконфесійність Маріуполя та Приазов'я в цілому неможливо уявити без єврейської громади, чия історія в регіоні нараховує як мінімум 160-170 років. Особливості життя цієї етноконфесійної групи обумовили її відмінності, специфіку організації та функціонування спільноти в умовах інокультурної поліконфесійності та поліетнічності. І хоча Приазов'я не було регіоном традиційного проживання євреїв, на відміну від Західної України та Білорусі (саме остання була переважним джерелом

поповнення єврейської спільноти нашого краю), єврейська громада вписалася в етно-культурний та релігійний ландшафт регіону та стала невід'ємним її елементом.

Історія дорадянського розвитку єврейської спільноти Маріуполя та Приазов'я в цілому тією чи іншою мірою відображена в публіцистичних працях краєзнавців, в першу чергу Л. Яруцького, який є автором спеціального дослідження (Яруцкий, 1996), а також побіжно окремі факти можна знайти в працях С.Бурова (Буров, 2003), О.Проценка (Проценко, 2003). Основний масив даних тут в основному збігається із інформацією з книги «Мариуполь и его окрестности». Ця книга є переважним джерелом інформації і для інших (наукових) публікацій (Мариуполь и его окрестности, 1892). Місце євреїв (поруч із іншими етнічними спільнотами) як складової етно-культурного, соціально-економічного життя Маріуполя висвітлюється І.Пономаревою (Пономарева, 2016, с. 57-68). Освітня складова єврейської громади висвітлена в спеціальній праці В.Гончарова (Маріуполь тут висвітлюється як елемент загальної картини) (Гончаров, 2008, с. 229-235). Релігійна складова общинного життя євреїв Маріуполя та Приазов'я досліджена О. Тухватулліною (Манякіною) (Тухватулліна, 2011. с. 205-211).

Безцінним джерелом інформації з теми є метричні книги маріупольської синагоги (з 1866 по 1922 р.). Але дослідникам варто враховувати наступне: у кількох випадках номенклатура архівних справ частково або повністю не відповідає змісту самих справ, а саме:

1. Фонд 211, опис 1, од.зб. 3 – метрики синагоги м. Маріуполь за 1877-1879 рр. Насправді на с. 50-67 міститься фрагмент метричної книги не за 1878-79, а за 1870 р. (розділ «о родившихся»), а на с. 70-94 відповідний фрагмент з метричної книги за 1871 р.

2. Фонд 211, опис 1, од.зб. 9 – метрики синагоги м. Маріуполь за 1889 р. («об умерших»). Насправді містить відповідний фрагмент метричної книги не за 1889, а за 1878 р.

3. Фонд 211, опис 1, од.зб. 39 – метрики синагоги м. Маріуполь за 1920-1921 рр. Насправді починаючи зі с. 97 містить не дані про смерть за 1921 р., а дублікат відповідного фрагменту з метричної книги за 1919 р.

Мета статті – аналіз специфіки організаційно-управлінського устрою релігійного життя єврейської спільноти Маріуполя другої половини XIX – початку XX ст.

Центром релігійного та громадсько-культурного життя єврейської громади є синагога. Євреї Маріуполя на перших порах через нечисельність не мали власного приміщення, де могли б облаштувати повноцінне релігійне життя: упродовж тривалого часу вони арендували приміщення. Лише наприкінці 1850-х – початку 60-х рр. ситуація починає змінюватися. Після дозволу селитися в місті представникам інших (окрім грецької) національностей єврейське населення становило 273 особи (140 чоловіків та 133 жінки) (Памятная книжка, 1860, с. 20-21), а у 1864 вже 393 особи.

Час появи першої синагоги в місті є дискусійним. Книга «Мариуполь и его окрестности» (1892 р.) подає дані, що молитовний будинок було збудовано за ініціативи ремісника А. Фреймана у 1864 р. (на вулиці Харлампіївській) (Мариуполь и его окрестности, 1892, с.152). Саме ця дата є традиційною і ретранслюється з публікації до публікації. Втім, «Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год» свідчить, що вже у 1859 р. у місті був кам'яний молитовний будинок (Памятная книжка, 1860, с. 62-63). Тож, питання залишається відкритим.

Спочатку суттєвого благоустрою ця синагога не мала. І лише згодом (у другій половині 1860-х рр.) за ініціативи тодішнього керівництва громади, зокрема членів

духовного правління, серед яких тодішній габбай (староста) синагоги Йосип Біч, казначей Еліягу Купріц, члени правління Мойсей Огуз, Б. Фалькевич, купець 2-ї гільдії Ісаак Копелевич, було встановлено Арон-кодеш (спеціальна шафа для зберігання сувою Тори), облаштовано лавки для вірян, біму (спеціальне місце у синагозі, з якого читають Тору), впорядковано місце для жінок (в ортодоксальному іудаїзмі жінки та чоловіки моляться окремо) (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 152-153). У 1880-х рр. за ініціативи тодішнього старости синагоги О. А. Хмельницького було знову зроблено суттєву реконструкцію будівлі, зокрема замовлено та встановлено новий Арон-кодеш, на будівлі зведено купол, що відрізняв синагогу від суміжних з нею «рядових» будівель, а у Катеринославі було замовлено новий сувій Тори. Один з сувоїв зберігся і експонується в Музеї народного побуту (м. Мариуполь).

У 1860-80-і рр. єврейське населення Маріуполя зростало, і синагоги на вул. Харлампіївській було вже недостатньо. Щоб задовольнити потреби вірян на початку 1880-х рр. єврейська громада купляє у грецького торговця А. Чабаненка двір з будівлями на вул. Георгіївській та облаштовує в одній з них невеличкий молитовний будинок. Його відкриття відбулося в 1882 р. за ініціативи маріупольського купця 2-ї гільдії Й. І. Авербаха. Гроші на викуплення землі та облаштування молитовного будинку дали та надалі опікувалися ним заможні євреї міста Бельський, Поляк, Сахаров. Синагога на вул. Харлампіївській отримує стаус хоральної, а будинок на вул. Георгіївській першого молитовного будинку.

На початку 1890-х рр. виникає потреба побудови на цьому місці іншої будівлі (другої синагоги), але цей процес розтягнувся на довгі роки. Коли саме було побудовано будівлю, руїни якої дотепер можна побачити на вул. Георгіївській, точно невідомо. Принаймні, відомо, що у 1909 р. вона вже була. На основі зробленого маріупольським фотографом Целінським фото цієї синагоги була надрукована поштова листівка. Її формат відповідає виданням періоду 1905-1909 рр. Тож будівля не могла з'явитися пізніше 1909 р. Цікаво, що, у 1913 р. вона все ще значилася як «нова» (Мариупольская жизнь, 1913).

По мірі зростання єврейського населення виникла необхідність заснування нових молитовних будинків. Так, наприкінці XIX ст. у місті окрім хоральної синагоги на вул. Харлампіївській та першого молитовного будинку на вул. Георгіївській засновується ще один (другий за рахунком) молитовний будинок. Є дані, що він був облаштований за ініціативи вірян, що належали до хасидського руху Хабад-любавич (Мариупольская жизнь, 1908). Означене свідчить про розшарування єврейської спільноти міста за конфесійною ознакою.

Також було засновано молитовний будинок на вул. Миколаївській, 28. Він був зведений у популярному тоді «цегляному стилі». За наявними свідченнями ініціаторами його побудови були маріупольські ремісники, що ініціювали та зібрали кошти на облаштування окремої ділянки синагоги (молитовного будинку), що отримала в народі назву «ремісничої» (Мариупольская жизнь, 1915, с.41). Власне, цей факт можна вважати свідченням про те, що організація релігійного життя євреїв міста корелювалася із соціальним розшаруванням цієї групи населення.

Станом на 1910 рік в місті були вже одна хоральна синагога та три молитовні будинки (Весь Мариуполь, 1910, с. 128).

У 1914 р. відомому петербурзькому архітектору Я. Гевірцу було замовлено проєкт ще однієї синагоги, але реалізований він вже не був, очевидно, через розпочату Першу світову війну (Котляр, 2008, с. 123).

Організація управління громадським життям покладалася на духовне правління. «Статут духовних справ іноземних сповідань» (розділ IV) визначав духовне правління як орган управління громадою, що мав складатися з обраних самою громадою трьох осіб – старости (габбая), казначея (неємана) та т.зв. ученого, або ученого єврея (талмід-хахама) (Свод законів, 1857, с.198). Габбай завідував господарськими справами синагоги, казначей завідував фінансами, учений єврей відповідав за духовну складову життя громади. Члени духовних правлінь обиралися строком на три роки членами цього конкретного молитовного будинку, що мали право голосу. У випадку, якщо з тих чи інших причин вибір не здійснювався (наприклад, через відсутність кворуму), призначалися повторні вибори, і в такому разі вибори оголошувалися при будь-якому числі виборщиків. Повідомлення про чергові вибори розміщувалися у місцевій пресі (у випадку Маріуполя – в газеті «Мариупольская жизнь», яку, до речі, у 1906 р. заснував, редагував та видавав єврей – Сімха Копкін). Щоправда, така система була на завжди. Зокрема, у 1860-х рр. зафіксовано тільки посади габая (Йосип Біч) та казначея (Еліягу Купріц). І лише з 1870 р. наявна повна тріада. Обрані члени духовного правління повинні були бути затверджені Губернським правлінням та приведені до присяги.

Функціональними обов'язками духовного правління визначалися: «ведать внутренним устройством и хозяйством синагог, молитвенных школ и благотворительных заведений, где они существуют...» (Свод законів, 1857, с.199).

Членами духовних правлінь часто ставали купці, заможні міщани, підприємці (за виключенням третього молитовного будинку). Так, наприклад, у 1874 р. посаду ученого єврея хоральної синагоги займав купець 2-ї гільдії І. І. Копелевич, а у 1876 р. купець 2-ї гільдії Й. І. Авербах. У 1910 р. старостою хоральної синагоги був купець І. Х. Горелов, власник кондитерської та цукрової фабрик, казначеєм купець першої гільдії І.С. Горенштейн, власник заводів з виробництва марсельської черепиці та вогнетривкої цегли. Старостою та казначеєм 1-го молитовного будинку (на вул. Георгіївській) були (відповідно) підприємці С. А. Рисс та І. Я. Дрідзо. Старостою 2-го молитовного будинку «Хабад» був підприємець С. Н. Глацер (разом із братом займався торгівлею металами), казначеєм підприємець Р. Я. Іофіс (займався торгівлею зерном та був старшиною комерційного зібрання міста Маріуполя) (Весь Мариуполь, 1910, с. 128). Останній – представник відомої в історії єврейської громади міста родини Іофіс. Його батько Я. А. Іофіс довгі роки був маріупольським моелем, а дід А. Іофіс з другої половини 60-х рр XIX ст. здійснював обряди одруження (хупи). Означена вибірка навряд чи є репрезентативною, тим не менше, принаймні частково свідчить про високий соціальний статус членів духовних правлінь в соціо-економічній структурі маріупольського товариства.

Інтереси влади представляв казенний рабин – виборна посада в єврейських громадах часів Російської імперії офіційно з 1857 р. Саме з цього року рабинами громад повинні були обиратися лише випускники створених у 1847 р. урядом рабинських училищ у Вільно та Житомирі (з 1873 р. – єврейського вчительського інституту, створеного шляхом об'єднання цих двох училищ) або загальних (вищих або середніх) навчальних закладів. Казенні рабини були членами духовного правління та отримували жалування від громади.

Казенний рабин (він же громадський, він же – повітовий, якщо мова йшла про повітове місто, як Маріуполь) обирався самими віруючими, точніше уповноваженими від хоральної синагоги та від всіх молитовних будинків. Подати свою кандидатуру могла людина, подавши до міської управи заяву («прошение») та відповідні документи, що засвідчували право займати цю посаду. Обрання казенного рабина затверджувалося губернськими

владами, від яких він отримував свідоцтво на звання рабина. При вступі на посаду між рабином та громадою укладався договір. Казенний рабин офіційно представляв громаду в урядових установах.

Функціональними обов'язками рабина визначалися ведення богослужінь, здійснення обрядів (обрізання, шлюб, поховання), роз'яснення релігійного закону, контроль за дотриманням морального стану віруючих, ведення метричної книги (Свод законів, 1857, с. 201-202).

До 1870 р. казенного рабина в Маріуполі не було. Основними керівними діючими особами громади були габбай Йосип Біч та казначей Еліягу Купріц (обидва до червня 1870 р.). Лише у грудні 1870 р. у Маріуполі з'являється рабин – Л. Дан (Синагога Маріуполь, Метрическая книга, 1866-1870, с. 41). Скільки часу він очолював громаду невідомо. Принаймні, він фігурує у 1871 р., але у 1874 р. рабина в Маріуполі вже не було. У 1876 р. (до жовтня) казенним рабином значиться людина, прізвище якої, нажаль, складно розшифрувати за підписом.

Лише у липні 1877 р. у місті було обрано казенного рабина, якому судилося обіймати цю посаду упродовж доволі тривалого часу. Від липня 1877 до жовтня 1918 р. (з перервами) казенним рабином Маріуполя був Йосип (Осип) Мойсейович (Мовшевич) Грунін.

Враховуючи той, факт, що відносини між громадами та казенними рабинами часто були конфліктними і рабини через різні причини довго не затримувалися, такий тривалий час, що Й. Грунін провів на цій посаді, говорить про те, що йому вдалося певним чином вписатися в життя громади.

Лише в окремі невеликі періоди функції казенного рабина виконували інші. В першу чергу функції казенного рабина у випадку його відсутності виконували переважно члени духовного правління. До 1918 р. ці випадки були поодинокі (не часті та кількадевні) – ця практика існувала скоріше як виключення. Вперше це зафіксовано у серпні 1886 р., коли «исправляющим должность раввина» був Я. Поляк (член духовного правління першого молитовного будинку на вул. Георгіївській). Також він заміщав рабина у вересні та грудні 1888 р. та червні 1890 р. У серпні 1901 р. та грудні 1902 р. виконувачем обов'язки рабина був Б. Фалькевич. У лютому, вересні та грудні 1904 р. виконувачем обов'язків рабина був З.І. Сеган. З середини січня до вересня 1909 р. – Б. Гольдшмідт, у жовтні – З.І. Сеган, у грудні – І.С. Горенштейн. З січня по вересень 1910 р. – Б. Гольдшмідт, у жовтні – З.І. Сеган.

Б. Фалькевич, І. Горенштейн та З. Сеган в різні часи були членами духовного правління синагоги: купець першої гільдії І. С. Горенштейн займав посаду казначея, З.І. Сеган – вченого єврея при синагозі.

Єдиний випадок, коли Й. Грунін (з невідомих нам причин) був відсутній довго, це – з вересня 1912 по жовтень 1913 р., коли посаду казенного рабина Маріуполя займав З. Крупицький. З великою долею ймовірності мова йде про відомого в ті часи єврейського вченого-історика, доктора філософії Зиновія Крупицького, автора надрукованої у 1912 р. книги «Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение». Вірогідно вже після Маріуполя він займає посаду казенного рабина Вінниці. Втім, це потребує підтвердження.

Вірогідно похилий вік та перипетії суспільно-політичного життя (прихід до влади у грудні 1917 р. більшовиків, німецько-австрійська окупація з квітня по жовтень 1918 р.) змусили Й. Груніна наприкінці жовтня 1918 р. просити міську управу про сорокаденну відпустку (Маріупольский вестник, 1918). Втім, до своїх обов'язків він вже не повернувся. Його доля нам не відома.

Револьюційні події суттєво вплинули на організацію життя євреїв регіону в цілому та міста зокрема (Алфьоров, 2020, с. 9-19). І вже з жовтня 1918 р. рабина в Маріуполі не було, а були виконавчі обов'язків рабина. Знову, як і у попередні часи, ними були хтось із членів духовного правління. Першим з них був І.С. Горенштейн (з жовтня 1918 р. по березень 1919 р.). Його керівництво співпало із пануванням білогвардійської добровольчої армії). За ним – І. Левін (у березні-квітні 1919 р.) та член духовного правління В. Вердніков (у першій половині травня 1919 р.) – їх керівництво співпало із черговим захопленням Маріуполя більшовиками. За часів чергового панування денікінців виконавцями обов'язків рабина були відомі в місті підприємці А. В. Гурович (кінець травня-липень 1919 р.). І. Х. Горелов (серпень 1919 р.) та знову І.С. Горенштейн (серпень-грудень 1919 р.). У 1920 р. у січні (коли більшовики в черговий, та, як згодом з'ясувалося, остаточний раз захопили місто) обов'язки рабина виконували І. Горенштейн, І. Горелов, а з кінця січня і принаймні до кінця 1920 р. – А. Гурович. А. В. Гурович – відомий у місті підприємець, купець, власник музичного магазину та Голова правління Товариства допомоги бідним євреям Маріуполя.

Записи у метричних книгах маріупольської синагоги припиняються січнем 1922 р., але даних про виконавців обов'язків рабина у 1921 – початку 1922 р., на жаль, немає.

У 1876-1877 рр. фіксуємо також посаду «помічника рабина». Ця посада також передбачалася статутом у випадку, якщо «...рабин не встигав виконувати свої обов'язки через велику чисельність громади, то кагал міг набирати на кожну тисячу душ по одному помічникові рабина з наданням йому жалування від товариства. Помічники рабинів затверджувалися губернським начальством та виконували свої посадові обов'язки під безпосереднім наглядом та керівництвом рабина» (Кригіна, 2018. с. 87). У ці роки помічником казенного рабина був Л. Ейнгорн. Ймовірно, мова йде про потомственого почесного громадянина відомого в місті лікаря Лазаря (Елезара) Ейнгорна. У цей період саме він з дозволу казенного рабина здійснював ритуали шлюбу (хупи). Він же давав дозвіл духовному рабину на здійснення розлучень.

Окрім казенного рабина у Маріуполі був також і духовний рабин. Статус духовного рабина в громадах був неофіційним, владою він не стверджувався. Упродовж багатьох років духовним рабином Маріуполя був Яків Рувімович Епштейн (нар. 1838 – дата смерті невідома). До Маріуполя він прибуває у 1870 р., до цього – у 1867-1869 рр. він був рабином Мелітополя. Вперше в метричних книгах він фігурує у 1870 та 1876 рр., а саме як духовний рабин він безпосередньо названий у 1884 р. (Синагога Маріуполь, Метрическая книга, 1884, с. 53). Цю посаду він займав до 1916 р.

З 1916 р. духовним рабином Маріуполя стає Ісаак (Іцхок) Косовський (1878-1951). З 1904 по 1915 рр. він був рабином містечка Вевіс (Єв'є, Троцького повіту Ковенської губернії). Духовний рабином Маріуполя він був принаймні до 1922 р., адже з цього року вже значиться рабином польського міста Августов (1922-1925), а у 1925-1933 рр. був або рабином міста Вілкавішкіс у Литві (тоді це була територія Литовської республіки), або, за іншими даними Волковиська (Білорусь). Помер у 1951 р. в Йоханесбурзі.

Складно сказати, як склалися відносини між казенним та духовним рабинами саме в Маріуполі. Зазвичай, в інших випадках саме духовний рабин ніс на собі безпосереднє духовне керівництво громадою, був знавцем галахи (єврейського закону) тощо. Як було в Маріуполі, невідомо. Єдиний зафіксований факт спільної акції обох рабинів – підписи під відомим в єврейській історії документом - «Заявленим раввинов России» (1911 р.). Це був відкритий лист-протест за підписом 813 рабинів в зв'язку зі справою Бейліса. В цьому документі спростовувалися звинувачення у «кривавому наклепі». Від Катеринославської

губернії під цим листом стоять підписи казенного та духовного рабинів Маруполя І.М. Груніна та Я. Р. Епштейна а також казенного та духовного рабинів Бахмуту (відповідно І. Розенфельда та І.А. Кречмера) (Заявление, 1911. с.13-14).

Функціональні обов'язки керівництва єврейською громадою міста були різноманітними. Формалізовані у вищезазначених приписах, вони стосувалися і власно релігійного, і громадського життя.

Казенний рабин здійснював богослужіння, вів метричні книги, приводив до присяги гласних міської думи. Джерела зберегли і специфічні форми діяльності. Так, у 1911 р. у приміщенні хоральної синагоги він провів траурну панахиду з нагоди 30-ї річниці з дня вбивства імператора Олександра II. У 1913 р. у приміщенні першого молитовного будинку («нової синагоги») на вул. Георгіївській здійснив святкове богослужіння із відповідними вірнопідданськими проповідями з нагоди 300-ліття династії Романових (Мариупольская жизнь, 1913). У 1914 р. ним було проведено молебень з приводу початку війни у присутності представників місцевої адміністрації і міського самоврядування (Мариупольская жизнь, 1914).

Важливу роль у виконанні казенним рабином своїх функцій було здійснення ритуалів життєвого циклу (народження, обрізання, шлюб, поховання), які мають велике значення для релігійного життя іудейської громади. Обрізання як символ завіту (договору) між Богом і народом Ізраїлю в іудаїзмі лежить в першу чергу на батьку немовля, реально ж цей обряд здійснює спеціально навчена людина - моель. І хоча ці обов'язки покладалися саме на казенного рабина, цей ритуал в реальності здійснювали моелі. Відомі прізвища деяких моелей Маріуполя другої половини ХІХ ст.: Я. Іофіс, Г. Дричанський, Г. Суцкін та інші. Могила останнього збереглася на старому єврейському цвинтарі. В практиці Маріуполя та Приазов'я здійснення обрізання батьком немовля зафіксовано в дуже не чисельних випадках: завжди або у колоніях, або навколишніх селах та ніколи в самому Маріуполі.

А ось ритуали шлюбу (хупи) здійснював дійсно переважно сам казенний рабин, або хтось за його дорученням (зокрема, духовний рабин, помічник рабина або виконувач обов'язки рабина). Тоді як здійснення розлучень казенний рабин часто передавав духовному рабину.

Організація общинно-релігійного життя міста буде не повною, якщо не згадати такий важливий елемент, як ритуали, пов'язані із поховальною діяльністю. Казенним рабином вносилися записи у метричні книги, ним же здійснювалися відповідні поховальні ритуали.

У місті існувала спеціальна група людей на яких покладалися обов'язки організації поховань - «Хевра-кадиша» («Святе братство»). Часто членами цього братства ставали колишні члени духовних правлінь. За інформацією книги «Мариуполь и его окрестности» це братство існувало з 1847 р. Те ж джерело повідомляє про заснування єврейського цвинтаря у 1865 р. неподалік від села Новомиколаївка (тепер це історичний район Маріуполя Волонтерівка). Там же міститься інформація про заснування наступного цвинтаря у 1882 р. (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 151-152). Втім, цю дату треба поставити під сумнів. За інформацією Р.І. Саенко єврейський цвинтар був заснований рішенням міської думи у 1867 р. (Саенко, 2010. с. 182). Окрім того, найстарішим надгробком з тих що збереглися та піддаються розшифровці, є надгробок, датований 1875 р. (надгробок міщанки Розі Лідської). Загалом за нашими підрахунками на цвинтарі збереглося бл. 60 надгробків дореволюційного часу із збереженими надписами, які можна прочитати, та більше сотні анонімних, зруйнованих.

Дані цвинтаря – чудова ілюстрація соціального стану євреїв міста. На ньому можна знайти представників станів міських обивателів. Збереглися надгробки потомственного почесного громадянина лікаря Е.Г. Ейнгорна, купців 2-ї гільдії Й. Вайнерова, І. Копелевича, М. Кауфмана, Д. Розенталя (керуючого маріупольським відділенням Азово-Донського Комерційного банку) а також чисельно переважаючої групи осіб міщанського стану. Зокрема, наприклад, могили Єхиеля Матецького та Гітель-Гені Матецької – батька та дружини купця 1-ї гільдії Ісає Матецького (могила самого купця не збереглася), миколаївського солдата (представника сумнозвісної для єврейської історії когорта кантоністів) Якова Цельникера, представників деяких інших маріупольських міщанських родин: Рабинович, Ротенберг, Вульфович, Мовшович, Сойфер, Брон, Гурович, Слонімський, Коган, Найгауз, Потіхонов, Абрамович, Закс, Кауфман, Шаліт, Геккер, Кулішевський, Кукс, Сапальська, Давидова, Сморгон, Ходос, Ципляков тощо. Аналіз надписів на надгробках, серед іншого, свідчить, що наприкінці XIX – початку XX ст у місті проживало як мінімум п'ятеро потомків коенів.

У 1905 р. на цвинтарі було поховано двадцять дві жертви погрому, що стався 20-21 жовтня (2-3 листопада) 1905 р.

На духовне правління покладалися завдання підтримання цвинтаря у належному стані: за ініціативи старости хоральної синагоги О.А.Хмельницького у 1883 р. цвинтар було обнесено стіною (Маріуполь и его окрестности, 1892, с.152).

Отже, організація діяльності та система управління єврейською громадою Маріуполя визначалися офіційними приписами, що її регламентували. Органом керівництва були духовні правління, які були при синагозі та кожному молитовному будинку. Вони склалися з трьох членів: старости, казначея та вченого. У місті духовні правління функціонували при хоральній синагозі та всіх трьох молитовних будинках.

Офіційну владу представляв казенний рабин. В Маріуполі в досліджуваний час було три казенних рабини (1870-1871 – Л. Дан, 1876 – невідомий рабин, з 1877 до 1918 з перервами Й. Грунін). Неофіційну духовну владу представляв духовний рабин. В Маріуполі було два духовних рабини (1870-1915 – Я. Епштейн, 1916-1922 – І. Косовський).

Бібліографічний список.

- Алфьоров А.Д. 2020. Єврейська етнічна спільнота півдня України у суспільно-політичних процесах української революції 1917 р. *Вісник маріупольського державного університету серія: історія. Політологія. Вип. 28-29.* с. 9-19.
- Буров С. 2003. *Маріуполь. Былое.* Маріуполь : газета «Приазовский рабочий».
- Весь Мариуполь и его уезд: адрес-календарь.* 1910. Маріуполь. Издательство: Типография С. А. Копкина.
- Гончаров, В.В. 2008. Деякі аспекти модернізації общинної школи євреїв Катеринославської губернії (1861–1913 рр.). *Історичні і політологічні дослідження. Донецьк. № 1-2(37-38).* с. 229-235.
- Заявление раввинов России.* 1911. СПб.
- Котляр, Е. 2008. Яков Гевирц и его роль в еврейской архитектуре России начала XX в. *Вісник ХДАДМ 9. Вып. 1.* с. 112-130.
- Кригіна, О.В. 2018. Ведення метричних книг іудейського населення: вимоги та особливості. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. М.М. Шитюк. Випуск VII. Том II.* Миколаїв: Типографія Шамрай. с. 85-92.

- Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии.* 1892. Мариуполь: Типо-Литография А. А. Франтова.
- Мариупольская жизнь.* 4 июня 1908 г. с. 1
- Мариупольская жизнь.* 06 марта (21 февраля) 1913 года. с.1.
- Мариупольская жизнь.* 07 августа (25 июля) 1914 года. с.1.
- Мариупольская жизнь,* 10 ноября 1915 с.1.
- Мариупольский вестник.* № 43, 19 октября 1918 г., с. 3
- Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год.* Екатеринослав: В типографии губернского правления.
- Пономарева, И. 2016. Мариуполь этнический (конец XVIII – начало XX века). *Матеріали до української етнології.* Вип. 15. с. 57-68.
- Проценко, А. Д. 2003. *Улицами старого Мариуполя : научно-популярная литература.* 2-е изд., доп. Мариуполь : [б. и.].
- Саенко, Р.И. 2010. «*Мариуполь - мой любимый город...*» : очерки по истории города и края ; сост. Р. П. Божко. Мариуполь : ОАО «ММК имени Ильича».
- Свод законов Российской империи. Том 11. Часть 1. Уставы духовных дел иностранных исповеданий.* 1857. Санкт-Петербург: В типографии второго отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии.
- Синагога г. Мариуполь. Метрическая книга записей о браке и смерти. 13 февраля 1866 – 28 декабря 1870.* F 211/1/1/fo1 41. Донецьк: Державний архів Донецької області.
- Синагога г. Мариуполь. Метрическая книга записей о рождении, браке, смерти и прекращении брака. 1 января 1884 – 30 декабря 1884.* F 211/1/4/fo1 53. Донецьк: Державний архів Донецької області.
- Тухватулліна, О.С. 2011. Релігійні традиції євреїв Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). *Історичні і політологічні дослідження.* 1-2 (47-48). с. 205-211.
- Яруцкий, Л. Д. 1996. *Евреи Приазовья.* Мариуполь.

References

- Al'orov A.D. 2020. Yevrejs`ka etnichna spil`nota pivdnyia Ukrayiny` u suspil`no-polity`chny`x procesax ukrayins`koyi revolyuciyi 1917 r. *Visny`k mariupol`s`kogo derzhavnogo universy`tetu seriya: istoriya. Politologiya.* Vy`p. 28-29. s. 9-19.
- Burov S. 2003. *Mariupol'. Byloe.* Mariupol' : gazeta «Priazovskij rabochij».
- Goncharov, V.V. 2008. Deyaki aspekty` modernizaciyi obshhy`nnoyi shkoly` yevreyiv Katery`noslavs`koyi guberniyi (1861–1913 rr.). *Istory`chni i politologichni doslidzhennya.* Donecz`k. # 1-2(37-38). s. 229-235.
- Kotlyar, E. 2008. Yakov Gevirc i ego rol' v evrejskoj arhitekture Rossii nachala XX v. *Visnik HDADM* 9. Vyp. 1. s. 112-130.
- Kry`gina, O.V. 2018. Vedennya metry`chny`x kny`g iudejs`kogo naselennya: vy`mogy` ta osobly`vosti. *Istory`chni midrashi Pivnichnogo Pry`chornomor'ya / Golov. red. M.M. Shy`tyuk.* Vy`pusk VII. Tom II. My`kolayiv: Ty`pografija Shamraj. s. 85-92.
- Mariupol' i ego okrestnosti. Otchet ob uchebnyh ekskursiyah Mariupol'skoj Aleksandrovskoj gimnazii.* 1892. Mariupol': Tipo-Litografiya A. A. Frantova.
- Mariupol'skaya zhizn'.* 4 iyunya 1908 g. str. 1.
- Mariupol'skaya zhizn'.* 06 marta (21 fevralya) 1913 goda. S.1.
- Mariupol'skaya zhizn'.* 07 avgusta (25 iyulya) 1914 goda. S.1.
- Mariupol'skaya zhizn',* 10 noyabrya 1915. s.1.

- Mariupol'skij vestnik*. № 43, 19 oktyabrya 1918 g., S. 3
- Pamyatnaya knizhka dlya Ekaterinoslavskoj gubernii na 1860 god*. Ekaterinoslav: V tipografii gubernskogo pravleniya.
- Ponomareva, I. 2016. Mariupol' etnicheskij (konec XVIII – nachalo XX veka). *Materiali do ukrains'koї etnologii*. Vip. 15. s. 57-68.
- Procenko, A. D. 2003. *Ulicami starogo Mariupolya : nauchno-populyarnaya literatura*. 2-e izd., dop. Mariupol' : [b. i.].
- Saenko, R.I. 2010. «*Mariupol' - moj lyubimyj gorod...*» : ocherki po istorii goroda i kraja ; sost. R. P. Bozhko. Mariupol' : OAO «ММК imeni Il'icha».
- Svod zakonov Rossijskoj imperii. Tom 11. CHast' 1. Ustavy duhovnyh del inostrannyh ispovedanij. 1857*. Sankt-Peterburg: V tipografii vtorogo otdeleniya Sobstvennoj Ego Imperatorskogo velichestva kancelyarii.
- Sinagoga g. Mariupol'. Metrisheskaya kniga zapisej o brake i smerti. 13 fevralya 1866 – 28 dekabrya 1870*. F 211/1/1/fol 41. Donec'k: Derzhavnij arhiv Donec'koї oblasti.
- Sinagoga g. Mariupol'. Metrisheskaya kniga zapisej o rozhdenii, brake, smerti i prekrashchenii braka. 1 yanvary 1884 – 30 dekabrya 1884*. F 211/1/4/fol 53. Donec'k: Derzhavnij arhiv Donec'koї oblasti.
- Tuxvatullina, O.S. 2011. Religijni trady`ciyi yevreyiv Pivnichnogo Pry`azov'ya (kinecz` XVIII – pochatok XX st.). *Istory`chni i politologichni doslidzhennya*. 1-2 (47-48). s. 205-211.
- Ves' Mariupol' i ego uezd: adres-kalendar'*. 1910. Mariupol'. Izdatel'stvo: Tipografiya S. A. Kopkina.
- Yaruckij, L. D. 1996. *Evrei Priazov'ya*. Mariupol'.
- Zayavlenie ravvinov Rossii*. 1911. SPb.
- Стаття надійшла до редакції 13.09.2021 р.

I. Lukovenko

RELIGIOUS LIFE OF THE JEWS OF MARIUPOL OF THE XIX - EARLY XX CENTURY (ORGANIZATIONAL AND MANAGEMENT ASPECTS)

The article examines the features of the organizational and managerial structure of the Jewish community of Mariupol in religious, social, cultural aspects. The knowledge about the functioning of the Mariupol synagogues has been clarified and expanded. The role and functional responsibilities of such elements of community management as spiritual government, as well as the institution of state and spiritual rabbis, religious and social areas of activity are analyzed.

It was found that the organization of activities and the management system of the Jewish community of Mariupol were determined by regulated official instructions. The organ of leadership was the spiritual boards, which were at each synagogue and prayer house. They consisted of three members: the headman, the treasurer and the scientist. In the city, spiritual boards functioned at the choral synagogue and all three prayer houses.

The official power was represented by a state rabbi. There were three government rabbis in Mariupol during the study period (1870-1871 - L. Dan, 1876 - an unknown rabbi, from 1877 to 1918 with interruptions J. Grunin). The unofficial spiritual authority was represented by a spiritual rabbi. There were two spiritual rabbis in Mariupol (1870-1915 - J. Epshtein, 1916-1922 - I. Kosovsky).

Key words: *religious life, Jewish community, spiritual government, government rabbi, spiritual rabbi, synagogue, prayer house, Azov region.*

УДК 930.1:355.48(430:47)''22.06.1941''

Ш. Ш. Рамазанов
Ф. Л. Левітас

22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ В ІСТОРИЧНИХ ФАЙЛАХ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена ключовим питанням першого періоду німецько-радянської війни, які знайшли своє відображення в зарубіжній історіографії. Автори намагалися здійснити історичну репрезентацію найвідоміших праць зарубіжних дослідників, чії напрацювання є вагомим аргументом для сучасного українського дискурсу. Факти та їх оцінки у провідних військово-історичних дослідженнях створюють широку панораму військових подій, руйнують старі і нові міфи про минулу війну.

В статті розкривається широкий діапазон проблем: політичні та дипломатичні маневри СРСР та Німеччини напередодні війни, стратегічні плани РСЧА та Вермахту, події на радянсько-німецькому фронті червня-грудня 1941 року, які знайшли своє висвітлення в зарубіжній історіографії, перш за все англо-американській та німецькій. Автори публікації спираються на вагомий джерельний матеріал, який представлений в іноземних публікаціях, неупереджений аналіз фактів і подій та їх оригінальну інтерпретацію.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, німецько-радянська війна, РСЧА, Вермахт, «блискавична війна», план «Барбаросса», Голокост.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-62-73

Європейський вибір України спонукає сучасних істориків обов'язково враховувати значущий зарубіжний наратив, досвід своїх іноземних колег, побудований на незаперечних історичних матеріалах і цікавих аналітичних розвідках. Цей науковий алгоритм доволі актуальний для сучасної України в кількох аспектах. З одного боку, виникає чудова можливість компаративно поглянути на сучасні досягнення української і зарубіжної історіографії, порівняти їх, визначити вагомий матеріал, який потрібно долучити до наукового дискурсу. З практичного боку, матеріали про минулу війну носять безпековий характер для сучасної України з точки зору того розуміння, які військові, політичні, стратегічні та пропагандистські заходи може використовувати агресор. І хоча в історії не існує прямих аналогій, досвід війни і перемоги над ворогом залишається пізнавальним і значущим. Враховуючи той факт, що градус наукової полеміки в Україні навколо подій німецько-радянської війни залишається високим, є вагомий сенс дослухатися до роздумів зарубіжних колег, наприклад українсько-канадського історика С. Єкельчика, який вважає, що в сучасних битвах за історію неможливо спиратися тільки на дві дослідницькі моделі: радянську-пострадянську (тобто, російську) чи націонал-радикальну, адже жодна з них не відповідає гуманістичним традиціям XXI століття. І тому ці два наративи не є єдиним способом думати про війну. (Єкельчик, 2020, с.28-29). Характеристики та оцінки зарубіжних науковців не тільки важливі з точки зору висвітлення історичних подій, а і з наукових та пізнавальних перспектив дослідження Другої світової війни.

Мета публікації: репрезентувати найважливіші історичні реконструкції і напрацювання дослідників США, Канади, Великої Британії, Франції, Німеччини та Росії, які присвятили свої публікації передню і початку німецько-радянської війни.

Враховуючи суперечливий характер вивчення історії Другої світової війни в Україні, автори публікації поставили перед собою два дослідницьких завдання:

1. визначити найважливіші досягнення і результати досліджень зарубіжних істориків, провести контент-аналіз їх найбільш значущих історичних праць;
2. проілюструвати погляди іноземних колег на подразливі і травматичні сторінки історії німецько-радянської війни, які не можна залишати за дужками сучасних історичних дискусій.

Цілі дослідження:

1. познайомити зацікавлених фахівців з вагомим доробком зарубіжних істориків;
2. сприяти долученню наведених історичних матеріалів до сучасного українського дискурсу.

Високу наукову активність в дослідженні історії війни виявили історики ближнього зарубіжжя, Західної Європи, США та Канади. За вісім післявоєнних десятиліть з'явилась значна кількість авторських творів, без яких важко уявити історіографію 1939-1945 рр. Вагомими науковими працями відзначились: В.Черчилль, Б. Ліддел-Гарт, А. Кларк, У. Ширер, О. Верт, П. Карель, Л. Дейтон, Б. Александер, Д. Гланц, Г. Якобсен, М. Гейстингс, Т. Гунчак, С. Скульчик та ін. Версії подій з урахуванням можливостей широкого залучення архівних документів викладені в працях дослідників на пострадянському просторі: Д. Волкогорова, В. Карпова, В. Анфілова, Р. Іринархова, В. Дейніса, Ю. Горькова, О. Ісаєва, В. Рунова, В. Шерстньова, Б. Шапталова та ін. Три спеціальні методи дослідження (історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-статистичний) в сукупності із загальними науковими методами (аналізу, синтезу, критичного методу) дали можливість авторам цієї публікації розглянути складні історичні події на перетинах науковості, історизму, об'єктивності, відкидаючи політичну заангажованість та особисту упередженість. Опубліковані сучасні іноземні джерела дають нам повне уявлення про справжні наміри нацистів.

За часів Третього Рейху Г. Раушнінг був людиною із найближчого оточення Гітлера. Саме тому мав нагоду вести різноманітні записи висловлювань або виступів фюрера. Так гітлерівський високопосадовець залишив важливі свідчення щодо мотивів дій Гітлера в червні 1941 р.: сутність гітлерівської політичної і військової доктрини полягала у приєднанні до Третього Рейху територій Британської імперії, ліквідації СРСР як державу, колонізуючи в подальшому його терени. Війну проти Великої Британії і СРСР нацистський лідер вважав боротьбою між двома світовими порядками, ідеями та цінностями (Раушнінг, 1993, с.340). Прихильники концепції про превентивну війну Гітлера зазнають повне фіаско під тиском аргументів сучасного американського історика Т.Снайдера. Американський експерт переконливо доводить, що програвши свою першу «Битву за Англію», Гітлер схилився до повної авантюри – нападу на СРСР, наразившись таким чином на війну на два фронти, залишивши у себе в тилу непереможну британську армію і непорушну волю Вінстона Черчилля та народів Великої Британії продовжувати боротьбу з нацизмом (Снайдер, 2018, с.76-77). Для об'єктивної оцінки передню і початку німецько-радянської війни вагомими є дослідження німецьких істориків. Відомий німецький історик Х. Грайнер звертає увагу на дві важливі історичні обставини, що передували здійсненню плану «Барбаросса». Обставина перша: пакт про ненапад з СРСР Гітлер розглядав як засіб

збереження свободи дій на Заході. Ставився до нього як до тимчасового компромісу зі Сталіним, до того часу як випаде нагода остаточно розрахуватися з СРСР. Політичний і світоглядний антагонізм Гітлера до Сталіна ніколи не зникав, а бліцкриг проти СРСР був тільки питанням часу. Обставина друга: Гітлер максимально намагався використати віру Сталіна в непорушність радянсько-німецьких договорів, тому вимагав від свого політичного та військового оточення до 22 червня дотримуватися насамперед економічних угод з СРСР, насправді маскуючи розгортання німецьких дивізій на Сході з осені 1939 р. (Грайнер, 2011, с.246).

День 22 червня у військових кампаніях Третього Рейху був символічним. Рік тому капітулювала Франція. Нацистська Німеччина стала повноцінним господарем Західної і Центральної Європи. Для самого Гітлера дата «22 червня» мала окультне значення. 129 років тому його кумир Наполеон Бонапарт розпочав свій наступ на Росію. Знаючи фінал наполеонівської кампанії, Гітлер все одно був переконаний в успіху – стверджує відомий німецький генерал-історик Блюментріт. Посилаючись на Блюментріта, англійський військовий експерт Л.Дейтон відзначає, що фюрера тішив той факт, що група армій «Центр» вела переправу на радянський берег, де на Березині ще зберігалися інженерні споруди 1812 р. (Дейтон, 2000, с.504).

Гітлерівський план блискавичної війни не був виключно військовим документом. Адже його політичним меседжем було висунуте завдання боротьби з московсько-єврейським більшовизмом. Дорогу до Голокосту було відкрито. Професор Оксфордського університету К. Кунц стверджує що підготовку до «остаточного вирішення єврейського питання» нацисти розпочали за 6 років до нападу на Польщу. На вербальному рівні всі вищі посадовці Рейху були долучені до цієї справи. (Кунц, 2007, с.36). Напередодні німецько-радянської війни Гітлер поставив останню крапку в «українському питанні». Німецький письменник і журналіст К.Х. Абжаген констатує, що Україна означала на цьому етапі для нацистів лише ресурс та життєвий простір, а українські націоналісти могли розраховувати тільки на німецькі забаганки. Їх національна головна мета і цілі в розрахунок не бралися (Абжаген, 1998, с.206). Серед ключових питань історіографії Другої світової війни відомий українсько-канадський історик Т. Гунчак акцентує увагу на доведеному факті, що плани нацистів були відверто протилежні українським прагненням, вони розглядали її територію виключно як терен колоніальної експлуатації. (Гунчак, 2011, с.51).

Більшість дослідників Другої світової війни суголосні в оцінках військового потенціалу Вермахту та Червоної Армії.

Збройні сили гітлерівської Німеччини разом з країнами-союзниками III Рейху перед нападом на Радянський Союз нараховували 8,5 млн. людей. А всього у східному поході нацистів брали участь 5,5 млн. осіб, 47,2 тис. гармат і мінометів, 4,3 тис. танків, біля 5 тис. бойових літаків. В Радянських Збройних Силах тільки в західних прикордонних округах знаходилось 2,9 млн. чоловік, 32,9 тис. гармат і мінометів, 14,2 тис. танків, 9,2 тис. бойових літаків. А всього на червень 1941 р. без мобілізації в лавах Червоної Армії і Військово-морського флоту перебувало 4,8 млн. особового складу. 76,5 тис. гармат і мінометів, 22,6 тис. танків, біля 20 тис. літаків (Кривошеев, ред., 2001, с.219). На ключових посадах нацистського Вермахту знаходились військові з високим професійним вишколом і практичним досвідом Першої світової війни і наступних військових конфліктів. До першої групи генералітету належали: Кейтель, Браухич, Бок, Клюге, Клейст, Руншtedт, до другої – Йодль, Деніц, Паулюс, Гудеріан, Гот, Шернер, Модель. На військову еліту і власну волю Гітлер покладав спрогнозований успіх «бліцкригу». У червні 1941 р. «ахіллесовою п'ятою»

Червоної Армії були її вищі військові кадри. Безжалісні сталінські репресії 1937 – 1938 рр. не тільки вибили високопрофесійних військових, а зчинили злам всього управління Збройних сил Радянського Союзу. Країні і суспільству потрібен був час, щоб на зміну розстріляним воєначальникам прийшло нове покоління полководців: Р. Малиновський, І. Черняхівський, А. Єременко, П. Рибалко, Д. Лелюшенко, К. Москаленко, П. Жмаченко, А. Гречко та ін. Важливо мати на увазі, що до нападу на СРСР нацистська Німеччина відпрацювала механізми плану «Барбаросса» під час військових кампаній в Польщі, Данії і Норвегії, Голландії, Бельгії, Люксембургу, Франції і на Балканах. До часу Директиви № 21 про напад на СРСР, Німеччина значно посилила своє військове, економічне та стратегічне становище, фактично володіючи чи маючи вирішальний вплив на всю континентальну Європу. Німецькі дивізії були повністю укомплектовані військовими кадрами і бойовою технікою. Офіцерський корпус Вермахту мав серйозні традиції в тактичному, оперативному і стратегічному досвіді управління військами, ще від старої пруської військової школи (Деметр, 2007, с.215). Що можна сказати про військові кадри Червоної Армії? Враховуючи бойовий досвід під час військових операцій проти Японії на Далекому Сході, трагічної «зимової війни» проти Фінляндії, участь радянських спеціалістів у подіях громадянської війни в Іспанії 1936 – 1939 рр. можна підсумувати, що тільки 25% військовослужбовців різних рангів в Червоній Армії мали бойовий досвід, 75% особового складу такого досвіду не мали (Кривошеєв, ред., 2001, с.23). На заміну репресованих НКВС офіцерам терміново готувалися нові командні кадри. Як визнавав начальник Військової Академії ім. М. Фрунзе генерал-лейтенант М. Хозин, з 610 слухачів Академії 1938 р. до навчання було зараховано 453 чоловіка, які мали негативні оцінки (Винниченко и Рунов, 2010, с.94-95).

Кожне німецьке ударне угруповання мало чітко побудовану структуру і план дій. Спочатку німецька авіація «хвилями» наносила потужні удари по фронту і тилах ворога. На другому етапі «бліцкригу» в бій вступала артилерія, знищуючи укріплення ворога і подавляючи його морально та психологічно, зрештою, в наступ переходили танки та самохідні гармати, за якими швидко рухалась мотопіхота, польова артилерія, машини із сухопутними частинами Вермахту, запасами боєприпасів та палива. Наступ на землі постійно координувався з авіацією, за допомогою якої вивірялися дії штабів різних родів військ і забезпечувалось прикриття від ворожої авіації. В результаті комбінованого удару авіації, артилерії, бронетанкових частин Вермахту та всіх сухопутних підрозділів відбувалося «розсічення» основних сил противника з наступним фланговим оточенням і створення «котлів» оточення. Така тактика і стратегія німецького Генерального штабу давала можливість повністю нівелювати чисельну перевагу ворога в живій силі і техніці.

Напередодні війни радянське командування було достатньо ознайомлене зі стратегією і тактикою генералів Вермахту. На грудневій нараді вищого командного складу РСЧА в 1940 році командувач Західним особливим військовим округом генерал-полковник Д. Павлов заявив: «Наші погляди по відношенню до застосування танків виявились найбільш вірними і знайшли своє підтвердження в діях німецьких танкових з'єднань в Польщі і на Заході. Німці нічого не видумали. Вони взяли те, що у нас було» (Бобылев, Бокарев, Липицкий и др., 1987, с.212).

Але факт залишається фактом. Нацистська Німеччина та її союзники на 22 червня 1941 року в повному обсязі здійснили стратегічне розгортання своїх ударних угруповань у західних кордонів СРСР. Кожному військовому підрозділу Вермахту та СС (з'єднання, частина) були поставлені конкретні завдання на оточення чи знищення радянських військ.

Що стосується Радянського Союзу, то стратегічне розгортання Червоної Армії в умовах військової загрози тільки почалось. Як стверджував російський історик В. Анфілов, до 15 червня із другого ешелону і резервів Західних військових округів, яких налічувалось 32 дивізії, в райони дислокації до початку військових дій встигли прибути 4-5 дивізій. Ці заходи відбувались під постійним тиском Й. Сталіна, який особисто втручався в справи Наркомату оборони і Генштабу. Жорстка вказівка із Кремля категорично забороняла військам укріпрайонів займати визначені за планом оборони позиції, виключенням могли стати тільки охорона спецоб'єктів та їх патрулювання (Анфілов, 1997, с.204-205). До трагічного дня 22 червня неминуче вели дві складові: політична та військова. В умовах тоталітарної держави думка Сталіна вважалась вищою компетенцією політичного і військового керівництва країни. Кремлівський диктатор категорично відкидав повідомлення розвідок НКВС, РСЧА, ВМФ, Комінтерну, НЗС про підготовку Німеччини до нападу на СРСР. Міркування Сталіна зводились до того, що Німеччина не буде воювати з СРСР поки не переможе Англію. Як покажуть наступні події, самовпевненість кремлівського вождя буде мати для країни фатальний характер.

Аналіз європейських військових подій довів: захопивши Францію, Гітлер фактично домінував в Європі, хоча битву за Англію він безнадійно програв. Як вважав відомий історик – антисталініст Д. Волкогонов, другий великий прорахунок Сталіна знаходиться в царині оперативно-стратегічної галузі. Напередодні війни Наркомат оборони і Генеральний штаб на основі здобутих розвідкою матеріалів безпомилково визначив головний напрям нацистського «бліцкригу»: через Мінськ на Москву. Диктатор розкритикував задум військових: «Мені не зовсім зрозуміла установка Генерального штабу на зосередження зусиль на Західному фронті... Думаю, однак, що для німців особливо важливий є хліб України, вугілля Донбасу. Тепер, коли Гітлер утвердився на Балканах, наймовірніше, що він готуватиме удар на Південно-Західному напрямі». Генеральному штабу було наказано переопрацювати план і доповісти його остаточний варіант (Волкогонов, 1990, с.131). Одночасно з підготовкою нового варіанту плану за вказівки Сталіна Генеральним штабом було розроблено концептуальний документ «Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил на Заході і на Сході на 1940 – 1941 роки». Основною військовою небезпекою визначалась Німеччина. У «Міркуваннях...» і плані оборони передбачалось шикування радянських військ в три стратегічні ешелони в глибину від 100 до 300 км від кордону. Безумовно враховувався досвід Вермахту в Європі знищення основних сил ворога в прикордонних боях. В той же час радянське військове планування не враховувало можливості швидкого висунування другого і третього (резервного) ешелону із тилу до кордонів. За умов низької проходимості залізниць і проблем з дорогами в СРСР здійснити такий маневр швидко було неможливо. Саме ці обставини призвели до того, що з'єднання Червоної Армії в перші дні війни діяли розпорошено, а гітлерівці, створивши на напрямках головного удару чотири - і п'ятикратну перевагу над радянськими військами одержали можливість бити їх по частинах (Волкогонов, 1990, с.132).

Британський військовий експерт Б. Ліддел-Гарт та прихильники його історичної школи стверджують, що напередодні війни радянське керівництво не мало конкретного плану на випадок нападу Німеччини. Накреслені проекти Наркомату і Генштабу визначало розгортання Збройних Сил СРСР, яке з перших годин війни стало неможливим, враховуючи активні дії Вермахту [Ліддел Гарт, 1999, с.489-490]. Аналіз ситуації, який склався на радянсько-німецькому фронті з перших днів війни, не знімає відповідальності із Наркомату оборони та військового керівництва різних рівнів. Історик В. Шерстньов, посилаючись на

архівну документацію, наводить звіт «Про результати перевірки бойової підготовки за зимовий період 1941 р. війська Червоної Армії», підписаний С. Тимошенко та Г. Жуковим 17 травня 1941 року. Фрагменти цього звіту напередодні війни виглядають вражаючими:

1. навчання бійців і командирів відбувається відірвано від основних завдань...
2. вогнева підготовка стоїть на низькому рівні....
3. взаємодія родів військ ... відпрацьована недостатньо і погано.
4. підготовка радистів до цього часу стоїть на низькому рівні.
5. артполки ведення вогню з відкритих позицій прямим наведенням не оволоділи... (Шерстнев, 2005, с.191).

Рівень виконавської дисципліни у військах в умовах зростаючої військової загрози теж викликає чимало запитань. 19 червня нарком оборони С. Тимошенко своїм наказом по військам ставить завдання по маскуванню аеродромів, парків машин, баз, складів, по розсередженню літаків на аеродромах, а також маскуванню артилерійських та механізованих частин. Але цей наказ з невідомих причин так і залишився невиконаним (Дайнес, 2009, с.38). В трагедії 1941 року є ще одні обставини, на які історики раніше практично не звертали уваги. На думку дослідника М. Солоніна в управлінні РСЧА існувала не тільки недоцільність і злочинна недбалість. Посилаючись на документи маршала Г. Жукова, автор натякає на роботу гітлерівської агентури і на зраду серед вищих владних працівників. Але довести ці факти при збереженні в РФ основного масиву документів з грифом «таємно» складно (Солонин, 2011, с.148). Політична короткозорість і примітивізм виявились у політико-виховній роботі з військовими. В засобах масової інформації постійно культивувались думки, що пролетаріат Європи і, в першу чергу, через німецький робітничий клас ніколи не допустять агресію проти СРСР і у випадку війни стане на захист «першої в світі державі робітників і селян» (Лазаров, 2000, с.187). Вже йшли жорстокі червневі бої в районі міста Львів, а бійці 8-го механізованого танкового корпусу запитували комісара Попеля: «Як почуває себе німецький робітничий клас? Чи не підняв він повстання проти Гітлера?» (Поздеева, Кульков, Ржешевский и Золотарев, 2008, с.196).

Радянський історичний конструкт являв собою драматичне, героїко-патріотичне зображення початку Великої Вітчизняної війни. Для сучасних прихильників історичного мейнстріму початковий період німецько-радянської війни виглядає дегероїчним: розтрощені на аеродромах радянські літаки, спалені вздовж доріг тисячі радянських танків і машин, нескінченні колони знурених, морально подавлених червоноармійців і, звісно, переможний нацистський марш на Схід по теренах Радянського Союзу. Дійсно, перший вогняний смерч і наступний потужний наступ Армії Вермахту для більшості радянських бійців і командирів виявився несподіваним. В документах Центрального Державного Архіву Вищих Органів Влади і Управління (КМФ-8) зберігаються протоколи допиту німцями перших радянських військовополонених, які, власне, передають атмосферу першого дня війни.

«Запитання до полоненого Андрія А.: Як ти довідався, що почалася війна з Німеччиною? Відповідь: Коли німці почали бомбардувати, усі подумали, що почалася війна з Німеччиною. Але командир сказав, що цього не може бути, оскільки з Німеччиною укладено мирний договір.

Запитання до полоненого Кузьми Т.: Які завдання було поставлено – наступати, оборонятися, атакувати? Відповідь: Лейтенант сказав, що коли німці будуть наступати дати зелену ракету. Він не знав, треба наступати чи ні. Наказу не було» (Левітас, 1991).

Але шок від першого удару швидко пройшов. І генерал фельдмаршал Ф. Гальдер робить перший запис у воєнному щоденнику (звернемо увагу на дату і час): «22 червня, 13.30... після першого «стовбняка» противник перейшов до активних дій» (Гальдер, 2004, с.23).

Панорамний огляд ситуації літа – осені 1941 року буде якісно неповним, якщо не залучити до військового аналізу німецькі джерела, які в сучасному історичному дискурсі на рівні фактів і аргументів будуть відігравати важливу роль. Гітлерівський генерал – стратег К. Типпельскірх, аналізуючи перші три тижні війни на Східному фронті, коли здавалось, що Вермахт триумфально рухається по радянських теренах, робить тривожний для німців висновок: на 10 липня, вочевидь, окреслилась ситуація на театрі військових дій. Німецька армія здобула значних успіхів на центральному напрямку, в Білорусії, що не можна сказати про здобутки групи армій «Північ» та «Південь». Спроба захопити Ленінград і знищити армії росіян на Україні захлинулись (Типпельскірх, Кессельринг и Гудериан, 1998, с.75).

Важливе місце у руйнуванні і прориві радянської системи оборони відігравали СС, які у військових здобутках конкурували з Вермахтом і мали переваги у вишколі, всіх видах озброєння та іміджі «непереможних». Війська СС брали участь у всіх найбільш значущих битвах літа – осені 1941 року в Україні. На окупованих радянських територіях вони наочно уособлювали у собі нацистський «новий порядок», коли разом з айнзацгрупами СС брали участь в масових вбивствах мирного населення, в злочинах проти людства і людяності. Англійський історик – дослідник Батлер Р, чий відомі праці з історії військ СС побудовані на беззаперечному джерельному матеріалі, звертає увагу на той факт, що безжалісні дії вояків Гітлера спричинили вибух партизанської війни на самому початковому етапі німецько-радянської війни. І цей «новий фронт» складав смертельну небезпеку для німців (Батлер, 2006, с.53).

Дійсно, влітку – восени 1941 р. з'являться перші накази генерал-фельдмаршала В. Кейтеля про боротьбу з рухом Опору на окупованих нацистами територіях. «Мала війна», як називав Кейтель партизанський рух, через рік перетвориться на велику «лісову війну» проти німців (Кейтель, 2000, с.308).

Важливі висновки і узагальнення наводять німецькі історики. Вони, власне, визнають, що з початком нацистської навали на СРСР в тилу Вермахту швидко формувалися партизанські загони, які нападали на ешелони, мости, склади боєприпасів, лінії зв'язку і німецькі підрозділи. Так, партизани перетворилися на неочікуваного, небезпечного ворога, який ніякими військовими планами до початку війни не прорахувався (Блейер, Дреслер, Ферстер и Хасс, 1971, с.138).

Для об'єктивного осмислення трагічних подій 1941 року і вірних авторських висновків має вагомий історичний сенс роздумів над минулим відомого американського політика і державного діяча М. Олбрайт: «Відстані і клімат дали вирішальну стратегічну перевагу. Кожна миля заглиблення німців уперед подовжувала їхні шляхи постачання, а кожний тиждень, що минав, приносив короткі дні, холодніші вітри, більше дощу, а від жовтня – й снігу. Коли розвіялася несподіванка нападу воїни Третього Рейху вперше опинилися в справжній битві» (Олбрайт та Вудворт, 2019, с.108). Є ще одна важлива деталь, на яку не можна не звернути увагу. В середині 30-х рр. на гіпотетичне запитання «Кому буде допомагати Велика Британія на випадок війни між Німеччиною та СРСР?» майбутній британський лідер В. Черчилль відповів: «Ми будемо допомагати і виступимо на боці жертви агресії». З початком гітлерівського нападу на СРСР Вінстон Черчилль розгорнув Англію в бік підтримки Радянського Союзу, тим самим поклавши початок створенню

Антигітлерівської коаліції. (Галушка, 2019, с.333-334). 8 липня 1941 р. в особистому посланні радянському керівництву британський прем'єр висловив своє захоплення безпрецедентною мужністю та героїзмом, яку Червона Армія чинить «неспровокованому та безжалісному вторгненню нацистів» (СССР. Совет Министров, 1976, с.17).

Таким чином, вище зазначені матеріали та їх неупереджений аналіз, здійснений протягом другої половини ХХ-го - початку ХХІ століття в провідних зарубіжних наукових осередках, є вагомими аргументами в сучасній полеміці про переддень і початок німецько-радянської війни. Дослідникам зарубіжжя вдалося переконливо довести, що:

1. РСЧА зустріла гітлерівський напад як без загального військового плану активних бойових дій, так і плану стратегічної оборони, якщо б ворог наважився раптово напасти на СРСР. Справедливо стверджується, що масовий випуск офіцерських кадрів навчальними військовими закладами напередодні війни не зміг відновити радянський офіцерський корпус, який загинув під час сталінських репресій 1937-1938рр.;

2. план «Барбаросса» був розроблений виключно як план «блискавичної війни» і не враховував реального політичного і військового потенціалу Радянського Союзу та мобілізаційні можливості країни. Поза планом залишалася географія війни, довжина території СРСР та особливості клімату. Західні науковці справедливо стверджують, що значна частина радянського суспільства з болем і гіркотою зустріла звістку про початок війни, передчуваючи горе, яке несе нацистська навала – тому й стала на захист рідної землі всупереч прогнозам генералів Вермахту. Військова і расова політика Третього Рейху були своєрідним каталізатором піднесення антинацистського руху Опору;

3. провідні історики зарубіжжя однастайні в думці, що вже у червні 1941р. Гітлер зазнав геополітичної поразки, коли на підтримку Радянського Союзу виступили уряди США та Великої Британії. Ця подія остаточно змінила характер Другої світової війни на визвольну і справедливу з боку всіх волелюбних народів антигітлерівської коаліції.

Бібліографічний список

- Абжаген, К.Х., 1998. *Адмирал Канарис*. Ростов-на-Дону: Феникс.
- Анфилов, В., 1997. *Дорога к трагедии сорок первого года*. Москва: А. Копов.
- Батлер, Р., 2006. *SS-WIKING. История пятой дивизии СС «Викинг», 1941-1945*. Москва: Хранитель.
- Блейер, В., Дреслер, К., Ферстер, Г. и Хасс, Г., 1971. *Германия во Второй мировой войне (1939-1945)*. Москва: Воениздат.
- Бобылев, П., Бокарев, В., Липицкий, С. и др., 1987. *Советские Вооруженные Силы, 1918-1988: Страницы истории: Вопросы и ответы*. Москва: Политиздат.
- Винниченко, М. и Рунов, В., 2010. *«Линия Сталина» в бою*. Москва: Яуза, Эксмо.
- Волконогов, Д., 1990. *Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна*. У 2х кн. Київ: Політвидав України, Кн. 2.
- Галушка, А., 2019. *Черчилль. Великие личности в истории*. Харьков: Клуб семейного досуга.
- Гальдер, Ф., 2004. *Военный дневник. 22.06.1941-24.09.1942*. Москва: Олма-Пресс.
- Грайнер, Х., 2011. *Военные компании Вермахта. Победы и поражения 1939-1943*. Москва: Центрполиграф.
- Гунчак, Т., 2011. *Ключові проблеми історіографії Другої світової війни*. Київ: УВС ім. Ю. Липи.
- Дайнес, В., 2009. *1941. Год Победы*. Москва: Яуза, Эксмо.
- Дейтон, Л., 2000. *Вторая Мировая война: ошибки, промахи, потери*. Москва: Эксмо-Пресс.

- Деметр, К., 2007. *Германский офицерский корпус в обществе и государстве. 1650-1945*. Москва: Центрполиграф.
- Єкельчик, С., 2020. *Український досвід Другої світової війни*. Київ: Медуза.
- Кейтель, В., 2000. *Размышления перед казнью*. Смоленск: Русич.
- Кривошеев, Г., ред., 2001. *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*. Москва: Олма-Пресс.
- Кунц, К., 2007. *Совесть нацистов*. Москва: Ладомир.
- Лазаров, В., 2000. *22 юни 1941: другага версія*. Велико Търново: Св. Евтимий Патриарх Търновски.
- Левігас, Ф., 1991. В ті червневі дні. *Київський вісник*, 22 червня.
- Лиддел Гарт, Б., 1999. *Энциклопедия военного искусства*. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica.
- Олбрайт, М. та Вудворт, Б., 2019. *Фашизм: засторога*. Київ: BookChef.
- Поздеева, Л.В., Кульков, Е.Н., Ржешевский, О.А. и Золотарев, В.А., 2008. *Война и общество в XX веке*. Москва: Наука, Кн.2: Война и общество накануне и в период Второй мировой войны.
- Раушнинг, Г., 1993. *Говорит Гитлер. Зверь из бездны*. Москва: МИФ.
- Снайдер, Т., 2018. *О тирании. 20 уроков XX века*. Москва: АСТ.
- Солонин, М., 2011. *22 июня: Анатомия катастрофы*. Москва: Яуза, Эксмо.
- СССР. Совет Министров, 1976. *Переписка Председателя Министров СССР с Президентами США и Премьер Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945гг*. Москва: Политиздат, Т.1: Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (Июль 1941 г. - ноябрь 1945 г.).
- Типпельскирх, К., Киссельринг, А. и Гудериан, Г., 1998. *Итоги Второй Мировой войны. Выводы побежденных*. Санкт-Петербург: Полигон; Москва: АСТ.
- Шерстнев, В., 2005. *Трагедия сорок первого года. Документы и размышления*. Смоленск: Русич.

Reference

- Abzhagen, K.Kh., 1998. *Admiral Kanaris [Admiral Canaris]*. Rostov-na-Donu: Feniks. (in Russian).
- Anfilov, V., 1997. *Doroga k tragedii sorok pervogo goda [The Road to the Tragedy of the Year Forty]*. Moskva: A. Kopyov. (in Russian).
- Batler, R., 2006. *SS-WIKING. Istoriya pyatoy divizii SS «Viking», 1941-1945 [SS-WIKING. History of the Fifth SS Division "Wiking" 1941-1945]*. Moskva: Khranitel. (in Russian).
- Bleyer, V., Dresler, K., Ferster, G. and Khass, G., 1971. *Germaniya vo Vtoroy mirovoy voyne (1939-1945) [Germany in World War II(1939-1945)]*. Moskva: Voenizdat. (in Russian).
- Bobylev, P., Bokarev, V., Lipitskiy, S. et al., 1987. *Sovetskie Vooruzhennye Sily, 1918-1988: Stranitsy istorii: Voprosy i otvety [Soviet Armed Forces, 1918-1988: Pages of History: Questions and Answers]*. Moskva: Politizdat. (in Russian).
- Daynes, V., 2009. *1941. God Pobedy [1941. Year of Victory]*. Moskva: Yauza, Eksmo. (in Russian).
- Demetr, K., 2007. *Germanskiy ofiterskiy korpus v obshchestve i gosudarstve. 1650-1945 [The German Officers Corps in the Society and State. 1650-1945]*. Moskva: Tsentrpoligraf. (in Russian).

- Deyton, L., 2000. *Vtoraya Mirovaya voyna: oshibki, promakhi, poteri* [Blood, Tears and Folly: An Objective Look at World War II]. Moskva: Eksmo-Press. (in Russian).
- Galder, F., 2004. *Voennyi dnevnik. 22.06.1941-24.09.1942* [War diary. 06/22/1941-09/24/1942]. Moskva: Olma-Press. (in Russian).
- Galushka, A., 2019. *Cherchill. Velikie lichnosti v istorii* [Churchill. Great Persons in History]. Kharkov: Klub semeynogo dosuga. (in Russian).
- Grayner, Kh., 2011. *Voennye kompanii Verkhmacta. Pobedy i porazheniya 1939-1943* [Military Campaigns of Wehrmacht. Victories and Defeats 1939-1943]. Moskva: Tsentrpoligraf. (in Russian).
- Hunchak, T., 2011. *Kliuchovi problemy istoriografii Druhoi svitovoi viiny* [Key Problems of Historiography of World War II. Collection of articles]. Kyiv: UVS im. Yu. Lypy. (in Ukrainian).
- Keytel, V., 2000. *Razmyshleniya pered kaznyu* [Thoughts before Execution]. Smolensk: Rusich. (in Russian).
- Krivosheev, G., red., 2001. *Rossiya i SSSR v voynakh XX veka. Poteri vooruzhennykh sil. Statisticheskoe issledovanie* [Russia and the USSR in the wars of the 20th century. Losses of the armed forces. Statistical research]. Moscow: Olma-Press. (in Russian).
- Kunts, K., 2007. *Sovest natsistov* [Nazis' Conscience]. Moskva: Lodomir. (in Russian).
- Lazarov, V., 2000. *22 yuni 1941: drugata versiya* [June 22, 1941: the other version]. Veliko Trnovo: Sv. Yevtimiy Patriarkh Trnovski. (in Bulgarian).
- Levitas, F., 1991. *V ti chervnevi dni* [On Those Days of June]. *Kyivskiy visnyk*, 22 chervnia. (in Ukrainian).
- Liddel Gart, B., 1999. *Entsiklopediya voennogo iskusstva* [Encyclopedia of Military]. Moskva: AST; Sankt-Peterburg: Terra Fantastica. (in Russian).
- Olbrait, M. and Vudvort, B., 2019. *Fashyzm: zastoroza* [Fascism: Warning]. Kyiv: BookChef. (in Ukrainian).
- Pozdeeva, L.V., Kulkov, Ye.N., Rzheshhevskiy, O.A. and Zolotarev, V.A., 2008. *Voyna i obshchestvo v XX veke* [War and society in the 20th century]. Moskva: Nauka, Book 2: War and society on the eve and during the Second World War. (in Russian).
- Raushning, G., 1993. *Govorit Gitler. Zver iz bezdny* [Hitler Speaks. The Beast from the Abyss]. Moskva: MIF. (in Russian).
- Sherstnev, V., 2005. *Tragediya sorok pervogo goda. Dokumenty i razmyshleniya* [Tragedy of Year 41. Documents and Speculations]. Smolensk: Rusich. (in Russian).
- Snayder, T., 2018. *O tiranii. 20 urokov XX veka* [On Tyranny. 20 Lessons from the 20th Century]. Moskva: AST. (in Russian).
- Solonin, M., 2011. *22 iyunya: Anatomiya katastrofy* [June 22: Catastrophe Anatomy]. Moskva: Yauza, Eksmo. (in Russian).
- THE USSR. Council of Ministers, 1976. *Perepiska Predsedatelya Ministrov SSSR s Prezidentami SShA i Premier Ministrami Velikobritanii vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny 1941-1945gg.* [Correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR and the USA Presidents and Prime-Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War 1941-1945]. Moskva: Politizdat, Vol. 1: Correspondence with W. Churchill and K. Attlee. (July 1941 - November 1945). (in Russian).
- Tippelskirch, K., Kisselring, A. i Guderian, G., 1998. *Itogi Vtoroy Mirovoy voyny. Vyvody pobezhdennykh* [Summaries of World War II. Conclusions of the Defeated]. Sankt-Peterburg: Poligon; Moskva: AST. (in Russian).

- Vinnichenko, M. and Runov, V., 2010. «*Liniya Stalina*» v boyu [“*Stalin’s Line*” in the Battle]. Moskva: Yauza, Eksmo. (in Russian).
- Volkohonov, D., 1990. *Tryumf i trahediia. Politychnyi portret Y.V. Stalina* [Triumph and Tragedy. Political Portrait of J. V. Stalin]. In 2 vols. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, Vol. 2. (in Ukrainian).
- Yekelchuk, S., 2020. *Ukrainskyi dosvid Druhoi svitovoi viiny* [The Ukrainian Experience of World War II]. Kyiv: Meduza. (in Ukrainian).
- Стаття надійшла до редакції 05.09.2021 р.

Sh. Ramazanov

F. Levitas

JUNE 22, 1941 IN THE HISTORICAL FILES OF FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The events of World War II and its component – the German-Soviet War do not lose their significance more than 75 years after its end and remain a field for fraught scientific debate in the society. Historical lessons of the past tragedy must be studied from all angles and interpreted objectively. The European choice of Ukraine stimulates the national scientists not to ignore thorough military historical research of the specialists from near and far abroad, and results of this objective studies must be taken into consideration in the contemporary Ukrainian historical discourse. Characteristics and evaluations of the foreign colleagues are not only important in view of reconstruction of the historical events, but also from the scientific and cognitive perspectives of research of World War II, overcoming various myths and political prejudices.

In retrospective evaluations, the information contained in the article concerns security of the contemporary Ukraine, as far as it demonstrates what political, military and propaganda tools can be implemented by an aggressor.

The article reveals a wide range of problems: political and diplomatic maneuvers of the USSR and Germany on the eve of the war, strategic plans of the Workers and Peasants’ Red Army and the Wehrmacht, events on the German-Soviet front in June-December 1941, which are covered in foreign historiography, first of all, in the Anglo-American and German one. The authors of the publication rely on significant source material represented in foreign publications, unbiased analysis of facts and events and their original interpretation. The scientific basis for writing this article were the works by famous politicians W. Churchill, F. Roosevelt, M. Albright, etc. The authors of the article rely in their research on the representative legacy of the historians from far-abroad countries: B. Liddel Hart, A. Clark, W. Shirer, O. Werth, P. Carell, L. Deighton, B. Alexander, D. Glantz, G. Jacobsen, M. Hastings, T. Hunchak, S. Yekelchuk, which contains significant informative material. The publication considers important scientific investigations of the specialists from the neighboring countries: D. Volkonogov, V. Karpov, V. Anfilov, R. Irenarkhov, V. Deynis, Yu. Gorkov, O. Isaiev, V. Runov, V. Sherstnev, B. Shaptalov, etc. The mentioned authors have managed, to a large extent, to free the history of the war from Soviet stereotypes, to use the sources of the Archive of the Ministry of Defence of the Russian Federation, which were declassified only in the post-Soviet time.

To form the authors’ vision, memoirs of the military and political elite of Reich III – J. Goebbels, H. Rauschning, F. Halder, W. Keitel, E. Manstein, H. Guderian, H. Hoth, K. Tippelskirch, G. Blumentritt, etc. – were involved. The authors of the article arrived at the conclusion that the science of contemporary military-historical research in Ukraine clearly contrasts with the existing foreign narratives. Therefore, foreign experience and historical practices of the colleagues from near and far abroad enable to expand drastically the field for

scientific discourse, to fill it with the meaningful material and from the point of pluralism of opinions, to give the right answers for the problematic issues.

Keywords: *foreign historiography, german-soviet war, the WPRA (Workers' and Peasants' Red Army), Wehrmacht, «lightning war», «Barbarossa» plan, Holocaust.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК [323+351.85](477)

К. В. Балабанов
В. Ф. Лисак

МОВНА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

Розкрито особливості взаємозв'язку мовної політики та створення державницької ідентичності в Україні. Досліджено передумови формування поточного стану мовної політики, в контексті національної особливості її репрезентації на різних рівнях суспільного та політичного дискурсу. Зроблено висновок щодо можливих шляхів вибудови мовної політики, узгодженої з метою гарантування сталого розвитку державницької ідентичності в Україні.

Ключові слова: державницька ідентичність, мовна політика, політичний дискурс.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-74-82

Питання мовного статусу та розвитку на рівні держави, у академічному та широкому суспільно-політичному дискурсі, традиційно посідає важливе місце серед критеріїв національної ідентичності. Виступаючи об'єктом особливої уваги держави як об'єкт нормативного управління, запровадження, підтримання і використання, вона також стає засобом конструювання державницької ідентичності. Згідно визначення української дослідниці Н. Пашиної державницька ідентичність являє собою «ототожнення людини з національно-державною спільнотою, із цінностями, що визначають пріоритетність обов'язків та прав відносно інших членів цієї спільноти та держави» (Пашина, 2013, с. 10). Саме така ідентичність громадян є надто важливою для сучасної України, її формування визнається нагальною, життєво важливою потребою для країни, особливо, в умовах збройного конфлікту. Формування державницької ідентичності можна вважати таким, що має вирішальне значення для забезпечення національної безпеки, та здатності держави створити умови для успішного подальшого розвитку.

З огляду на значну політизацію мовного питання, його «есенціалізацію» у публічному дискурсі воно стає важливою складовою формування уявлення про «нас» в контексті державницької ідентичності. Комплекс вказаних чинників визначає актуальність аналізу мовної політики держави в контексті процесу формування державницької ідентичності.

Метою даної статті є вивчення ролі мовного фактору в українській політиці державницької ідентичності в Україні.

Питання мовної політики вже тривалий час є предметом уваги політологів як в Україні, так і за її межами. В контексті формування державницької (національної, державно-громадянської) ідентичності, мовна політика досліджувалась В. Ачкасовим, Ю. Бестерс-Дільгер, Д. Джозефом, О. Кавієдесом, Д. Лаїтіном, Л. Нагорною, Д. Плотніковим, А. Полесе,

К. Шмідом. Зв'язок дискурсу про дотримання мовних прав та політичної теорії розкривається в роботах В. Кімліки, Я. Леві, О. Рудої. Невирішеність мовних суперечок, засіб інструменталізації конфліктів та джерело суспільно-політичної дестабілізації вивчали В. Котигоренком, О. Майбородою, С. Римаренком. Враховуючи поступовий процес вдосконалення мовної політики в Україні та постійні дискусії навколо цього питання, актуалізацію її впливу на формування державницької ідентичності, необхідним є подальше дослідження ролі мовного фактору в українській політиці державницької ідентичності.

Мовна політика визнається частиною національної політики, цариною державного регулювання, скерованою на «вирішення мовних проблем у державі, соціумі» (Левченко, 2010, с. 445). Водночас, в сфері публічної політики можливим є існування акторів, які будуть оспорювати прийняті державою рішення щодо вектору розвитку, механізмів втілення та змісту наявної (запропонованої) мовної політики.

Особливої актуальності питання формування мовної політики, загалом, врахування фактору мовного розвитку, як частини політики формування ідентичності громадян, набуває у пострадянських країнах. Це відбувається через низку причин. З одного боку, після розпаду СРСР громадяни колишніх республік вбачали в проголошенні (відновленні) незалежності результат боротьби за створення національної держави, отже національно-культурні чинники були важливими аспектами для суспільного сприйняття політичних процесів.

При цьому, домінуючим на рівні, як представлень частини еліт, так і масової свідомості, виявлялись риси постколоніальних умонастроїв, які знаходили прояв, в тому числі, у намаганні затвердити положення мовних прав етнонаціональних спільнот, що пов'язувались із так званою «титальною нацією» у тій чи іншій державі. Певне підтвердження такого домінування можна вбачати, зокрема, у законодавчому затвердженні статусу мови як державної у перші роки після проголошення незалежності.

У середньому, протягом двох років після проголошення незалежності у пострадянських республіках були розроблені конституції, що закріплювали такий статус мов: найтривалішим цей процес виявився в Азербайджані, Грузії та Україні (де він склав чотири роки після проголошення незалежності). Значно меншим часовий проміжок був у Естонії, Литві, Туркменістані (в яких затвердили конституції протягом 6-13 місяців). Також, слід зважити на процес затвердження законів про мову в деяких радянських республіках, де протягом 1988-1989 рр. були прийняті закони про визнання національних мов державними (у трьох республіках – Азербайджані, Вірменії та Грузії такий статус був закріплений ще у затверджених 1978 року так званих «брежнєвських» конституціях).

Мовна політика в СРСР, як і національна, етнополітика, зазнавала впливу декількох теоретичних установок, сукупність яких, в різному поєднанні, що просувались різними акторами у владних елітах, визначала особливості політичного курсу в кожен окремий момент. З одного боку, це позиція «великодержавного шовінізму», російського націоналізму, успадкована від Російської імперії, з іншого, – ідеї інтернаціоналізму і трактування національних відмінностей, як пережитків капіталізму і буржуазного суспільства.

Одночасно, як це показав у своїй роботі Т. Мартін, в якості *ad hoc* реакції на несподівано сильні націоналістичні настрої, відбувалось формування політики «affirmative action» (позитивної діяльності, компенсаційної дискримінації), яка проявилась в проголошенні підтримки та розвитку національних територій, національних мов і

національних еліт, національних культур (Suny and Martin, 2001, с. 68-71). На теоретичному рівні, така політика виходила з установки про історичність понять народу та нації, істотності етнонаціональних особливостей і інструменталістської установки щодо їх використання. Поступово, на рівні суспільної свідомості, закріплювались уявлення про народ як єдність культурних, соціальних, політичних характеристик; народність як вище культурне досягнення; природність об'єктивації національних групових якостей, використання національної характеристики в номінативній функції по відношенню до індивідів та груп. Щодо безпосередньо мовної політики, зазначені теоретичні положення знайшли свій вияв у ряді співіснуючих тенденцій, часом не менш суперечливих, ніж установки, які їх сформували.

Аналізуючи політичну історію російської мови, дослідники вказують на поділ внутрішньої і зовнішньополітичної історії мови, в якості крайніх форм поширення впливу якої виступає мовна агресія. Зокрема, зазначають, що «мовній політиці Радянського Союзу після Другої світової війни властиві риси як внутрішньої, так і зовнішньої агресії. Інструментом, точніше заручником цієї політики, стала російська мова», виявившись засобом придушення національних мов, він розглядався як «посередник, за допомогою якого відбувалось долучення до прогресу, культури, ідеології» (Брагіна, 2002, с. 511-517). Таким чином, утверджуючись як всередині країни, так і в якості зовнішньополітичного чинника, російська мова виступала в функції «м'якої сили». У контексті формування державницької ідентичності, така мовна політика сприяла складанню уявлень про громадянина багатонаціональної держави, в якій характеристика «соціалістичної» домінує над національними особливостями, а формована мовна спільність слугує як способом, так і результатом становлення спільноти «радянських» людей.

Ще однією особливістю пострадянського стану, що є наслідком уніфікаторської мовної політики СРСР, – стало формування подоби постколоніальної свідомості. Питання затвердження статусу мови тривалий час сприймалось як інструмент відновлення символічної «справедливості» і втраченого, в колонізованому статусі, почуття національної гордості. Таке ставлення унеможливлювало розгляд питання в площині прагматичного аналізу, але переносило будь-яку дискусію на цю тему в область культурної травми і вимоги нових «affirmative actions».

На законодавчому рівні статус української мови, як державної, був визначений у змінах до Конституції Української РСР та законі «Про мови в Українській РСР» того ж 1989 року. В контексті зазначеної раніше політики з утвердження російської мови і поступової уніфікації мовного розмаїття, можна відзначити зміст статті четвертої цього закону, в першому абзаці якої задекларований незавершений перелік можливих мов міжнаціонального спілкування, а в другому, цей перелік можливої різноманітності редукований до однієї мови і припису Українській РСР забезпечити «вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР» (Закон Української РСР Про мови в Українській РСР, 1989).

Після проголошення незалежності, державний статус української мови був закріплений Конституцією України, що також визначав, що мовам національних меншин гарантувався захист і розвиток, окремо виділяючи серед таких мов російську (Конституція України, 1996). Подальше намагання внести зміни у нормативне регулювання статусу та обсягів, норм щодо вжитку тієї або іншої мови в Україні, засвідчувало відсутність альтернативних консенсусних конфігурацій за наявних умов суспільного сприйняття проблеми.

Закон «Про засади державної мовної політики», що запроваджував можливість визнання мови меншини регіональною (Закон України Про засади державної мовної політики, 2012), був затверджений голосами тільки частини фракцій Верховної Ради 7-го скликання, до того ж голосування було вкрай полярним. З урахуванням наступних заяв про голосування від окремих депутатів, фракція Партії регіонів і Комуністичної партії України, підтримали законопроект у повному складі, в той час, як Блок Юлії Тимошенко і «Наша Україна – Народна Самооборона» не дали законопроекту жодного голосу, підтримка представників фракції Народної партії, групи «Реформи заради майбутнього» та позафракційних депутатів розподілилась у різних пропорціях (Верховна Рада України, 2012). Розгляд та затвердження проекту в сесійній залі в день прийняття, тривали близько двох хвилин і, згідно з рішенням Конституційного Суду України, супроводжувались численними порушеннями регламенту (Рішення Конституційного Суду України, 2018).

Підтримка Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Закон України Про забезпечення функціонування української мови як державної, 2019), дещо менше розділила Верховну Раду України, головню через загальну зміну представлених політичних сил, але на рівні фракцій можна було спостерігати подібну до попередньої ситуацію повних або підтримки, або неприйняття. В той час як рівень підтримки з боку прихильників закону складав (по фракціях): «Радикальної партії Олега Ляшка» (100%), «Самопоміч» (84%), «Народного фронту» (82.5%), «Блоку Петра Порошенка» (78.5%), серед представників «Опозиційного блоку», його заперечення було абсолютним (Верховна Рада України, 2019). Прийняття закону визначило полярні оцінки, розділивши і визначивши лінії розколу політичних еліт: представники декількох парламентських політичних партій ініціювали конституційне подання щодо відповідності закону Конституції (Конституційне подання, 2019), а згодом, до Верховної Ради України подали проект щодо визнання його таким, що втратив чинність і необхідності розробки нового «законопроекту про функціонування та розвиток української мови та мов національних меншин» (Проект Закону України Про першочергові заходи щодо врегулювання мовного питання в Україні, 2019).

Позиція деяких представників політичних еліт в Україні з питань статусу мов, їхнього розвитку і залученості в процес націобудівництва не відрізнялась ані послідовністю (Марусик, 2011), ані визначеністю. В той же час, питання мовної політики були включені в аналітичну доповідь до Щорічного послання Президента до Верховної Ради 2018 року (Національний інститут стратегічних досліджень, 2018, с. 25), що вказувало на значну увагу керівництва країни до мовного питання, намагання вивести його з площини постійних дискусій та маніпуляцій.

Область суспільного сприйняття запропонованих ініціатив щодо розвитку мовної політики, тривалий час демонструвала проблемність питання для широкого загалу. З одного боку, обставини суспільно-політичного, історичного розвитку, окреслені вище, обумовлювали особливу увагу суспільства до бодай намагань ввести зміни до мовної політики (або, навпаки, її не змінювати). Що, у свою чергу, створювало можливість, за умови актуалізації «мовної проблематики» у публічному дискурсі, мобілізувати певні соціальні групи.

З іншого, на рівні повсякденних мовних практик, – можна спостерігати традиційний для більшості суспільства, інерційний спротив до змін. Заяви експертів про невідповідність реальних мовних практик регламентованим нормам та мовній ідентифікації, разом із зауваженнями щодо невідповідності реальної мовної ситуації, зокрема, в закладах середньої

освіти, офіційній статистиці (Тексти.org.ua, 2019), дозволяли говорити про схильність до збереження усталеного способу мовних комунікацій. В цьому контексті цікавим видається порівняння результатів опитувань проведених Центром Разумкова у 2012 та 2019 роках. Хронологічно вони відповідають періодам після прийняття законів, які визначали мовну політику в країні, в яких, серед інших, були поставлені питання щодо того, як змінилось становище українсько- та російськомовного населення за період діяльності В. Януковича та М. Азарова (Центр Разумкова, 2012, с. 50-51), і протягом 2019 року (Центр Разумкова, 2020), відповідно. В обох опитуваннях переважна більшість висловились за те, що становище ані російськомовного (56,8% у 2012 р. і 72,7% у 2019 р.), ані україномовного (57,5% у 2012 р. і 74,0% у 2019 р.) населення не змінилось.

Водночас, поляризація у ставленні до мовного законодавства в суспільстві: рівень підтримки закону 2010 р. (36% підтримували і 35% не підтримували) (Мусич, 2012), закону 2019 р. (59% підтримували, з них: 85% на Заході та 26% на Півдні і 29% на Сході і 27% не підтримували) (Тексти.org.ua, 2019) свідчить, що це питання є дуже складним для українського суспільства.

Але питання про значення мови у процесі визначення політики формування державницької ідентичності, є похідним від питання про засади розуміння концепту нації. Коли вони лежать у площині культурно-національних характеристик, невідворотно виявляється боротьба за встановлення єдиної мови у якості державної та стирання мовних відмінностей між соціальними групами у суспільстві, засоби реалізації такої боротьби обумовлюються рівнем політичного та громадянського розвитку країни.

Однак, як складова у процесі формування державницької ідентичності, спосіб вирішення мовного питання має виходити із завдання згуртування суспільства. Підтримка суспільством існуючого статусу української мови як єдиної державної свідчить про відповідність діючого законодавства прагненням та настроям переважної більшості суспільства. Отже, необхідно використовувати наявний у мовного статусу потенціал відповідно до існуючих характеристик, аби посилювати його у цій об'єднавчій функції, проводячи послідовну та збалансовану мовну політику, яка відповідним чином узгоджується зі стратегією формування державницької ідентичності.

Бібліографічний список

- Брагина, Н.Г., 2002. Языковая политика СССР: фрагменты политической истории русского языка. *Russian History*, Vol. 29, № 2/4. с. 511–527.
- Верховна Рада України, 2012. Поіменне голосування про проект Закону про засади державної мовної політики (№ 9073) в цілому. *База даних «Законодавство України»*, [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/3zaeIuE>> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Верховна Рада України, 2019. Поіменне голосування про проект Закону про забезпечення функціонування української мови як державної (№5670-д) – у другому читанні та в цілому. *База даних «Законодавство України»*, [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/3esiS7r>> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Детектор медіа, 2019. Порошенко та Зеленський висловилися щодо закону про мову. *Інтернет-видання «Детектор медіа»*, [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/310PoKM>> [Дата звернення: 15.09.2021].
- Закон України Про забезпечення функціонування української мови як державної № 2704-VIII, 2019. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>> [Дата звернення: 14.09.2021].

- Закон України Про засади державної мовної політики № 5029-VI, 2012. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Закон Української РСР Про мови в Українській РСР № 8312-XI, 1989. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/3ptV4X4>> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Конституційне подання Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 2704-VIII, 2019. *LIGA 360*, [онлайн] Доступно: <<https://ips.ligazakon.net/document/MUS31995?an=1>> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Конституція України № 254к/96-ВР, 1996. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/3z3IaSI>> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Левченко, О.П., 2010. Мовна політика. В: Ю.В. Ковбасюк, В.П. Трощинський та Ю.П. Сурмін, ред. *Енциклопедичний словник з державного управління*. Київ: НАДУ, с. 445.
- Марусик, Т., 2011. Мовна політика часів Президента Ющенка. *Радіо Свобода*, [онлайн] Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/24315987.html>> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Мусич, С., 2012. Более трети украинцев позитивно оценивают закон о языках – опрос. *Internet Archive*, [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/3HitH8n>> [Дата звернення: 15.09.2021].
- Національний інститут стратегічних досліджень, 2018. *Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році»*. Київ: НІСД.
- Пашина, Н.П., 2013. *Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства*. Луганськ: Ноулідж.
- Проект Закону України Про першочергові заходи щодо врегулювання мовного питання в Україні № 2577, 2019. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=67615> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики», 2018. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#n55>> [Дата звернення: 14.09.2021].
- Тексти.org.ua, 2019. Стан української мови. Щорічний моніторинг: 2019 рік. *Texty.org.ua*, [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/3qwETrz>> [Дата звернення: 15.09.2021].
- Центр Разумкова, 2012. Парламент та парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування. *Національна безпека і оборона*, 7-8, с. 2–79.
- Центр Разумкова, 2020. Підсумки-2019: громадська думка: загальнонаціональне дослідження. Разумков центр, [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/341TUtK>> [Дата звернення: 15.09.2021].
- Suny R.G., Martin T., ed. 2001. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. New York: Oxford University Press.

References

- Bragina, N.G., 2002. Yazykovaya politika SSSR: fragmenty politicheskoy istorii russkogo yazyka [Language Policy of the USSR: Fragments of the Political History of the Russian Language]. *Russian History*, Vol. 29, № 2/4. pp. 511–527. (in Russian).
- Detector media, 2019. Poroshenko ta Zelenskyi vyslovylysia shchodo zakonu pro movu [Poroshenko and Zelensky spoke on the law on language]. Online Edition «*Detector media*». [online] Available at: <<https://bit.ly/310PoKM>> [Accessed 15 September 2021]. (in Ukrainian).
- Konstytutsiia Ukrainy № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine № 254k/96-VR], 1996. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://bit.ly/3z3IaSI>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Konstytutsiine podання Shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoi movy yak derzhavnoi» № 2704-VIII [Constitutional submission Concerning compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language»], 2019. *LIGA 360*. [online] Available at: <<https://ips.ligazakon.net/document/MUS31995?an=1>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Levchenko, O.P., 2010. Language Policy. In: Yu.V. Kovbasiuk, V.P. Troshchynskyi ta Yu.P. Surmin, Ed. *Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnoho upravlinnia [Encyclopedic Dictionary of Public Administration]*. Kyiv: NADU. pp. 445. (in Ukrainian).
- Marusyk, T., 2011. Movna polityka chasiv Prezydenta Yushchenka [Language policy under President Yushchenko]. *Radio Svoboda*, [online] Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/24315987.html>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Musich, S., 2012. Bolee treti ukraintsev pozitivno otsenivayut zakon o yazykakh [More than a third of Ukrainians assess the law on languages positively - poll]. Internet Archive, [online] Available at: <<https://bit.ly/3HitH8n>> [Accessed 15 September 2021]. (in Russian).
- National Institute for Strategic Studies, 2018. *Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi» [Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018»]* Kyiv: NISD. (in Ukrainian).
- Pashyna, N.P., 2013. Formuvannia politychnoi identychnosti v umovakh demokratychnoi transformatsii ukraïnskoho suspilstva [Formation of political identity in the conditions of democratic transformation of Ukrainian society]. Luhansk: Noulidzh. (in Ukrainian).
- Proekt Zakonu Ukrainy Pro pershocherhovi zakhody shchodo vrehuliuvannia movnoho pytannia v Ukraini № 2577 [Draft Law of Ukraine On Priority Measures to Settle the Language Issue in Ukraine], 2019. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=67615> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Razumkov Centre, 2012. Parlament ta parlamentski vybory v Ukraini 2012 r.: politychna sytuatsiia, suspilni nastroi ta ochikuvannia [Parliament and parliamentary elections in Ukraine in 2012: political situation, public mood and expectations]. *National Security and Defence Journal*, 7-8, pp. 2-79. (in Ukrainian).

- Razumkov Centre, 2020. Pidsumky-2019: hromadska dumka: zahalnonatsionalne doslidzhennia [Results of 2019: public opinion: a national survey]. *Razumkov center*, [online] Available at: <<https://bit.ly/341TUtK>> [Accessed 15 September 2021]. (in Ukrainian).
- Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky» [Decision of the Constitutional Court of Ukraine on the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine «On the Principles of State Language Policy»], 2018. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#n55>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Suny R.G., Martin T., ed. 2001. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. New York: Oxford University Press. (in English).
- Texty.org.ua, 2019. Stan ukraïnskoi movy. Shchorichnyi monitorynh: 2019 rik [The state of the Ukrainian language. Annual monitoring: 2019]. *Texty.org.ua*, [online] Available at: <<https://bit.ly/3qwETrz>> [Accessed 15 September 2021]. (in Ukrainian).
- Verkhovna Rada Ukrainy, 2012. Poïmennie holosuvannia pro proekt Zakonu pro zasady derzhavnoi movnoi polityky (№ 9073) v tsilomu [Roll-call vote on the draft Law on the Principles of State Language Policy (№ 9073) as a whole]. *Database «Legislation of Ukraine»*. [online] Available at: <<https://bit.ly/3zaeIuE>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Verkhovna Rada Ukrainy, 2019. Poïmennie holosuvannia pro proekt Zakonu pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoi movy yak derzhavnoi (№5670-d) – u druhomu chytanni ta v tsilomu [Roll-call vote on the draft Law on ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language (№5670-d) – in the second reading and as a whole]. *Database «Legislation of Ukraine»*. [online] Available at: <<https://bit.ly/3esiS7r>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Zakon Ukraïnskoi RSR Pro movy v Ukraïnskii RSR № 8312-XI [Law of Ukraine on languages in the Ukrainian SSR № 8312-XI], 1989. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://bit.ly/3ptV4X4>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoi movy yak derzhavnoi № 2704-VIII [Law of Ukraine on ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language], 2019. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky № 5029-VI [Law of Ukraine on the principles of state language policy № 5029-VI], 2012. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>> [Accessed 14 September 2021]. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 07.10.2021 р.

K. Balabanov

V. Lysak

LANGUAGE POLICY IN THE CONTEXT OF FORMATION OF STATE IDENTITY IN UKRAINE

The issue of language status and development at the state level, in academic and broad socio-political discourse, traditionally occupies an important place among the criteria of national identity. Being the object of special attention of the state as an object of normative management,

maintenance and use, it also becomes a means of constructing state identity. Such an identity of citizens is very important for modern Ukraine, its formation is recognized as an urgent, vital need for the country, especially in times of armed conflict.

The article reveals the peculiarities of the relationship between language policy and the creation of state identity in Ukraine. An attempt is made to explore the preconditions for the formation of the current state of language policy, in the context of national, the peculiarities of its representation at different levels of social and political discourse. The history of normative consolidation of the status of language in the legislative acts of the country and attempts of various parliamentary parties to stick to this status is traced. The position of parliamentary forces as political authors is compared with the opinion of the society represented by the results of polls.

The authors conclude that any legislative decisions on the status of the language were not taken by all forces of the Ukrainian parliament and affected the consolidation of society.

Conclusions are made on possible ways to build a language policy agreed in order to guarantee sustainable development of the country and the formation of state identity in Ukraine.

Key words: *state identity, language policy, political discourse.*

УДК 327(510)"2013/..."

М. В. Булик
В. В. Ключ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КНР ЗА ПРАВЛІННЯ СІ ЦЗІНЬПІНА

В статті визначаються концептуальні засади зовнішньої політики КНР за правління Сі Цзіньпіна. Розглянуті зовнішньополітичні ініціативи КНР, які реалізуються з 2012 року: «китайська мрія», «спільнота єдиної долі», ініціатива «Поясу і Шляху», «нова модель міжнародних відносин», «нова модель відносин між США і Китаєм», «загальна, всеосяжна, спільна і стабільна безпека», принцип «широких консультацій, спільного внеску та спільних вигод у глобальному управлінні». В статті дана характеристика зовнішньополітичній стратегії Сі Цзіньпіна.

Ключові слова: *зовнішня політика КНР, Китай, Сі Цзіньпін, «спільнота єдиної долі», ініціатива «Поясу і Шляху».*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-82-94

Постановка проблеми. В сучасній системі міжнародних відносин роль і вплив КНР постійно зростають. Основу зовнішньої політики КНР за правління Сі Цзіньпіна становлять ряд концепцій, висунутих китайським урядом, які явно свідчать про те, що Китай прагне бути провідним гравцем на міжнародній арені. Зовнішня політика Сі Цзіньпіна характеризується відвертою відмовою від заповіту Ден Сяопіна «приховувати свої можливості і триматися у тіні», а своїми глобальними устремліннями більше нагадують зовнішню політику Мао Цзедуна. Зміни засад зовнішньої політики КНР за правління Сі Цзіньпіна формуються на фоні внутрішньополітичних тенденцій – модернізація економіки і концентрація влади в руках Сі Цзіньпіна, так і зовнішніх факторах, таких як тенденції до

багатополярності в міжнародних відносинах, послаблення позицій США і спроби Вашингтона стримати подальше піднесення КНР. Зростання глобального впливу КНР, а також несумісність цінностей соціалістичного Китаю і ліберально-демократичного Заходу створюють передумови для формування нової біполярності. А основною задачею зовнішньої політики КНР стала просування китайських глобальних і регіональних програм, які націлені на зміну політичного і економічного порядку в Азії та в глобальному контексті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зовнішній політиці КНР за правління Сі Цзіньпіна, або «дипломатії Сі Цзіньпіна», присвячено ряд публікацій західних і російських авторів, особливо з експертно-аналітичного середовища. Досліджуючи зовнішню політику КНР, американські автори здебільшого роблять акцент на баченні Китаєм світового порядку та своїй ролі в ньому (Mazarr, Heath, and Cevallos, 2018). Російські дослідники, зокрема І. Денісов (Денісов, 2016), присвятили низку робіт особливостям зовнішньополітичного курсу Сі Цзіньпіна щодо РФ. Вітчизняні дослідники, досліджуючи зовнішню політику Китаю на сучасному етапі, здебільшого робили акцент на окремих аспектах, наприклад, ініціативі «Поясу і Шляху». Серед робіт, присвячених концептуальним засадам, слід відзначити публікацію А. Комліченка (Комліченко, 2021).

Мета дослідження – проаналізувати концептуальні засади зовнішньої політики КНР за правління Сі Цзіньпіна. Оскільки концептуальні засади зовнішньої політики КНР на сучасному етапі складаються з десятків офіційних документів, а також промов і виступів посадовців, завданням дослідження є аналіз цих документів.

Виклад основного матеріалу. Керівною філософією щодо зовнішньої політики КНР стала «думка Сі Цзіньпіна про дипломатію». Оскільки за правління Сі Цзіньпіна в Китаї було висунуто ряд ідей і концепцій, було доречно об'єднати їх в таку форму зовнішньополітичної доктрини. Ця доктрина не є цілісною, а її вивченням і систематизуванням, скоріше за все, будуть займатися науковці, оскільки в 2020 році в Китаї був відкритий Центр дослідження «думки Сі Цзіньпіна про дипломатію». «Думка Сі Цзіньпіна про дипломатію» є, як зазначається, невід'ємним компонентом «соціалізму з китайською специфікою в нову епоху», який став фактично державною ідеологією Китаю за правління Сі Цзіньпіна (Jieshi, 2017). Термін «дипломатія» переважно застосовується китайськими посадовцями для позначення державної діяльності у сфері зовнішньої політики.

За правління Сі Цзіньпіна були висунуті наступні ідеї: «китайська мрія», «спільнота єдиної долі», ініціатива «Поясу і Шляху», «нова модель міжнародних відносин», «нова модель відносин між США і Китаєм», «загальна, всеосяжна, спільна і стабільна безпека», принцип «широких консультацій, спільного внеску та спільних вигод у глобальному управлінні».

З 2013 року зовнішньополітичні концептуальні засади Китаю за правління Сі Цзіньпіна знаходились в постійному розвитку. Як вже зазначалося, Пекін оприлюднив десятки офіційних документів та білих книг, в яких окреслюються окремі вектори та аспекти зовнішньої політики. «Китайська мрія» стала першою політичною ідеєю, яку він просував у своїх виступах. «Китайську мрію» можна визначити як прагнення створити суспільство середньої заможності до 2021 року (ювілей КПК), і вивести КНР в число першокласних світових держав до 2049 (ювілей КНР) (Mohanty, 2013). Хоча її слід розуміти насамперед в контексті соціально-економічного розвитку держави, Сі Цзіньпін багато говорив про неї в своїх зарубіжних візитах, вказуючи на те, що вона вимагає мирного і стабільного міжнародного середовища.

Центральною зовнішньополітичною концепцією КНР за правління є «спільнота єдиної долі», яка має на меті, як зазначається, вирішення практичних проблем, що стоять перед світом, та реалізувати мирний та стійкий розвиток людства. Побудова «спільноту єдиної долі» – це всебічна і систематична пропозиція, яка складається з п'яти аспектів. У політичному плані вона виступає за взаємну повагу і консультації на рівній основі, виступає проти менталітету часів холодної війни і політики сили, а також підтримує новий підхід до міждержавних відносин, в якому країни не вдаватимуться до конфронтації, будуватимуть відносини на основі партнерства, а не альянсів. Що стосується безпеки, концепція передбачає вирішення спорів за допомогою переговорів і консультацій, координацію відповідей на традиційні і нетрадиційні загрози і протидію тероризму у всіх його формах. В економічній сфері вона закликає до лібералізації торгівлі і полегшення інвестицій, а також в тому, щоб зробити економічну глобалізацію більш відкритою, інклюзивною, збалансованою і вигідною для всіх. У культурному плані вона закликає заохочувати міжцивілізаційні обміни, які відкидатимуть зверхність однієї культури на іншою. П'ятий аспект – сприяння сталому розвитку (Yi, 2013). Дослідники відзначають, що на практиці ця концепція реалізується на різних рівнях: двосторонні відносини («спільне майбутнє Китаю і Лаоса»), регіональний і субрегіональний («спільне майбутнє Китаю–АСЕАН», «спільне майбутнє ШОС»), міжрегіональний («спільне майбутнє Китай–Африка»), глобальний (Семенов и Цвык, 2019, с.78). Саме цю концепцію можна назвати тією, що найбільше претендує на універсальність. Але більшість науковців вважають, що Китаю не досяг успіху у просуванні ідей, які б оприваблювали і об'єднували весь світ. К. Блохін, аналізуючи прагнення КНР до світового лідерства, визначає, що Китай залишається етноцентричною країною, а її національні цінності «не можуть стати основою нової універсальності, нової духовної інтеграції» (Блохін, 2017).

Ініціатива «Поясу і Шляху» є найбільш масштабною програмою КНР, яку С. Кузнецов називає «матеріальним вираженням» будівництва «спільноти єдиної долі» (Кузнецов, 2020). Проект являє собою будівництво «Економічного поясу Шовкового шляху» і Морського Шовкового шляху XXI століття». В ключовому документі визначаються 5 головних пріоритетів співробітництва: політична координація, взаємозв'язок інфраструктури, безперервна торгівля, фінансова інтеграція і зближення народів (China's Policies on Asia-Pacific Security Cooperation, 2017). Ці п'ять сфер співпраці неодноразово згадуються в різних документах стосовно «Поясу і Шляху», тому, можна визначити їх як п'ять стовпів будівництва проекту. Враховуючи проходження стародавнього сухопутного і морського Шовкового шляху, китайським урядом було визначено п'ять основних напрямів спільного будівництва «Поясу і Шляху»: три сухопутні маршрути «Поясу» беруть початок в Китаї і досягають Європу і Балтійське море, Перську затоку і Середземномор'я та Індійський океан; два морські маршрути «Шляху» повинні досягнути Європу і південну акваторію Тихого океану. На підставі вищеназваних 5 маршрутів, а також беручи до уваги важливі пункти співпраці і просторові розміщення об'єктів спільного будівництва «Поясу і Шляху», КНР пропонує рамки співробітництва «шість коридорів, шість доріг, безліч країн і портів». Шість коридорів – це такі міжнародні економічні коридори, як новий євразійський континентальний міст, Китай–Монголія–Росія, Китай–Центральна Азія–Західна Азія, Китай–Індокитай, Китай–Пакистан і Бангладеш–Китай–Індія–М'янма. Шість доріг – це залізні, автомобільні, водні і повітряні дороги, трубопроводи та інформаційні мережі. Така співпраця передбачатиме розвиток взаємозв'язку і взаємодії інфраструктур. Безліч країн – це ті, що розташовані уздовж «Поясу і Шляху» і беруть участь у проекті. Безліч портів –

різні порти, які покликані забезпечувати безпечні і безперешкодні перевезення через головні морські транспортні шляхи (Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road, 2015). І. Денисов відзначає, що якщо розглядати «ПШ» як подальшу еволюцію попередніх стратегій, то найбільш яскрава новація полягає в тому, що тепер в центрі уваги знаходиться не розвиток самого Китаю, а його внесок у загальний розвиток (Денисов, 2016, с.36).

Китай пропонує «нову модель міжнародних відносин», яка повинна будуватися на принципах взаємної поваги, рівноправності і справедливості, взаємовигідного співробітництва. Взаємна повага заснована на рівності всіх країн, великих і малих, сильних або слабких, багатих чи бідних. Кожна країна повинна поважати політичні системи інших країн, їх право вибирати свій власний шлях розвитку, а також їх інтереси і турботи. Всі країни повинні виступати проти силової політики, гегемонії і втручання у внутрішні справи інших країн. Рівність і справедливість умови для країн з різними запасами ресурсів і рівнями розвитку мати рівні права і рівний доступ до можливостей, щоб скоротити розрив у розвитку. Взаємовигідна співпраця переслідує безпрограшний результат, а не максимізує особистий інтерес, і відкидає застарілу практику «переможець отримує все» (Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road, 2015). Базуючись на ідеї «нової моделі міжнародних відносин», Китай при Сі Цзіньпіні пропонує розвивати нове мислення в побудові партнерських відносин на двосторонньому та глобальному рівнях. Прем'єр-міністр КНР Ван Ї пояснює це так, що «міжнародні відносини в традиційному сенсі часто зводяться до вибору між союзом і конфронтацією», тому нове бачення партнерських відносин означає «пошук нового шляху ведення діалогу без конфронтації і встановлення партнерств без формування альянсу» (Yi, 2015). Такому баченню відповідає китайська політика стратегічних партнерств, яка має ієрархічний характер і передбачає партнерства різного рівня (всебічне стратегічне партнерство, стратегічне партнерство, регулярне партнерство). Л. Форд особливо відзначає рівень партнерства КНР з Росією, Пакистаном і Камбоджею (Ford, 2020). Таким чином, пріоритетом зовнішньої політики КНР є формування позаблокових міжнародних відносин, реалізуючи «доктрину партнерств».

З 2013 року Китай активно просуває і застосовує в своїй зовнішньополітичній практиці термін «велика держава» (major states). Саме такі держави повинні стати ключовими гравцями в побудові нової моделі міжнародних відносин. Зазначається, що вони повинні виконувати свої обов'язки пропорційно їх статусу, який вимірюється її відкритістю, широтою поглядів і почуттям відповідальності, а не розміром, або силою (Yi, 2013). Ймовірно, КНР використовує цей термін, оскільки «велика країна» (great power) асоціюється з домінуванням та сферами впливу. В перші роки правління Сі Цзіньпіна Китай запропонував США ідею «нової моделі відносин між США і Китаєм як великих держав». Ключовими принципами Китай визначив «відсутність конфлікту або конфронтації», «взаємну повагу» і «безпрограшну співпрацю». Щоб зробити нову модель реальністю КНР закликала США спільно працювати на збільшення стратегічної довіри, поглиблювати торгово-економічні відносини, зміцнювати співробітництво в регіональних «гарячих точках» і глобальних проблемах людства. Пріоритетом співробітництва повинен був стати Азіатсько-Тихоокеанський регіон, оскільки, як зазначив Ван Ї, якщо Китай і США «можуть уникнути конфлікту і конфронтації в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні», то немає причин, за якими вони «не зможуть мирно співіснувати в інших частинах світу» (Yi, 2013). Але дана концепція співробітництва між КНР та США стала не актуальною з приходом до влади в

Вашингтоні Дональда Трампа, який вдався до конфронтації. Таким чином, Пекін вважає, що між великими державами (major state) будуть більш довірчі та рівноправні відносини, які будуть виключати гегемонію, конфронтацію та політику сили.

Ще одним пріоритетом зовнішньої політики КНР є просування свого бачення реформування та розвитку системи глобального управління. Китай виступає за те, щоб рішення щодо світового порядку і системи глобального управління приймалося усіма країнами, а не окремою країною або невеликою меншістю країн, на основі принципу «широких консультацій, спільного внеску та спільних вигод». Китай підтримує ООН як центр системи глобального управління, надає активну підтримку щодо його реформування. Бачення Китаю щодо реформування ООН, зокрема, полягає в підвищенні голосу в міжнародних справах країн, що розвиваються. Так, Китай підтримує реформу Ради Безпеки, пріоритетом якої має бути збільшення представництва країн, що розвиваються, у Радбезі. Крім того, Китай підтримує збільшення ролі ООН в галузі миру та безпеки, посилення превентивної дипломатії та ролі Генерального секретаря в медіації, а також вдосконалення миротворчих операцій (Yi, 2020). З економічної точки зору, хоча Китаю залишається твердим прихильником економічної глобалізації, він вважає, що її нинішня модель не може представляти інтереси країн, що розвиваються. Тому виникає необхідність реформування системи глобального економічного управління. Особливе значення для розвитку Китаю є ВТО, яку він визначає як «наріжний камінь міжнародної торгової системи». З 2017 року, коли Д. Трамп став президентом США, Китай став одним із найбільш завзятіших прихильників багатосторонності, рішуче виступаючи проти односторонності, протекціонізму і виходу з глобальних та регіональних міжнародних договорів. Створений Китаєм Азіатський банк інфраструктурних інвестицій повинен, як зазначається, зробити більш поліцентричним систему глобального економічного управління. Водночас Китай докладає активних зусиль для просування реформи квот і управління в МВФ і Світового банку, а також визначає «Велику двадцятку» як головний форум для міжнародного економічного співробітництва і допомагатиме їй трансформуватися в довгостроковий і ефективний механізм глобального економічного управління (China and the World in the New Era, 2019). І Денісов стверджує, що на принципах політичної розмитості базується різні концепції КНР, такі як ініціатива «Поясу і Шляху» і формулювання «більш справедливий і раціональний» підхід до глобального управління, де морально-етичні категорії «справедливість» (гунчжен) і «раціональність» (хелі) можуть мати розширювальні тлумачення (Денісов, 2017, с.89-90).

Аналізуючи звіт Сі Цзіньпіна на 19 з'їзді КПК, дослідники із «Ренд Корпорейшн» зазначають, що Китай з одного боку підтримує міжнародну систему, а з іншого прагне розширити свій вплив. У загальному контексті, вони виділяють п'ять основних положень, які ілюструють бачення Китаю світового порядку: По-перше, Китай підтримує інститути, що сприяють розвитку багатополлярності і більшій залученості країн, що розвиваються (ООН, АБП, ШОС). По-друге, КНР визначає, засновані на правилах, багатосторонні механізми (ООН і СОТ). По-третє, Пекін протистоїть західним цінностям і військовій могутності США. Китай особливо критично ставиться до питань, де перетинаються ліберально-демократичні цінності і військова міць США, – гуманітарні інтервенція. По-четверте, КНР критикує винятковість США, особливо коли вони порушують міжнародне право. Водночас Китай бажає володіти тією ж винятковістю, яку США застосовують до себе. По-п'яте, КНР глибоко засуджує військовій інтервенціонізм, операції США і їх союзників (Mazarr, Heath, and Cevallos, 2018).

Особливу роль в зовнішньополітичних ініціативах КНР відіграють країни, що розвиваються, оскільки, Пекін очікує, що саме вона стануть головними прихильниками китайських проєктів. Китай ідентифікує себе з іншими країнами, що розвиваються, з точки зору бідності і страждань, які вони відчувають, і надає їм допомогу в межах своїх можливостей. В процесі співробітництва з країнами, що розвиваються, Китай радить кожній сформуванню власний шлях, враховуючи національні умови. Країни повинні переймати чужий досвід, але ніяк не копіювати або імітувати чужу модель. Китай відстоює бачення, що немає універсальної моделі розвитку, а модернізація – не вестернізація. Тому жодна країна не може нав'язувати свою модель іншим, не кажучи вже про насильницький підлив урядів і політичних систем інших країн. Китай не експортує китайську модель і ніколи не зажадає його практики (China and the World in the New Era, 2019). С. Кузнецов, згадуючи світ-системну теорію, вважає, що для здійснення зростання своєї участі в глобальному управлінні Китай повинен стати гарантом інклюзивного розвитку країн, що розвиваються (Кузнецов, 2020).

Іншою складовою концепції зовнішньої політики КНР за правління Сі Цзіньпіна є декларативні документи стосовно регіональних напрямів – Європа, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, арабські країни, Латинська Америка, Африка, Арктика. Так, КНР вітає об'єднану, стабільну, відкриту і процвітаючу Європу, підтримує процес європейської інтеграції і як і раніше прихильний розвитку зв'язків з інститутами ЄС. КНР бачить ЄС партнером в просуванні «відкритої, всеосяжної і збалансованої економічної глобалізації» і протистоянню протекціонізму. У КНР дуже жорстка позиція щодо контактів ЄС з Тайванем і китайськими сепаратистами. В документі щодо відносинам з ЄС сказано, що він повинен «відкрито виступати проти незалежності Тайваню в будь-якій формі». Обміни ЄС з Тайванем повинні бути «строго обмежені неофіційною діяльністю і не повинно бути ніяких офіційних контактів або обмінів у будь-якій формі. Також ЄС повинен «не дозволяти відвідувати ЄС» Далай-ламі» і не дозволяти встановлювати контакти організаціям, які виступають за незалежність Тибету і Сінцзяну, з офіційними особами країн ЄС (China's Policy Paper on the European Union, 2018). Особливе місце у зовнішній політиці КНР відіграють країни Центральної та Східної Європи і Південно-Східної Європи. Ще в 2012 році був створений формат «16+1» для співробітництва КНР з цим регіоном, а в 2019 році з приєднанням Греції він перетворився в «17+1». КНР вважає, що для цих країн повинен бути окремий підхід. Вищезгадані регіони не є монолітними в політичному плані, тому там можна знайти країни, які симпатизують Китаю – Угорщина і Сербія (Brînză, 2020).

В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні Китай вважає, що «для вирішення нових проблем потрібне нове бачення». Пекін закликає азіатські країни спільно побудувати нову архітектуру регіональної безпеки в рамках концепції «спільної, всебічної, кооперативної та стійкої безпеки». «Спільна безпека» означає універсальну, рівну і інклюзивну безпеку; «всебічна безпека» акцентує увагу на традиційних і нетрадиційних викликах; «кооперативна безпека» розуміється як сприяння безпеці як окремих країн, так і регіону в цілому за допомогою діалогу і співпраці, «стійка безпека» означає економічний розвиток як інструмент покращення рівня безпеки (China's Policies on Asia-Pacific Security Cooperation, 2017). Сі Цзіньпін також наголосив на відповідальності Азії за рішення проблем безпеки в своєму регіоні і закликав до створення Азіатського форуму безпеки, де країни можуть обговорити співпрацю проти тероризму, сепаратизму і екстремізму, а також співробітництво у правоохоронній сфері, реагування на надзвичайні ситуації (Baviera, 2016). Таким чином, китайська концепція безпеки в Азії демонстративно виключає США як

неазіатську країну. В 2016 році КНР підтвердила свою позицію, що вона володіє суверенітетом над усіма островами Південно-Китайського моря, а також внутрішніми водами, територіальним морем, прилеглою зоною і має право користуватися виключною економічною зоною і континентальним шельфом. Китай готовий вирішувати територіальні спори мирним засобами шляхом переговорів і консультацій з безпосередньо зацікавленими державами, але також готовий вжити необхідні заходи у відповідь на провокаційні дії, що обмежують територіальний суверенітет, морські права та інтереси Китаю (Chinese govt statement on China's territorial sovereignty and maritime rights and interests in South China Sea, 2016).

Близькосхідний вектор зовнішньої політики КНР характеризується різними підходами щодо арабських країн, Ірану, Ізраїлю і Туреччини. Але чітко сформульований підхід є тільки стосовно арабських країн. Так, в 2014 Китай сформував свою фундаментальну позицію, яку назвали «чотири опори». Вона передбачає: підтримку арабських країн в дотриманні обраних шляхів, підтримку у вирішенні проблем гарячих точок регіону політичними засобами, підтримує в досягненні взаємовигідного та загального розвитку з Китаєм, підтримку арабських держав в тому, щоб вони грали більш важливу роль в регіональних та міжнародних справах. Китай запропонував формат співпраці «1+2+3», де «1» означає енергетичне співробітництво в якості головної осі, «2» – будівництво інфраструктурних об'єктів та створення сприятливих умов для торгівлі та інвестицій як два крила, а під «3» маються на увазі три основні високотехнологічні галузі – ядерна енергетика, ракетно-космічний сектор і нові джерела енергії (China's Arab Policy Paper, 2016).

В Латинській Америці для Китаю пріоритетною організацією для співпраці є СЕЛАК, яка є аналогом ОАГ, тільки без США і Канади. Пекін пропонує країнам Латинської Америки і Карибського басейну працювати над створенням структури співробітництва «1+3+6» (керуючись Планом співробітництва Китаю з Латинською Америкою і країнами Карибського басейну (2015-2019), використовуючи торгівлю, інвестиції і фінансове співробітництво як рушійні сили, і визначаючи енергію і ресурси, будівництво інфраструктури, сільське господарство, промислове виробництво, науково-технічні інновації та інформаційні технології в якості пріоритетів співпраці). і «3x3» (яка передбачає будівництва логістичної, електричної і інформаційної інфраструктури, забезпечення здорової взаємодії між підприємством, суспільством і урядом та розширення каналів фінансування, кредитних позичок і страхування) (China's Policy Paper on Latin America and the Caribbean, 2016).

В африканських країнах Пекін бачить єдинодумців у будівництві «спільноти єдиної долі». Торгово-економічне співробітництво називається «якорем і двигуном» китайсько-африканських відносин, включаючи будівництво інфраструктури і фінансування проектів. Китай заявляє, що він і надалі допомагати нарощувати виробничі потужності Африки у вторинних і третинних галузях, а також буде допомагати збільшити внутрішнє зростання, яке б знизило залежність від експорту сировини (Ministry of Foreign Affairs, 2018). Арктична стратегія КНР характеризується меншою конкретикою, де пріоритетом для Пекін є наукові дослідження, захист навколишнього середовища, раціональне використання ресурсів, активна участь в управлінні Арктикою і міжнародному співробітництву (China's Arctic Policy, 2018).

Висновки. В цілому, Сі Цзіньпіну вдалося запропонувати ініціативи, які мають стратегічний, всеосяжний та іновативний характер. Їх стратегічність полягає в сприянні досягнення грандіозної цілі, яку голова КНР Сі Цзіньпін називає «великим відродженням

китайської нації». Враховуючи глобалізованість сучасного світу, китайські урядовці пріоритетом ставлять інтереси держави і просувають своє бачення міжнародного співробітництва, глобального управління, принципи міжнародних відносин і безпеки, що повинно забезпечити реалізацію їх великої стратегії. Китайські зовнішньополітичні ініціативи мають всеосяжний характер, оскільки вони охоплюють політичні, безпекові, економічні, фінансові, правові, культурні і екологічні аспекти. Інноваційність зовнішньої політики КНР полягає в тому, що в концепціях Сі Цзіньпіна акцентується увага на внеску Китаю у загальний розвиток людства.

У порівнянні з попереднім поколінням керівників КНР, концептуальна складова зовнішньої політики Сі Цзіньпіна характеризується значним збільшенням кількості ідей та ініціатив, які були об'єднані у «думку Сі Цзіньпіна про дипломатію». Водночас дослідники сходяться на думці, що зовнішньополітичні ідеї Сі Цзіньпіна здебільшого політично розмиті і недостатньо конкретні. В контексті з загостренням відносин з Заходом, Пекіну поки що не вдалося запропонувати привабливу ідею, яка б стала основою нової універсальності. Іншою складовою концепції зовнішньої політики КНР Сі Цзіньпіна є окремі стратегічні підходи до різних регіонів. Однак вони значною мірою обережні, а деякі аспекти не висвітлюються. Так, КНР оприлюдив засади політики по відношенню до арабських країн, але немає сформульованого підходу до Близького Сходу; є чіткий підхід з територіальних спорів у Південно-Китайському морі, але немає виразної позиції з суперечок у Східно-Китайському морі. Але оскільки ініціативи Сі Цзіньпіна мають довгостроковий характер, його зовнішньополітична теоретична спадщина ще довго буде фактором зовнішньої політики КНР, а також забезпечити Сі Цзіньпіну ключову роль в КПК.

Бібліографічний список

- Блохин, К., 2017. Китай стал мировым лидером? Как Китай пытается занять «святое место» Запада в глобальной экономике. *Российский институт стратегических исследований*, [online] 2 февраля. Доступно: <<https://riss.ru/article/12929/>> [Дата доступу 18 серпня 2021].
- Денисов, И.Е., 2016. Поднебесная смотрит на Запад. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*, 9(6), с.20-40. DOI: 10.23932/2542-0240-2016-9-6-20-40
- Денисов, И.Е., 2017. Внешняя политика Китая при Си Цзиньпине: приемственность и новаторство. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*, 10(5), с.83-98. DOI: <https://doi.org/10.23932/2542-0240-2017-10-5-83-98>
- Комліченко, А., 2021. Зовнішньополітична Стратегія КНР. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*, 4(1), с.95-104. DOI: <https://doi.org/10.15421/342111>
- Кузнецов, С., 2020. Внешнеполитические идеи Си Цзиньпина как концептуальная основа внешней политики Китая на современном этапе и влияние пандемии коронавируса на ее трансформацию. *Российский совет по международным делам*, [онлайн] 5 листопада. Доступно: <https://russiancouncil.ru/blogs/s_kuznecov/35301/?sphrase_id=72609569> [Дата доступу 23 серпня 2021].
- Семенов, А. и Цвык, А., 2019. Концепция “общего будущего человечества” во внешнеполитической стратегии Китая. *Мировая экономика и международные отношения*, 63(8), с.72-81. DOI: 10.20542/0131-2227-2019-63-8-72-81
- Baviera, A.S.P., 2016. China's Strategic Foreign Initiatives Under Xi Jinping: An ASEAN

- Perspective. *China Quarterly of International Strategic Studies*, 2(1), pp.57–79.
DOI: <https://doi.org/10.1142/S2377740016500032>
- Brînză, A., 2020. Central and Eastern Europe Is Not in Bed With China. *The Diplomat*, [online] July 3. Available at: <https://thediplomat.com/2020/07/central-and-eastern-europe-is-not-in-bed-with-china/> [Accessed 12 August 2021].
- China and the World in the New Era, 2019. *State Council of the People's Republic of China*, [online] September 27. Available at: https://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/201909/27/content_WS5d8d80f9c6d0bcf8c4c142ef.html [Accessed 25 July 2021].
- China's Arctic Policy, 2018. *State Council of the People's Republic of China*, [online] January 26. Available at: http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2018/01/26/content_281476026660336.htm [Accessed 5 September 2021].
- China's Policies on Asia-Pacific Security Cooperation, 2017. *State Council of the People's Republic of China*, [online] January 11. Available at: http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2017/01/11/content_281475539078636.htm [Accessed 27 July 2021].
- China's Policy Paper on Latin America and the Caribbean, 2016. *State Council of the People's Republic of China*, [online] November 24. Available at: http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2016/11/24/content_281475499069158.htm [Accessed 29 July 2021].
- China's Arab Policy Paper, 2016. *State Council of the People's Republic of China*, [online] January 13. Available at: http://english.www.gov.cn/archive/publications/2016/01/13/content_281475271412746.htm [Accessed 27 July 2021].
- China's Policy Paper on the European Union, 2018. *State Council of the People's Republic of China*, [online] December 18. Available at: http://english.www.gov.cn/archive/ministrydocument/201812/18/content_WS5d3ae98cc6d08408f5022944.html [Accessed 30 July 2021].
- Chinese govt statement on China's territorial sovereignty and maritime rights and interests in South China Sea, 2016. *State Council of the People's Republic of China*, [online] July 12. Available at: http://english.www.gov.cn/archive/publications/2016/07/12/content_281475391807773.htm [Accessed 28 July 2021].
- Ford, L.W., 2020. Network Power: China's effort to Reshape Asia's Regional Security Architecture. *Brookings Institution*, [online] September. Available at: <https://www.brookings.edu/research/network-power-chinas-effort-to-reshape-asias-regional-security-architecture/> [Accessed 5 August 2021].
- Jiechi, Y., 2017. Study and Implement General Secretary Xi Jinping's Thought on Diplomacy in a Deep-going Way and Keep Writing New Chapters of Major-Country Diplomacy with Distinctive Chinese Features. *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*, [online] July 17. Available at: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t1478497.shtml [Accessed 29 July 2021].
- Mazarr, M.J., Heath, T.R. and Cevallos, A.S., 2018. *China and the International Order*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.

- Ministry of Foreign Affairs, 2018. Beijing Declaration-Toward an Even Stronger China-Africa Community with a Shared Future. *State Council of the People's Republic of China*, [online] September 05. Available at: <http://english.www.gov.cn/archive/ministrydocument/201809/05/content_WS5d3af6cbc6d08408f502295d.html> [Accessed 27 July 2021].
- Mohanty, M., 2013. Xi Jinping and the “Chinese Dream”. *Economic and Political Weekly*, 48(38), pp.34–40.
- Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road, 2015. *China.org.cn*, [online] March 28. Available at: <http://www.china.org.cn/china/Off_the_Wire/2015-03/28/content_35182638.htm> [Accessed 6 August 2021].
- Yi, W., 2013. Toward a New Model of Major-Country Relations Between China and the United States. *The Brookings Institution*, [online] September 20. Available at: <<https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2013/09/wang-yi-english-prepared-remarks.pdf>> [Accessed 27 July 2021].
- Yi, W., 2015. Toward a New Type of International Relations of Win-Win Cooperation. *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*, [online] March 23. Available at: <https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t1248487.shtml> [Accessed 27 July 2021].
- Yi, W., 2020. Improving the Global Governance System Through Reform and Joining Hands to Build a Community with a Shared Future for Humankind. *Mission of the People's Republic of China to the European Union*, [online] September 25. Available at: <<https://www.fmprc.gov.cn/ce/cebe/eng/mhs/t1818620.htm>> [Accessed 25 July 2021].

References

- Baviera, A.S.P., 2016. China's Strategic Foreign Initiatives Under Xi Jinping: An ASEAN Perspective. *China Quarterly of International Strategic Studies*, 2(1), pp.57–79. DOI: <https://doi.org/10.1142/S2377740016500032>
- Blokhin, K., 2017. Kitay stal mirovym liderom? Kak Kitay pytaetsya zanyat «svyato mesto» Zapada v globalnoy ekonomike [China has become a world leader? How China is trying to take the "holy place" of the West in the global economy]. *Russian Institute for Strategic Studies*, [online] February 2. Available at: <<https://riss.ru/article/12929/>> [Accessed 18 August 2021]. (in Russian).
- Brînză, A., 2020. Central and Eastern Europe Is Not in Bed With China. *The Diplomat*, [online] July 3. Available at: <<https://thediplomat.com/2020/07/central-and-eastern-europe-is-not-in-bed-with-china/>> [Accessed 12 August 2021].
- China and the World in the New Era, 2019. *State Council of the People's Republic of China*, [online] September 27. Available at: <https://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/201909/27/content_WS5d8d80f9c6d0bcf8c4c142ef.html> [Accessed 25 July 2021].
- China's Arctic Policy, 2018. *State Council of the People's Republic of China*, [online] January 26. Available at: <http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2018/01/26/content_281476026660336.htm> [Accessed 5 September 2021].
- China's Policies on Asia-Pacific Security Cooperation, 2017. *State Council of the People's Republic of China*, [online] January 11. Available at:

- <http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2017/01/11/content_281475539078636.htm> [Accessed 27 July 2021].
- China's Policy Paper on Latin America and the Caribbean, 2016. *State Council of the People's Republic of China*, [online] November 24. Available at: <http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2016/11/24/content_281475499069158.htm> [Accessed 29 July 2021].
- China's Arab Policy Paper, 2016. *State Council of the People's Republic of China*, [online] January 13. Available at: <http://english.www.gov.cn/archive/publications/2016/01/13/content_281475271412746.htm> [Accessed 27 July 2021].
- China's Policy Paper on the European Union, 2018. *State Council of the People's Republic of China*, [online] December 18. Available at: <http://english.www.gov.cn/archive/ministrydocument/201812/18/content_WS5d3ae98cc6d08408f5022944.html> [Accessed 30 July 2021].
- Denisov, I.E., 2016. Podnebesnaya smotrit na Zapad [The Celestial Empire looks to the West]. *Outlines of global transformations: politics, economics, law*, 9(6), pp.20-40. DOI: 10.23932/2542-0240-2016-9-6-20-40 (In Russian).
- Denisov, I.E., 2017. Vneshnyaya politika Kitaya pri Si Tszinpine: priemstvennost i novatorstvo [Chinese Foreign Policy under Xi Jinping: Continuity and Innovation]. *Outlines of global transformations: politics, economics, law*, 10(5), pp.83-98. DOI: <https://doi.org/10.23932/2542-0240-2017-10-5-83-98> (In Russian).
- Ford, L.W., 2020. Network Power: China's effort to Reshape Asia's Regional Security Architecture. *Brookings Institution*, [online] September. Available at: <<https://www.brookings.edu/research/network-power-chinas-effort-to-reshape-asias-regional-security-architecture/>> [Accessed 5 August 2021].
- Full text of Chinese govt statement on China's territorial sovereignty and maritime rights and interests in South China Sea, 2016. *State Council of the People's Republic of China*, [online] July 12. Available at: <http://english.www.gov.cn/archive/publications/2016/07/12/content_281475391807773.htm> [Accessed 28 July 2021].
- Jiechi, Y., 2017. Study and Implement General Secretary Xi Jinping's Thought on Diplomacy in a Deep-going Way and Keep Writing New Chapters of Major-Country Diplomacy with Distinctive Chinese Features. *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*, [online] July 17. Available at: <https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t1478497.shtml> [Accessed 29 July 2021].
- Komlichenko, A., 2021. Zovnishnopolitychna Stratehiia KNR [China's foreign policy strategy]. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 4(1), pp.95-104. DOI: <https://doi.org/10.15421/342111> (in Ukrainian).
- Kuznetsov, C., 2020. Vneshnepoliticheskie idei Si Tszinpina kak kontseptualnaya osnova vneshney politiki Kitaya na sovremennom etape i vliyanie pandemii koronavirusa na ee transformatsiyu [Xi Jinping's foreign policy ideas as a conceptual basis for China's foreign policy at the present stage and the impact of the coronavirus pandemic on its transformation]. *Russian International Affairs Council*, [online] November 5. Available at: <https://russiancouncil.ru/blogs/s_kuznecov/35301/?sphrase_id=72609569> [Accessed 23 August 2021] (in Russian).

- Mazarr, M.J., Heath, T.R. and Cevallos, A.S., 2018. *China and the International Order*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
- Ministry of Foreign Affairs, 2018. Beijing Declaration-Toward an Even Stronger China-Africa Community with a Shared Future. *State Council of the People's Republic of China*, [online] September 05. Available at: <http://english.www.gov.cn/archive/ministrydocument/201809/05/content_WS5d3af6cbc6d08408f502295d.html> [Accessed 27 July 2021].
- Mohanty, M., 2013. Xi Jinping and the “Chinese Dream”. *Economic and Political Weekly*, 48(38), pp.34–40.
- Semenov, A. and Tsvyk, A., 2019, Kontsepsiya “obshchego budushchego chelovechestva” vo vneshnepoliticheskoy strategii Kitaya [The “Community of a Shared Future for Humankind” Concept in China’s Foreign Policy Strategy]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*, 63(8), pp.72-81. DOI: 10.20542/0131-2227-2019-63-8-72-81. (in Russian).
- Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road, 2015. *China.org.cn*, [online] March 28. Available at: <http://www.china.org.cn/china/Off_the_Wire/2015-03/28/content_35182638.htm> [Accessed 6 August 2021].
- Yi, W., 2013. Toward a New Model of Major-Country Relations Between China and the United States. *The Brookings Institution*, [online] September 20. Available at: <<https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2013/09/wang-yi-english-prepared-remarks.pdf>> [Accessed 27 July 2021].
- Yi, W., 2015. Toward a New Type of International Relations of Win-Win Cooperation. *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*, [online] March 23. Available at: <https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t1248487.shtml> [Accessed 27 July 2021].
- Yi, W., 2020. Improving the Global Governance System Through Reform and Joining Hands to Build a Community with a Shared Future for Humankind. *Mission of the People's Republic of China to the European Union*, [online] September 25. Available at: <<https://www.fmprc.gov.cn/ce/cebe/eng/mhs/t1818620.htm>> [Accessed 25 July 2021].
- Стаття надійшла до редакції 02.09.2021 р.

M. Bulyk

V. Klius

CONCEPTUAL BASICS OF CHINA’S FOREIGN POLICY UNDER XI JINPING

The article defines the conceptual foundations of China's foreign policy under Xi Jinping. China's foreign policy under Xi Jinping has been based on a number of concepts put forward by the Chinese government, which clearly show that China aspires to be a leading player in the international arena. The purpose of the study is to analyze the conceptual foundations of China's foreign policy under Xi Jinping.

The article examines China's foreign policy initiatives implemented since 2012: Chinese dream, community of common destin», Belt and Road Initiative, new model of international relations, new model of US-China relations, common, comprehensive, cooperative and sustainable security, the principle of broad consultation, joint contribution and common benefits in global governance. The conceptual approaches of the PRC to the Asia-Pacific region, Arab countries, Latin America, and Africa are also considered.

It is noted that China's foreign policy initiatives are strategic, multidimensional and innovative. Their strategy is to help achieve the grand goal – revival of the Chinese nation. China's foreign policy initiatives are multidimensional in that they cover political, security, economic, financial, legal, cultural and environmental aspects. The innovativeness of China's foreign policy lies in the fact that Xi Jinping's concepts focus on China's contribution to the overall development of mankind and it includes new Chinese theories of a multipolar world – new model of international relations and a new model of great powers.. It is also noted that Xi Jinping's foreign policy ideas are mostly politically vague and not specific enough, and that China has not yet been able to offer attractive universal concepts.

Keywords: *China's foreign policy, China, Xi Jinping, Community of Common Destiny, Belt and Road Initiative.*

УДК 321

С. Г. Вонсович

ВЕКТОРИ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕОРІЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ЯК АТРИБУТА ВЛАДИ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто поняття легітимності як атрибута влади, розкрито її зміст, показано її роль та значимість для суб'єктів політичного процесу; виділені і обґрунтовані етапи зародження і генезису теорії легітимності. Визначені окремі аспекти легітимності і легітимізації у формуванні й функціонуванні політичних режимів в умовах транзиту. Виокремлені типи, моделі і концепції легітимності як складові її теорії, а також обґрунтовано трансформацію її змістових в умовах викликів Сучасності.

Ключові слова: *теорія легітимності, влада, політика легітимності, легітимація, транзит, політичний режим, політична система.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-94-102

Світовий досвід засвідчує, що влада в державі чи в локальних структурах не здобувається заради задоволення від відчуття власної тимчасової зверхності. При цьому більшість трактувань влади так чи інакше відображають вертикальну асиметрію диспозицій її учасників, що передбачає «спроможність» суб'єкта (оператора влади) використовувати домінуючі позиції. Це потрібно або для самовідновлення централізовано-ієрархічних залежностей, або для досягнення певних цільових показників. Однак владним суб'єктам зовсім не байдуже ставлення до домінування зі сторони різних соціальних груп, владних носіїв як локального, так і глобального змісту щодо підтвердження свого права на владу. Тому гостро постає проблема легітимності як влади, так і політичного режиму, у т.ч. і задля її/його безпеки, утримання, збереження тощо. Особливо важливою проблема легітимності політичного режиму є для країн так званої «гібридної демократії», які ставлять за мету досягнення певних рівнів демократії в умовах недостатнього рівня економічного розвитку. До цих країн відноситься і сучасна Україна.

Дослідженням процесу легітимності владних відносин і політичного режиму займалися багато науковців з різних країн світу. Серед них Р. Арон, В. Банс, Д. Белл, Ф. Білі,

Д. Бітем, М. Вебер, Г. Кельсен, І. Крістол, С. Мейнварінг, Д. Мойніхен, Х. Ортега-і-Гассет, Д. Сірінг, М. Воррен, Д. Хелд, Е. Циммерман, Д. Челсі, Ж.-Л. Шабо, Д. Яворські та інші. Вивчення окремих питань щодо легітимності державної влади здійснено у працях сучасних українських науковців: О. Висоцького, К. Вороніної, С. Гладія, Є. Зозулі, Ю. Калюжної, В. Ковальчука, О. Котуха, О. Кудрявцева, Т. Кузьменко, К. Лавренової, А. Міщенко, П. Манджолі, В. Невідомового, М. Неліпи, В. Нечипоренка, С. Оліфренко, І. Рибак, С. Рябова, В. Чубаєвського, Є. Цокура, О. Шульги, В. Фадеєва тощо. Питання легітимності гібридних політичних режимів у процесі демократичного транзиту розглянуто у студіях як західних (Л. Даймонд, Р. Дал, Г. О'Донелл, Т. Карозерс, Т. Кузьо, Х. Лінц, М. МакФол, Д. Растроу, А. Пшеворські, Дж. Сарторі, В. Волерстайн, Ш. Ейзенштадт), так і українських (О. Бабкіної, Г. Зеленько, Н. Латигіної, Ю. Мацієвського, С. Вонсовича, В. Гапоненко, С. Наумкіної, О. Новакової, М. Остапенко, М. Розумного, О. Романюка, А. Колодій, О. Фісуна та ін) дослідників.

Проте проблема еволюції теорії легітимності влади та окремих її аспектів в процесі політичного транзиту є ще недостатньо досліджуваною, особливо в умовах нових політичних, економічних, екологічних, цивілізаційних викликів Сучасності.

Важливим елементом аналізу природи транзиту є дослідження впливу останнього на якісні характеристики політичної системи. Цей процес відбувається паралельно з явищем самовідтворення політичної системи при її взаємодії з зовнішнім середовищем, який Г. Пушкарьова назвала поняттям "аутопойезис" (Пушкарева, 2001, с.32-49) При цьому за синергетичного підходу транзитивні країни характеризує нестабільність політичної системи, що наближається до точки біфуркації. Вони найчастіше перебувають на етапі розвитку та запозичення західного досвіду державного будівництва та характеризуються: використанням силових, насильницьких, революційних засобів у політиці, багатокласовістю (Воронов, 2006) поєднанням архаїки та інновацій у політичній системі, патріархальністю та персоналізацією політичної влади. Нагальним завданням в країнах такого типу постає підвищення рівня легітимності політичної системи та відповідно легітимації змін режиму. Тому для перехідних суспільств легітимність є політичною характеристикою, за чого відбувається формування нової політичної системи. Власне «гібридність» політичного режиму ускладнює процес його легітимації, оскільки на етапі трансформації політичного режиму змінюються символи влади, інститути, процедури та сама форма державного правління. Прикладом такої трансформації слугує сучасна Україна, в якій за останні роки неодноразово змінювалася форма державного правління, тип виборчої системи, вносилися суттєві поправки до конституції, з'явилися ознаки кризи легітимності влади.

Легітимація характеризується як процес набуття легітимності, а легітимність політичного режиму як результат, виражений у прихильності громадян до існуючого політичного режиму. Сучасне розуміння терміну легітимності пов'язано зі здатністю влади створювати та підтримувати у населення переконання в тому, що влада в країні наділена правом приймати рішення, які громадяни повинні виконувати. Проте термін «легітимність» почав використовуватися тільки на початку ХІХ сторіччя у Франції (Іонова, 1997, с.46). Залученню до наукового вжитку це поняття завдячує М. Веберу, який надав йому нового значення: визнання керованими за керуючими права правити (Зидентоп, 2001, с.30).

М. Вебер виводить легітимність за рамки юридичної науки і застосовує її стосовно політичної практики.

До того, як теорія легітимації політичного режиму як процесу і легітимності як його характеристики, набула чіткості, науковці намагалися по-різному трактувати її. Так,

французький соціолог П. Бурдьє визначає легітимність як «негласну довіру» (Бурдьє, 1993, с.114). Р. Дарендорф прирівнює легітимність до керованості (Дарендорф, 1990, с.70). Німецький юрист К. Шмітт звертає увагу на такий аспект легітимності як взаємодія влади та народу, і підкреслює, що підтримка народу залежить від дій політичної еліти (Шмітт, 2000). Ж. Бешлер навпаки вважає, що владні відносини вкорінені саме у народі, бо саме він підкорюється (Бешлер, 1994). С. Гантінгтон вважає, що тільки за умов демократичного політичного режиму уможливлється легітимна влада (Хантінгтон, 2003). Д. Істон пов'язує легітимність зі справедливістю та істинністю влади, що забезпечує прийняття влади народом і згоду з вимогами, які перед ним ставить політичний режим (Easton, 1957, р.383-400). Окремі дослідники використовують стосовно легітимності термін «лояльність» та оцінюють рівень легітимності політичної влади зі ступенем толерантності населення. На думку К. Мак-Маона для підтримки суспільством політичного режиму необхідне добровільне підкорення громадян уряду. Коли підкорення засновується на добровільних засадах, тоді легітимність буде справжньою, а не нав'язаною (Мак-Маон, 1997, с.15-21). Інші науковці наголошують на тому, що у легітимності визначальним чинником є віра громадян у надзвичайну компетентність влади (Ильин и Мельвиль, 1997, с.146-163).

Дещо інший аспект легітимності виокремив Мішель Фуко. Він зауважує, що люди дозволяють певній владі панувати тільки на підставі володіння знанням про неї. Таким чином, монопольне право на знання, а не емоції визначають міру довіри до політичного режиму (Фуко, 2002, с.278).

Акцентування на значущість феномену довіри у легітимності влади спостерігається у студіях К. Завершинського. Автор вважає, що держава і громадянське суспільство як дві сторони, що взаємодіють між собою, повинні виправдовувати одна одну. Довіра при цьому постає необхідним атрибутом такої взаємодії (Завершинский, 2011, с.130–131). Непопулярність політичних акторів і сам режим не завжди зв'язані між собою. Зокрема Е. Тоффлер вважав, що легітимною є та влада, котра підтримує соціальний порядок; отже вона є виправданою в очах народу (Тоффлер, 2000). Окремі дослідники виділяють практичний аспект у дослідженні процесу легітимності - легітимною є та влада, яка спроможна втілити власні політичні рішення в життя. Поєднання об'єктивістського та суб'єктивістського підходів в аналізі легітимності політичного режиму здійснив Ю. Габермас. Сутність його міркувань полягає у злитті двох аспектів соціально-політичного життя: політичної комунікації, яка відображає взаємодію громадянського суспільства і держави, та якостей політичних інститутів. Саме від взаємодії двох сторін (держави і громадян), на його думку, залежить легітимність політичного режиму (Хабермас, 1995, с.69). На думку Сеймура Липсета, легітимність корелюється з ефективністю політичної системи. Ефективність політичної системи зумовлюється ефективністю функціональності управління і мірою задоволення очікувань більшості членів суспільства та владних груп (Lipset, 1981, р.114).

Отже, у процесі формування теорії легітимності дослідники прагнули знайти у визначенні поняття «легітимність» власну особливість. Окремі науковці акцентувалися на якостях політичної системи чи еліти, інші пов'язували легітимність з очікуваннями та цінностями соціальних груп, а деякі дослідники наголошували на необхідності ефективного «діалогу» влади із соціальними групами.

Нагадаємо, що теоретичним оформленням проблематики легітимності політичного режиму є її типологія, яку розпочав Макс Вебер, виокремивши тріаду ідеальних типів легітимності (традиційну, харизматичну і раціонально-легальну). Альтернативою

традиційному та харизматичному пануванню є раціонально-легальний тип легітимності влади. Цей тип властивий демократичному суспільству, саме тому П. Розанвалон називає його «демократичною легітимністю» (Сарбаш та Кисленко, 2016, с.141-149). Демократична легітимність ґрунтується на раціональній аргументації, яка конкретизує позитивне ставлення громадян до влади, їхню згоду підкорятись, виходячи з раціонального демократичного діалогу між суспільством та владою. Щоправда, бюрократична (технократична) влада, яка уособлює раціонально-легальний тип легітимності, часто діє у власних інтересах, а не в інтересах суспільства. Саме тому представники теорії раціонального вибору (Е. Даунс, У. Нісканен, К. Ероу, П. Б'юкенен) та неінституціоналісти (Д. Норт, Б. Вайнгест, Дж. Волліс), виходячи з моделі «економічної раціональності», пропонують переосмислити процес легітимації влади та насильства з точки зору егоїстичної поведінки бюрократії в управлінні, громадян під час виборчих кампаній, політичних лідерів та партій, які змагаються у конкурентній боротьбі за окремі сегменти політичного ринку.

Зрозуміло, що типологія легітимності М.Вебера зазнала як критики(неможливість існування типів легітимності у «чистому вигляді»), так і набула подальшого розвитку, при чому діапазон типологізації набув розширення. Так, аналіз рівня суб'єктів політики виокремив легітимність народну, зовнішню і легітимність на рівні політичних керівників. Д. Істон звернувся до об'єктів легітимації і структури політичного режиму (ідеологічна, структурна та особистісна легітимність) (Easton, 1953, p.143). У. Коннер дослідив рівень інституціоналізації владних відносин і виділяв персональну, системну та легітимність на рівні держави (Conversi, 2002). Д. Хелд розподілив легітимність на прагматичну, традиційну, легітимність під загрозою насилля, апатичну, інструментальну та нормативну (Held, 2006). Загалом, аналіз типів легітимності є необхідним для систематизації закономірностей і особливостей перебігу легітимаційних процесів та виявлення закономірностей суспільного розвитку.

Цікавою стала розробка структури легітимності систем політичного господарювання (Полищук и Федорова, 1999). Автори дійшли такого висновку: легітимність присутня в усіх системах політичного господарювання (бутті, ідеології, структурі, особистості та зовнішній політиці). На їх думку, існують два типи об'єктів легітимації політичного режиму: владні інститути та політичне керівництво. Особливості їх легітимації розкриваються у кожному з типів легітимності: онтологічна легітимність визначається як властивість людської природи. За цим типом легітимності людина сприймає існуючий порядок як норму буття. При цьому об'єктивними чинниками дійсності є тип політичної культури, рівень ціннісного консенсусу, ситуативна специфіка суспільства та ефективність систем політичного господарювання; ідеологічна легітимність полягає у підтримці високого рівня легітимації політичного режиму за допомогою апеляцій політичної еліти до цінностей та цілей суспільного розвитку. Вважається, що найвищу роль відіграє дослідження громадської думки, а ефективність інформаційної маніпуляції є тимчасовою. Роль ідеологічного чинника можуть виконувати релігія, питання національної єдності, термін стабільності функціонування влади; структурний тип легітимності визначає існування чітко окреслених правил політичної гри, які підкреслюють здатність політичної влади до конструювання віри громадян у моральність офіційних норм (законів) та значимість створених на їх основі інститутів; особистісна легітимність (подібна веберівському харизматичному типові). Вважається, що сформулювати ідентифікацію з лідером значно легше, ніж з абстрактними доктринами і політичними структурами, які виходять за рамки дійсності; зовнішньополітична легітимність підкреслює вплив стандартів та цінностей міжнародних

організацій на внутрішню політику в державі та корелює цінності громадян. В теорії легітимності має місце типологія легітимності за статусною, процедурною та функціональною ознаками. Так, інститути державної влади відповідають вимогам функціональної легітимності, якщо їх діяльність є ефективною та несе головні соціальні функції. Особливо важливим цей рівень легітимації вважають прихильники неоінституціонального підходу (Е. Баркер, К. фон Бейм, Дж. Брюс, В. Гельман, Є. Головаха, К. Завершинський, М. Кармазіна, Т. Коул, Г. Ласкі, Дж. Марч, Й. Олсен тощо). Новий інституціоналізм наголошує на тому, що саме політичні інститути детермінують поведінку політичних акторів. Неоінституціоналісти сприймають політичні інститути як певні структурні утворення, що задають параметри для взаємовідносин у суспільстві, регулюючи політичну діяльність. Слід підкреслити, що політичні режими більшості країн демократичного транзиту мають високий рівень статусної та процедурної легітимності, але низький рівень функціональної.

Інакші типи легітимності більше засновуються на раціональних засадах (культури, законах і оцінюванні ефективності управління). Легітимність політичного явища пов'язана з моральними цінностями населення, його уявленнями, установками та діями. Об'єктивний рівень легітимності визначають цінності, норми, права, інститути, процеси і дії самої політичної системи. З погляду французького політолога Ж.-Л. Шабо, легітимність постає у волевиявленні громадян та можливостях влади. Громадяни мають мати свободу волі та можливість голосувати. А владна еліта має бути обізнаною та компетентною у царині державного управління.

Важливим здобутком теорії легітимності політичного режиму є моделі, що відображають історичну еволюцію політичної легітимності. Тож модельний ряд може мати такий вигляд: авторитарно-примусова, авторитарно-корупційна, ідентифікаційно-есхатологічна модель, вірнопідданська або традиційна модель, раціоналістична або легальна. У останньому форматі виокремлені три типи легітимності влади: раціонально-модерністський тип, який поєднує сучасні та традиційні тенденції. Такі країни перебувають на етапі «транзиту до демократії». Тобто, перехід до демократії в них є незавершеним, а результати не відомі заздалегідь і характеризуються невизначеністю (країни Латинської Америки, Південна Корея, Туреччина, Індія, Україна тощо); раціонально-активістський тип легітимності поєднує країни з фрагментарною політичною культурою (Франція, Італія, Іспанія); громадянський тип легітимності характерний для країн з гомогенною культурою (США, Велика Британія).

Подальший аналіз еволюції формування теорії легітимності політичного режиму дозволив виокремити концепції легітимності, зокрема консервативну, громадянську та ідеологічну (Дибиров, 2007).

Окрім різних концептуальних підходів до легітимності виокремимо також позиції науковців стосовно природи виникнення легітимності політичного режиму, що задає легітимності можливість вимірюваності. Відтак у легітимності є два виміри. Перший із них репрезентує правлячу еліту, а другий – суспільні групи. Відносини між цими двома вимірами повинні носити взаємовигідний характер. Владна еліта володіє правом на управління. Легітимність визначає, що це право використовують правильно, у співвідношенні з існуючими уявленнями громадян про справедливість та цілепокладання. Окремою у цьому плані є позиція Д. Істона (Easton, 1953, р.36). На його погляд, джерел легітимації може бути декілька, і серед них ідеологія (цінності та норми), політичні ролі, структура відносин між гілками влади, особисті якості політичних лідерів тощо.

У сучасному політологічному дискурсі важливим, на наш погляд, є зв'язок між типом легітимності влади та її здатністю контролювати насильство у перехідному суспільстві та й не тільки у ньому. Це стосується також і сучасних демократій цивілізаційного Заходу. Новим видом легітимності політичного режиму постає страх. Зміною якісних властивостей останнього слугує тривалий процес відокремлення влади від політики, що посилює системну нестабільність і непередбачуваність. На думку соціолога З. Баумана (Бауман, 2012), держави мають обмежену властивість управляти, оскільки ми перебуваємо у стані «міжвладдя». Такий стан спровокований поглибленням розмежування і відокремлення влади (спроможності реалізовувати рішення) та політики (здатності приймати рішення). Це спричиняє невідповідність доступного для держави інструментарію та вирішення завдань. З одного боку, влада вивільняється від політичного контролю, а з іншого – саме у політиці найсильніше відчувається дефіцит влади. Відчутним стає зростання розколу між масштабом завдань щодо забезпечення стабільного існування суспільства та спроможністю інститутів до їхньої реалізації. Іншим безпосереднім наслідком цього процесу є зміщення концентрації влади від держави до капіталу, за чого влада стає більш дисперсною, неконтрольованою і зосереджується в руках меншості. Це створює нові виміри соціальної напруги. Отже, у період «перманентних глобальних локдаунів» «між владдя» трансформувалося у новий порядок (режим) із відповідною легітимністю, оскільки режимні дії відбуваються, впливаючи зі страху. Початок цього процесу формування легітимності спостерігається у коригуванні політики імміграції, управління потоками біженців, політиці безпеки, оборони, охорони здоров'я та в інших царинах політики. Легітимність, заснована на страху виокремлюється у ключових локусах соціального розколу. Соціальний розкол в умовах Пандемії робить сприйнятим легітимність страху як політики через апеляцію до окремих соціальних груп та їхніх проблем. По-перше, мова йде про зростання популізму і протиставлення ідентичностей. По-друге, про зростання соціально-економічної нерівності (Taylor, 2016). Зазначимо, що всіх прихильників популістів єднає глибока ворожість до іммігрантів, мультикультуралізму та до зростання культурної і етнічної різноманітності.

Таким чином, легітимність політики, заснованої на страху, втілюється у традиційні політичні сфери політичними партіями і електоральною політикою, поглиблюючи втрату довіри і відокремлення влади від політики. При цьому відбувається якісна зміна ролі, масштабу і глибини проникнення страху у владну політику, яка легітимізує його; страх стає головним мотивом політичної волі до зміни існуючого політичного і соціального порядку. У найближчі десятиліття це може призвести до зростання хаосу і непередбачуваності, оскільки держава спроможна легітимізувати свої дії тим, що політика стане конфронтаційною, значною мірою заснованою на ідентичності, менш інклюзивною і ще менш раціональною.

Бібліографічний список

- Бауман, З., 2012. Текущая модерность и текущий страх: взгляд из 2011. *Газета Протестант*, [онлайн] Январь 17. Доступно: <<http://www.gazetaprotestant.ru/2012/01/tekuchaya-modernost-i-tekuchij-strax-vzglyad-iz-2011-goda/>> [Дата звернення 1 жовтня 2021].
- Бешлер, Ж., 1994. *Демократия. Аналитический очерк*. Москва: UNESCO.
- Бурдые, П., 1993. *Социология политики*. Москва: Socio-Logos.
- Воронов, І., 2006. *Демократичний транзит: політико-владні трансформації*. Київ: Генеза.
- Дарендорф, Р., 1990. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*, 9, с.69-75.

- Дибиров, А.Н., 2007. *Теория политической легитимности*. Москва: РОССПЭН.
- Завершинский, К.Ф., 2001. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта. *Полис. Политические исследования*, 2, с. 113-131.
- Зидентоп, Л., 2001. *Демократия в Европе*. Москва: Логос.
- Ильин, М.В. и Мельвиль, А.Ю., 1997. Власть. *Полис. Политические исследования*, 6, с.146-163.
- Ионова, Ж., 1997. Правовые проблемы легитимизации предпринимательства. *Государство и право*, 5, с.46-50.
- Мак-Маон, К., 1997. Автономия и власть. *Политическая наука*, 3, с.15-21.
- Полищук, В.Д. и Федорова, А.М., 1999. *Легитимация политической власти в России: Полемиические заметки*. Саратов: СГСЭУ.
- Пушкарева, Г., 2001. Политическая система: синергетический подход. *Вестник Московского университета. Серия: Политические науки*, 6, с. 32-49.
- Сарбаш, К. та Кисленко, Р.В., 2016. Специфіка еволюції політико-режимних трансформацій посткомунізму. *Політикус*, 1, с.141-149.
- Тоффлер, Е., 2000. *Третья волна*. Київ: Всесвіт.
- Фуко, М., 2002. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*. Москва: Праксис.
- Хабермас, Ю., 1995. *Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью*. Москва: АСАДЕМІА.
- Хантингтон, С., 2003. *Третья волна. Демократизация в конце XX века*. Москва: РОССПЭН.
- Шмитт, К., 2000. *Политическая теология*. Москва: КАНОН-пресс-Ц.
- Conversi, D., 2002. *Ethnonationalism in the Contemporary World. Walker Connor and the Study of Nationalism*. New York: Routledge.
- Easton, D., 1953. *The Political System: an Inquiry in to the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf.
- Easton, D., 1957. An Approach to the Analysis of Political Systems. *World Politics*, 9(3), pp.383-400. DOI: 10.2307/2008920
- Held, D., 2006. *Models of Democracy*. 3 ed. Cambridge: Polity Press.
- Lipset, S.M., 1981. *Political man: the social basis of politics*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Taylor, A., 2016. The Global Wave of Populism That Turned 2016 upside down. *The Washington Post*, [online] 19 December. Available at: <<https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/12/19/the-global-wave-of-populism-that-turned-2016-upside-down/>> [Accessed 5 July 2021].

References

- Bauman, Z., 2012. Tekuchaya modernost i tekuchiy strakh: vzglyad iz 2011 [Liquid modernity and liquid fear: a view from 2011]. *Gazeta Protestant*, [online] January 17. Available at: <<https://gazetaprotestant.ru/2012/01/tekuchaya-modernost-i-tekuchij-strax-vzglyad-iz-2011-goda>> [Accessed 1 October 2021]. (in Russian).
- Beshler, Zh., 1994. *Demokratiya. Analiticheskiy ocherk [Democracy. Analytical essay]*. Moskva: UNESCO. (in Russian).
- Burde, P., 1993. *Sotsiologiya politiki [Sociology of politics]*. Moskva: Socio-Logos.
- Conversi, D., 2002. *Ethnonationalism in the Contemporary World. Walker Connor and the Study of Nationalism*. New York: Routledge.

- Darendorf, R., 1990. Doroga k svobode: demokratizatsiya i ee problemy v Vostochnoy Yevrope [The Road to Freedom: Democratization and Its Problems in Eastern Europe]. *Voprosy filosofii*, 9, pp.69-70. (in Russian).
- Dibirov, A.N., 2007. *Teoriya politicheskoy legitimnosti [Theory of Political Legitimacy]*. Moskva: ROSSPJeN. (in Russian).
- Easton, D., 1953. *The Political System: an Inquiry in to the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf.
- Easton, D., 1957. An Approach to the Analysis of Political Systems. *World Politics*, 9(3), pp.383-400. DOI: 10.2307/2008920
- Fuko, M., 2002. *Intellektualy i vlast: Izbrannye politicheskie stati, vystupleniya i intervyyu [Intellectuals and Power: Selected Political Articles, Speeches, and Interviews]*. Moskva: Praksis. (in Russian).
- Held, D., 2006. *Models of Democracy*. 3 ed. Cambridge: Polity Press.
- Ilin, M.V. i Melvil, A.Yu., 1997. Vlast [Power]. *Polis. Political Studie*, 6, pp.146-163. (in Russian).
- Ionova, Zh., 1997. Pravovye problemy legitimizatsii predprinimatelstva [Legal problems of legitimizing entrepreneurship]. *Gosudarstvo i pravo*, 5, pp.46-50. (in Russian).
- Khabermas, Yu., 1995. *Demokratiya. Razum. Nравstvennost: Moskovskie lektzii i intervyyu [Democracy. Intelligence. Morality: Moscow lectures and interviews]*. Moskva: Academia. (in Russian).
- Khantington, S., 2003. *Tretya volna. Demokratizatsiya v kontse XX veka [Third wave. Democratization at the end of the twentieth century]*. Moskva: ROSSPJeN. (in Russian).
- Lipset, S.M., 1981. *Political man: the social basis of politics*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Mak-Maon, K., 1997. Avtonomiya i vlast [Autonomy and power]. *Politicheskaja nauka*, 3, pp.15-21. (in Russian).
- Polishchuk, V.D. and Fedorova, A.M., 1999. *Legitimatsiya politicheskoy vlasti v Rossii: Polemicheskie zametki [Legitimation of Political Power in Russia: Polemic Notes]*. Saratov: SGSJeU. (in Russian).
- Pushkareva, G., 2001. Politicheskaya sistema: sinergeticheskiy podkhod [The political system: a synergistic approach]. *The journal Moscow University Bulletin. Series 12. Political Science*, 6, pp.32-49.
- Sarbash, K. and Kyslenko, R.V., 2016. Spetsyfika evoliutsii polityko-rezhymnykh transformatsii postkomunizmu [The specifics of the evolution of political and regime transformations of post-communism]. *Politykus*, 1, pp.141-149. (in Ukrainian).
- Shmitt, K., 2000. *Politicheskaya teologiya [Political theology]*. Moskva: KANON-press-C. (in Russian).
- Taylor, A., 2016. The Global Wave of Populism That Turned 2016 upside down. *The Washington Post*, [online] 19 December. Available at: <<https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/12/19/the-global-wave-of-populism-that-turned-2016-upside-down/>> [Accessed 5 July 2021].
- Toffler, E., 2000. *Tretia khvyliya [The third wave]*. Kyiv: Vsesvit. (in Ukrainian).
- Voronov, I., 2006. *Demokratychnyi tranzyt: polityko-vladni transformatsii [Democratic transit: political and power transformations]*. Kyiv: Heneza. (in Ukrainian).
- Zavershinskiy, K.F., 2001. Legitimnost: genezis, stanovlenie i razvitie kontsepta [Legitimacy: Genesis, Formation and Evolution of the Concept]. *Polis. Political Studie*, 2, pp.113-131. (in Russian).

Zidentop, L., 2001. *Demokratiya v Yevrope [Democracy in Europe]*. Moskva: Logos. (in Russian).
Стаття надійшла до редакції 09.10.2021 р.

S. Vonsovych

**EVOLUTION VECTORS OF LEGITIMACY THEORY AS AN ATTRIBUTE OF
POWER: PAST AND PRESENT**

The article considers the concept of legitimacy as an attribute of power, reveals the content of legitimacy, shows its role and significance for the subjects of the political process, defines the stages of origin and genesis of legitimacy theory.

It proves that power either on the state or local levels cannot be obtained for the sake of satisfaction from the feeling of one's temporary supremacy. Nevertheless, most interpretations of power reflect it as the vertical asymmetry of its participants' dispositions, what implies the «ability» of the subject (operator of power) to use dominant positions. It appears necessary either for self-restoration of centralized hierarchical dependencies, or for achievement of certain goals.

Therefore, the problem of legitimacy of government and political regime, including their safety, maintenance, preservation etc, is cause of concern for both. The problem of legitimacy of political regime is especially important for the countries of so-called «hybrid democracy». The analysis of works of native and foreign researchers was the basis to substantiate legitimacy theory.

It is found out that the urgent task in transit countries is to increase the level of legitimacy of the political system and, accordingly, to legitimize regime change. Therefore, for transitional societies, legitimacy is a political characteristics leading to the formation of a new political system. In fact, the «hybridity» of the political regime complicates the process of its legitimation, because at the stage of transformation of the political regime the symbols of power, institutions, procedures and the very form of government change.

Also the article gives the approaches to the definition and substantiation of legitimacy, its typology and model range and dimensions. It traces the relationship between the type of legitimacy of power and its ability to control violence in modern political systems. It reveals that fear becomes a new type of legitimacy of the political regime.

Legitimacy based on fear is defined through the aspects of social division making them an instrument to appeal to certain social groups and their problems.

Key words: *legitimacy theory, power, legitimacy policy, legitimacy, transit, political regime, political system.*

УДК 323:316.4(477.6)"2014/..."

І. М. Грідіна
К. О. Чульська

РЕГІОНАЛЬНІ ЕЛІТИ ДОНЕЧЧИНИ ТА ЛУГАНЩИНИ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється процес трансформації регіональних політичних еліт Донеччини та Луганщини в контексті зміни політичної ідеології та політичного курсу під впливом Революції гідності та за умов російсько-української війни. Охарактеризовано залученість представників регіональних еліт до розв'язання проблем, пов'язаних з російсько-українською війною, тимчасовою окупацією окремих територій Донецької та Луганської областей в контексті деокупації та відновлення державного суверенітету України.

Ключові слова: еліта, політична еліта, регіональна еліта, російсько-українська війна, тимчасово окуповані території Донецької та Луганської області, деокупація.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-103-120

Гібридна війна Російської Федерації проти України, зокрема тимчасова окупація Криму, окремих районів Донецької та Луганської областей, створюють перманентні виклики перед політичною елітою України, яка внаслідок потужного масового вибуху громадянської активності Євромайдану зазнала значних трансформацій, а вливання «нової крові» у владу створило передумови для радикальних реформ, змінило геополітичний вектор держави зі Сходу на Захід. Разом з тим, застарілі радянські практики, не викоренені з набуттям незалежності, потужні олігархічні сили гальмують кардинальні перетворення, заважають подолати «п'яту колонну» корупції, некомпетентності, непотизму, корисливих інтересів політичної еліти. Найбільш яскраво це проявляється на регіональному рівні, зокрема на Сході України, де ще й до сьогодні зберігається ментальність, стереотипи та поведінка радянської людини. Через патерналістські очікування населення Донеччини та Луганщини обирає не стільки ідеологію, скільки виконує розпорядження керівників великих підприємств, тим самим приводячи до влади свою регіональну еліту (Лібанова та Дмитренко, 2019, с.12-13). Саме тому сьогодні велика увага громадськості та дослідників прикута до регіональної політичної еліти, яка є флагманом у представленні інтересів свого регіону, визначає напрямки розвитку на локальному рівні, особливо в умовах реформи децентралізації. Взаємозв'язок національної та регіональної еліти, можливість останньої просувати свої інтереси на державному рівні сприятиме процесу інтеграції національних і регіональних інтересів. Водночас, регіональні еліти є силою, здатною як сформувати та профінансувати опозицію, так і підтримати владний режим, а відтак - порушувати конфліктні процеси, уповільнювати їх або гальмувати. Роль регіональних еліт, зокрема Донеччини та Луганщини, актуалізується в умовах російсько-української війни, наявності тимчасово окупованих територій та майбутнього процесу їх звільнення, відновлення територіальної цілісності України та встановлення конституційного ладу.

Сучасні дослідження регіональних еліт стосуються різних аспектів: історіографії та методології вивчення (Кармазіна, Бевз, Горбатюк та Зорич, 2020; Кармазіна, ред., 2019; Коваленко, 2017 та ін.), принципів та механізмів формування (Яремчук, 2021; Рибалка, 2015), відповідальності за прийняття політичних рішень, визначення вектору політичного курсу країни, а за умов російсько-української війни – долю держави (Мачуський, 2017; Лібанова та Дмитренко, 2019; Крюков, 2006; Ворчакова, 2014; та ін.). Разом з тим, цілком справедливо зауважують автори аналізу літератури та емпіричної бази дослідження феномену регіональної еліти, що «гостро бракує досліджень еліти в Україні такої, якою вона є насправді» (Кармазіна, ред., 2019, с.27).

У науковому середовищі поняття «регіональна політична еліта» має доволі багато визначень (Ворчакова, 2014; Токар, 2009; Яремчук, 2021; Коваленко, 2017). За узагальненими ознаками регіональна політична еліта представляє собою соціальну групу, представники якої обіймають посади в органах державної влади й місцевого самоврядування та здатні приймати стратегічно важливі для регіону рішення, лобювати його інтереси на загальнонаціональному рівні.

У межах статті нас цікавить політична еліта підконтрольних територій Донецької та Луганської областей у якості осіб, які представляють інтереси свого регіону: депутати законодавчого органу; особи, які обіймають певні посади в органах державної влади і місцевого самоврядування, через що мають можливість впливати на процес деокупації та відновлення державного суверенітету. Особливістю України є те, що прийняття політичних рішень, зокрема народними депутатами, відбувається в інтересах певних олігархічних кіл, які також розглядаються нами у якості акторів соціально-політичних трансформацій.

Метою дослідження є з'ясування якісних трансформацій регіональних еліт Донеччини та Луганщини, які відбулись під впливом Революції гідності та українсько-російської війни, в контексті стратегії деокупації тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Теоретико-методологічними засадами дослідження є ідеї класиків елітології Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса. Зважаючи на те, що у роки суспільно-політичних трансформацій регіональні еліти перетворилися на постійний чинник української політики, акцентується увага на концептуальних роботах вітчизняних дослідників (С. Кульчицького, М. Токаря, І. Ворчакової, М. Кармазіної, Е. Лібанової).

Після Революції гідності 2014 року розпочався процес трансформації політичної еліти, зокрема й регіональної. Під трансформацією еліт вважається докорінна зміна політичних лідерів, вихід на політичну арену «нових обличь» або опозиційних сил. Також ознакою трансформації, за словами О. Крюкова, може слугувати зміна політичної ідеології та політичного курсу еліти (Крюков, 2006).

Однією з фундаментальних характеристик української регіональної еліти є наявність певних політико-економічних угруповань, в яких економічні актори намагаються триматися в тіні політичних, виконуючи ролі сірих кардиналів. Саме така специфічна риса вирізняла та й до сьогодні характеризує регіональну еліту Донеччини. Р. Ахметов до 2014 р. був найважливішим фінансовим покровителем «Партії регіонів», і до 2011 року його вплив міцно закріпився в обласній раді, коли там працювали колишні співробітники його основного холдингу «Метінвест». Згодом у залежність від нього потрапили обласні губернатори, депутати облради та багаторічний міський голова Донецька Олександр Лук'янченко. Як цілком справедливо зауважив С. Тарута, мабуть єдиний з бізнесменів, хто не був інтегрований у Партію регіонів, «решта <бізнесменів> розуміли, що, якщо вони не

будуть в партії, то далі з ними боротимуться. Тому що в реальності ніхто не створив і не реалізував правила, де бізнес існував би окремо від політики» (Тарута, 2021). Сьогодні інтереси Р. Ахметова за результатами виборів 2019 р. у Верховній Раді захищають М. Магомедов, Р. Требушкін, В. Новинський, С. Мегера, В. Гриб, Д. Шенцев, М. Волинець та ін. (Кармазіна, Бевз, Горбатюк та Зорич, 2020, с.18).

На Донеччині та Луганщині виборчі уподобання населення формувались уподобаннями місцевих еліт, тоді як уподобання місцевих еліт формувались уподобаннями місцевого бізнесу, створюючи своєрідне замкнене політико-економічне коло. Але, у 2014 році донецькі регіональні еліти зіткнулися з тим, з чим вони ніколи не стикалися. Революція гідності ознаменувалась повним поваленням режиму Януковича, а український політикум опинився посеред владної кризи. Відтак трансформація еліт відбувалась революційним шляхом, повністю змінивши владну на опозиційну. Важливо, що при цьому трансформація еліти була також обумовлена її ціннісною переорієнтацією, зокрема на рівнях переосмислення внутрішньої і зовнішньої політики. Разом з тим, варто враховувати, що Україна і на той момент, і досі залишається країною перехідного типу. Це значною мірою впливає на те, що багато представників «старої» еліти намагаються інтегруватися в «нову» - політично недосвідчену еліту, привносячи або нав'язуючи останній елементи своєї ідеології, свої методи та практики. Поняття «стара»/«нова» еліта в Україні досить умовні, адже до Революції гідності, та, як виявилось і після, певне коло політиків неодноразово змінювали свою політичну орієнтацію, переходячи з партії в партію, утворюючи коаліції за «інтересами». У травні 2014 року на президентських виборах у першому турі переміг П. Порошенко, що можна пояснити, зокрема, втомою суспільства від невизначеності у політичному управлінні та гострою потребою у новому лідері. Водночас, П. Порошенко був далеко не новим «обличчям» в політиці, адже ще з 1998 року він був членом партії СДПУ, а у 2000 році заснував власну партію «Солідарність». Під час Помаранчевої революції підтримував позицію Віктора Ющенка. З грудня 2013 року брав активну участь у подіях на Євромайдані, підтримуючи народні протести, чим значно підвищив свій авторитет та політичний рейтинг. Чітка проєвропейська позиція та запевнення припинити військові дії на Сході України дали йому змогу здобути перемогу на виборах (Рогачук, 2019).

На регіональному рівні Революція гідності сприймалась по-різному. Якщо на Заході і в Центрі суспільство виражало майже повну її підтримку, то у Південному-Східному регіоні Революція гідності більшістю сприймалась або нейтрально, або негативно, що пояснюється багатьма чинниками, зокрема прагматичними налаштуваннями регіональних політичних еліт, які підтримували В. Януковича та мали тісні економічні зв'язки з Росією. У лютому-березні 2014 року, після зміни правлячої еліти, регіональні еліти Донеччини та Луганщини у багатьох випадках підігрівала проросійські настрої населення, налаштовуючи його негативно щодо нової влади (Лібанова та Дмитренко, 2019; «5 років після Майдану...», 2019).

Весна 2014 року для Сходу України ознаменувалась вибуховою хвилею підготовлених та спровокованих Кремлем проросійських мітингів, що стало можливим внаслідок послідовної політики місцевих еліт, які роками підтримували «окремішню» риторичку «Партії регіонів» про розкол Заходу та Сходу України, орієнтацію останнього на Росію (Оганесян, 2014). Разом з тим, до планів Кремля не входило робити ставку на місцеву еліту, яка гіпотетично могла б представляти собою певну політичну силу. Для дестабілізації ситуації та боротьби з проукраїнськими силами були використані заздалегідь підготовлені проросійсько налаштовані маргінальні елементи. Тому виникла ситуація, коли регіональна

політична еліта опинилась не у справ, виявилась бездіяльною, адже побоювалась брати на себе відповідальність за прийняття рішень (. Автори книги, «Як Україна втрачала Донбас» журналісти Д. Казанський (представник від Донеччини у Тристоронній контактній групі з врегулювання ситуації на Донбасі) та М. Воротинцева (до війни очолювала видання «Восточный вариант» у Луганську), відтворюючи події 2014 р., писали, що місцеві еліти («регіонали», політичні лідери) втратили контроль над подіями, коли Росія розпочала масштабне постачання зброї, бойовиків та «радників» ще у березні 2014 р. (Гарасим, 2021). Центральна влада намагалась зробити ставку на регіональних олігархів у справі мирного врегулювання конфлікту, адже в їх інтересах було зберегти стабільність в регіоні та свій бізнес. Так, І. Коломойський очолив Дніпропетровську ОДА, де дійсно ситуацію вдалося стабілізувати, але діяти за таким сценарієм в інших областях не вийшло. Як зазначали Д. Казанський та М. Воротинцева, весною 2014 р. «одна з головних інтриг протистояння на Донбасі полягала в тому, коли ж в ситуацію по-справжньому втрутиться Рінат Ахметов і на чісму боці». Р. Ахметов або відмовився, або не зміг вплинути, або не зміг і тому відмовився очолювати Донецьку ОДА: «Усю весну він робив безпорадні заяви, закликаючи якийсь абстрактний Донбас до миру та злагоди, але ніякого Донбасу, до якого звертався олігарх, у той момент вже не існувало» (Гарасим, 2021). На деякий час, з 9 березня по 9 жовтня 2014 р., головою Донецької ОДА став С. Тарута. Але вже у травні 2014 р. місцева влада ні на що не впливала та нічого не вирішувала. Як цілком справедливо зауважив політолог, журналіст С. Стуканов, «донецькі еліти використовували «русскую весну». Але «русская весна», що називається, використала їх» (Стуканов, 2016).

Звісно, на Донеччині були представники політичної еліти, які відкрито демонстрували свою чітку проукраїнську позицію та виступали проти проросійських сил, але такі виступи жорстко придушувались російськими найманцями. Депутата Горлівської міської ради Володимира Рибак закатували за спробу підняти український прапор на будівлі міськради. Безвісті зник опозиційний депутат міської ради Новоазовська Василь Коваленко. Депутат Слов'янської міської ради (від «Фронту змін» Арсенія Яценюка) Олег Зонтов, до речі врятований від озброєних бойовиків Нелею Штепою, подолавши бюрократичні перепони (на той час військовий призов із Донецької та Луганської області було заборонено), пішов на фронт та служив топографом взводу управління мінометної батареї 56-ї бригади ЗСУ (Комарова, 2017; Кирилов, 2020). Багато з тих, хто перебував на регіональних та місцевих посадах вимушені були залишати захоплені території через небезпеку життя.

У квітні 2014 року було проголошено початок АТО, проте протистояти повномасштабному російському вторгненню фактично знищена попередньою владою українська армія була ще не готова. На Сході України почалась «гаряча» фаза гібридної війни Росії проти України, і регіональна політична еліта, окрім того, щоб забезпечити елементарні умови виживання цивільного населення, мала робити вибір – за чи проти України. Саме тому президентські вибори 2014 р. пройшли під гаслом політичних компромісів та готовності еліти до розв'язання актуальних проблем суспільно-політичного розвитку в умовах підвищених очікувань та вимог громадян щодо виконання гасел Євромайдану та скорішого закінчення АТО. Вдруге з 1991 р. в історії України президентські вибори пройшли в один тур, де перемогу здобув П. Порошенко, отримавши більш ніж 50% відсотків голосів за рахунок достатньо рівномірної підтримки серед виборців усіх регіонів. Безальтернативність кандидатури П. Порошенка щодо інших кандидатів втілювалась у концепті «Обери мир – обери Порошенко», підсилена ставкою на унікальне позиціонування образу «нового політика» - прихильника змін (Золотарьова, 2021). Так тема

війни та її закінчення одразу «монетизувалась» у політичній боротьбі як національних, так і регіональних еліт: «у нинішній історії мова йде не лише про співпрацю, а й про бажання різних центрів впливу нав'язати один одному своє бачення стратегії повернення Донбасу. Умовно воно вкладається в опозицію «реінтеграція»–«відвоювання» (Романець та Кравець, 2017).

Спроба оновлення регіональної еліти стала можливою завдяки місцевим виборам 2015 року. Разом з тим, у Донецькій і Луганській областях голосування не відбувалось на тимчасово окупованих територіях і в громадах, де було небезпечно їх проводити через близькість лінії розмежування. Постановою Верховної Ради від 17 березня 2015 року про визнання окремих районів, міст, сіл та селищ Донецької та Луганської області тимчасово окупованими територіями та Постановою ЦВК, було визначено 91 населений пункт у Донецькій та 31 у Луганській області, де вибори не відбувалися (Комітет виборців України, 2016). Не змогли взяти участь у виборах і внутрішньо переміщені особи (ВПО), адже у новому Законі України «Про місцеві вибори», який було прийнято у липні 2015 року, право участі у виборах ВПО залишилося нерегульованим. У Маріуполі та Покровську (на той час – Красноармійську) вибори були зірвані через проблеми з бюлетенями та проводились пізніше (Макаров та Каплан, 2015.; Бондар, ред. 2016). Але, за думкою експертів - *представників неурядового сектору, які працюють у Донецькій та Луганській областях, вибори у цих містах не відбулись винятково через політичні причини розподілу сфер впливу між чинною та попередньою владою, різними фінансово-промисловими і політичними групами. Іншими словами, через бажання представників колишньої Партії регіонів залишитися в регіоні при владі (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2015).* Усе це зумовило рекордно низьку явку: 31,65% у Луганській та 35,27% у Донецькій області, а відтак і негативно вплинуло на можливі зміни у складі регіональних еліт. Формувати місцеву еліту була позбавлена і переважна більшість патріотично налаштованих ВПО.

Загальна тенденція у регіоні показала, що, як це не парадоксально, в умовах війни більшість отримав «Опозиційний блок» - партія, що утворилась на уламках «Партії регіонів», здобувши перші місця у низці районних рад Одеської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Донецької та Луганської областей, 45% мандатів, здобутих за пропорційною системою до обласних, районних та місцевих рад у Донецькій області, та 47% - у Луганській (Бондар, ред. 2016, с.205). Результати виборів засвідчили і якісний реванш «регіоналів». У Слов'янську, місті яке навесні 2014 р. декілька місяців перебувало під окупацією проросійських сил, мером став Вадим Лях – кандидат від «Опозиційного блоку», колишній авторитетний член «Партії регіонів». У передвиборчій агітації він розмістив бігборди з гаслом «любити Слов'янськ, як Неля», апелюючи до Нелі Штепи, колишнього мера Слов'янська, яка підтримувала проросійські сили та на той час знаходилась під слідством (Червоненко та Шрамович, 2015).

Проукраїнські сили змогли отримати невеликий шанс бути представленими у міській владі, проте набагато менший, ніж очікувалось, враховуючи обставини російської агресії у регіоні. Так, у Маріуполі змогли подолати прохідний бар'єр лише «Сила людей». Такий результат виборів можна пояснити тим, що молодь майже не брала участі у виборах, свої голоси активно віддавали люди старшого покоління, що симпатизують СРСР, а отже і проросійським силам. Також, варто враховувати й активну інформаційну складову гібридної агресії проти України, розповсюдження фейків проти української центральної

влади – «хунти», що особливо активно проявилось у Донецькій та Луганській областях (Червоненко та Шрамович, 2015).

Отже, у 2015 р. оновлення регіональної та місцевої еліти не відбулось ані кількісно, ані якісно, відбулась її циркуляція у вигляді ребрендингу «Партії регіонів». Разом з тим, на цих виборах було зруйновано колишню монополію «регіоналів»: загальний результат «Опозиційного блоку» у районних радах – друге місце після БПП «Солідарність», приніс утричі менше депутатських мандатів, аніж президентська партія. «Опозиційний блок» не став «партією місцевої влади» навіть у тих регіонах, які традиційно голосували за Януковича і його однодумців - на Донбасі та Півдні України (Опозиційний блок на виборах: перемога чи імітація? 2015).

Повне перезавантаження політичної системи України, зокрема на регіональному та місцевому рівнях, відбулось після президентських та позачергових парламентських виборів у 2019 р. Рушійною силою цих трансформаційних процесів був суспільний запит на мирне вирішення конфлікту на Донбасі. Очікування миру було особливо сильним на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей. Комплексне регіональне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2018–2019 рр., показало що мешканці Донбасу втратили довіру до політики, яку впроваджував Президент Петро Порошенко, та звинувачували уряд у тому, що він залишив їх наодинці з серйозними проблемами (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2019, с.3).

25 жовтня 2020 року в Україні були проведені місцеві вибори, однак знов у 18 об'єднаних громадах на підконтрольних уряду частинах Донецької та Луганської областей вибори не відбулися. Проведення місцевих виборів стало неможливим начебто з міркувань безпеки, хоча деякі експерти називають це рішення політичним (Діхтяренко, 2020).

Після неочікуваного успіху політичної сили «Слуга народу» на президентських та парламентських виборах (її результат місцями дорівнювався результатам «ОПЗЖ»), очікувалось, що на місцевих виборах 2020 р. партія Зеленського зможе зламати монополію старих еліт (Казанський, 2020b). Але тріумф повторити не вдалось. Так, у Маріуполі «Слуга народу» набрали 5%, тоді як «ОПЗЖ» 33%. До того ж у місті склалась наближена до двопартійної модель міжпартійної конкуренції, яка фактично визначила нову розстановку сил серед місцевих еліт: партія імені діючого мера «Блок Вадима Бойченка» (41,7%) і ОПЗЖ (34%) розділили між собою переважну більшість голосів (Якименко, ред. 2020., с.30, 32).

Кейс Маріуполя є настільки ж цікавим, наскільки й показовим з точки зору трансформації місцевих еліт за ознакою зміни політичної ідеології та політичного курсу. Вперше за 15 років у Маріуполі перше місце взяла не звична загальнонаціональна сила: не «ОПЗЖ» (лідер виборів 2019 року), не «Опоблок» (переможець 2014 року), або раніше – «Партія регіонів» (незмінний лідер до 2012), перемогла на виборах нова місцева сила під егідою мера Вадима Бойченка, якого експерти вважають «відверто проукраїнським» (Биков, 2020).

Отже, у тих громадах Донецької та Луганської областей, де місцеві вибори провели, вони ознаменувались вже новими тенденціями. «Опозиційна платформа – За життя (ОПЗЖ)» хоч і показала традиційно високі рейтинги, проте їм довелось конкурувати з новими політичними акторами, що засвідчили, наприклад результати виборів до районних рад Донецької та Луганської областей (Центральна виборча комісія України, 2021):

Таблиця 1.

<i>Результати виборів до районних рад Донецької області</i>					
Політична сила / районні ради	Крама-торська	Маріу-польська	Волно-васька	Покров-ська	Бахмут-ська
«Опозиційна платформа – За життя»	42,59	42,59	66,67	35,19	40,48
«Слуга народу»	14,81	9,26	14,29	14,81	23,81
«Опозиційний блок»	11,11			12,96	
«Партія Максима Єфімова “Наш Краматорськ»	9,26				
«Європейська солідарність»	7,41			7,41	
«Наш край»	7,41				
«Партія миру та розвитку»	7,21				
«Блок Вадима Бойченка»		48,15			
«За майбутнє»			14,29	7,41	7,14
«Порядок»				22,22	14,29
<i>Результати виборів до районних рад Луганської області</i>					
Політична сила / районні ради %	Сватівська	Северодо-нецька	Старобіль-ська	Щастівська	
«Опозиційна платформа – За життя»	42,11	44,44	35,71	39,47	
«Наш край»	31,58	38,89	33,33	34,21	
«Слуга народу»	10,53	9,26	23,81	26,32	
«Опозиційний блок»	7,89	7,41			
«За майбутнє»	7,89				
«Європейська солідарність»			7,14		

Як вже було зазначено вище, суспільний запит на розв’язання питання війни та миру є одним з чинником трансформації, зокрема зміни політичної ідеології та політичного курсу, регіональних еліт Донеччини та Луганщини. Так чи інакше регіональні еліти залучені до розв’язання проблем, пов’язаних з російсько-української війною, тимчасовою окупацією окремих територій Донецької та Луганської областей, заробляючи з одного боку політичні дивіденди, а з огляду на наявність фінансово-бізнесових інтересів в регіоні, намагаючись зберегти там монополію на вплив. Зважаючи на результати останніх виборів, у середовищі регіональних еліт Донецької та Луганської областей можна визначити декілька акторів і груп, які на різних рівнях піднімають питання деокупації тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, та мають різне бачення вирішення проблеми.

Найвпливовіша, як продемонстрували останні вибори, політична сила «Опозиційна платформа – За життя» (лідер партії Юрій Бойко, депутати ВР С. Дунаєв, Ю. Іоффе, Н. Королевська) виступає за прямі переговори з представниками окупаційних адміністрацій тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та їх реінтеграцію на умовах Росії (тобто, з наданням широкої автономії в складі України). «Ми виступаємо за прямі переговори, за те, щоб наші полонені повернулися додому. І ми все це зробимо, тому що не боїмося за свої рейтинги... Будемо ініціювати початок прямих

переговорів у чотирикутнику Київ – Донецьк – Луганськ - Москва», - заявляв Ю. Бойко перед парламентськими виборами 2019 року (Цит. за: Казанський, 2020а, с.4). Фактично з 2015 р. позиція ОПЗЖ щодо просування власного «мирного плану» не змінилась (Опозиційна платформа – За життя, 2021).

Конкуренти Ю. Бойка на Луганщині група С. Шахова (нардепи С. Вельможний, О. Лукашев, О. Сухов), яка представляє місцеву франшизу партії «Наш край», на відміну від Юрія Бойка і депутатів з партії ОПЗЖ, займає підкреслено проукраїнську позицію. Росію Сергій Шахов вважає стороною конфлікту на Донбасі і вважає, що покласти край війні можна шляхом прямих переговорів із Володимиром Путіним (Казанський, 2020а, с.7).

На Донеччині найвпливовішою є група Р. Ахметова, до якої входить ціла низка відомих політиків і бізнесменів, так званих «донецьких», деякі з яких є цілком самодостатніми і самостійними гравцями (Казанський, 2020а, с.13).

Вадим Новинський, діловий партнер Ріната Ахметова, депутат Верховної Ради від «Опозиційного блоку» по мажоритарному округу в Маріуполі, є членом парламентського Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнародних відносин. В. Новинський, будучи вихідцем з Росії, виступає за тісну співпрацю з РФ і виконання Мінських угод у російській інтерпретації цього документа, яка передбачає спочатку проведення виборів в ОРДЛО, а потім вже передачу Україні контролю над кордоном. Крім того, у грудні 2019 року В. Новинський вніс власний законопроект про особливий статус Донбасу, в якому запропонував створити на базі ОРДЛО окрему адміністративно-територіальну одиницю - міжобласне територіальне об'єднання Донбас зі своєю виконавчою владою (виконкомом МТО Донбас) (Казанський, 2020а, с.15).

Муса Магомедов, лідер партії «Порядок», що активізувалась перед місцевими виборами 2020 року, був обраний народним депутатом України на парламентських виборах 2019 року від партії «Опозиційний Блок» у виборчому окрузі №45 (Донецька область). Колишній генеральний директор Авдіївського коксохімзаводу, на відміну від інших депутатів з групи Ахметова, М. Магомедов демонструє проукраїнську позицію, називає Росію країною-агресором, наполягає на створенні перехідної моделі на території ОРДЛО під контролем миротворчого міжнародного контингенту до повної інтеграції за українськими законами. У рамках своєї депутатської діяльності активно просував ініціативи щодо ситуації з ОРДЛО: звернення Верховної Ради України до Президента України щодо «зняття блокади Донбасу»; про відновлення соціально-економічних зв'язків в окремих районах Донецької та Луганської областей з метою захисту прав і свобод громадян України, що проживають на цих територіях; про надання допомоги в окремих районах Донецької та Луганської областей (Магомедов, 2019).

Руслан Требушкін, обраний на місцевих виборах 2020 року міським головою Покровська, у 2014 році відкрито підтримував проросійські сили, виступав проти АТО і називав українську владу «хунтою». Однак, після звільнення Димитрова та Красноармійська (зараз відповідно Мирноград та Покровськ) українськими військовими, Р. Требушкін став висловлювати патріотичну позицію. У 2019 році Р. Требушкін заявив, що українізація Донбасу допоможе залучити в регіон інвестиції: «культурна дипломатія допоможе наладити та економічні зв'язки, притягнути нові інвестиції, гранти, дозволить перетворити Покровськ і весь український Донбас в культурно цілісний та економічно успішний регіон». Поки Требушкін був народним депутатом, він не займався питаннями,

що безпосередньо стосуються реінтеграції Донбасу. Проте, деякі його ініціативи стосувалися підприємств вугільної галузі, що можна вважати як забезпечення інтересів вугільних регіонів Донецької області (Требушкин, 2019).

Серед регіональної політичної еліти є впливові актори, які відверто відстоюють проукраїнські позиції в питаннях відновлення державного суверенітету України. Сергій Тарута – народний депутат України від партії «Батьківщина», впливовий бізнесмен, політик, колишній Голова Донецької облдержадміністрації. Протягом 2014-2019 років Сергій Тарута був одним із найактивніших політиків, які пропонували різні сценарії деокупації, вважаючи неефективними Мінські переговори та Комплекс заходів з виконання Мінських домовленостей, адже, зупинивши активну фазу бойових дій, вони, за думкою політика, вичерпали себе. Замість «Мінська» у 2017 р. С. Тарута представив на Мюнхенській конференції з безпеки свій План закінчення «війни Росії проти України» «Три основи: легітимність – безпека – довіра». Під час президентських виборів 2019 року С. Тарута запропонував перенести переговорний процес до Відня («віденський майданчик») і побудувати його на базі ОБСЄ. Свого часу С. Тарута пропонував різні механізми вирішення конфлікту із залученням міжнародних миротворців, запуску механізму міжнародної перехідної адміністрації тощо. Політик відкидає можливість деокупації військовими засобами (Oktysiuk, Kishchenko and Yaroshenko, 2020).

Дмитро Лубінець - депутат-мажоритарник від Волновахи (входить до групи «За майбутнє») очолює парламентський Комітет з прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму. Як голова комітету, Дмитро Лубінець бере активну участь у розробці нормативних документів щодо деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій, конструктивно вирішує практичні проблеми, пов'язані з пенсіями, перетинами лінії зіткнення, медичного обслуговування, освіти мешканців ОРДЛО. За ініціативи Д. Лубінця були запропоновані зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо захисту житлових прав студентів, щомісячної адресної допомоги; забезпечення виплати пенсій та соціальної допомоги; зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо звільнення від адміністративної відповідальності осіб за несвоєчасне подання заяви про державну реєстрацію народження дитини, яка народилась на тимчасово окупованих територіях України) тощо (Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій..., 2021).

Вадим Бойченко, якого було обрано на другий строк мером Маріуполя у 2020 р., тільки тепер вже під брендом власної партії «Блок Вадима Бойченка», має репутацію проукраїнського політика (Оленін, 2021). Його син служить у морській піхоті і має статус учасника бойових дій. За часи каденції Бойченка в Маріуполі дійсно відбулось багато змін, реконструкцій та покращення інфраструктури, місто називають «новим Донецьком». На посаді мера Маріуполя у 2016 р. Вадим Бойко висловлювався за надання Донбасу особливого статусу. Зараз, озвучуючи свою амбітну програму розвитку міста та Приазов'я у 2020 р., майбутній мер зосередив увагу на соціально-економічних перевагах розвитку прифронтових територій за умов децентралізації, вважаючи це прагматичним прикладом та шляхом до реінтеграції тимчасово окупованих територій. Велику увагу В. Бойченко приділяє вирішенню проблем ВПО та військовослужбовців, а у Маріуполі це відповідно 100 та 50 тис. населення, активно співпрацюючи в цьому питання з Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Кошляк та Широкова, 2020).

Продовжуючи свої ініціативи щодо покращення законодавчої бази стосовно ОРДЛО, прав ВПО, економічної складової регіону проукраїнські представники регіональної еліти вирішують як практичні поточні проблеми, так і створюють теоретичну та практичну базу майбутньої деокупації та відновлення державності на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Проте, кожен з них має своє бачення та просуває свої ініціативи у певній галузі, через що відсутнє єдине бачення стратегії деокупації та реінтеграції.

Бібліографічний список

- «5 років після Майдану: хиткі дороговкази пам'яті»: соціологи про сприйняття Революції гідності, 2019. *Радіо Свобода*, [онлайн] 16 квітня. Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/news-maydan-revplyziya-gidnosti-sprinyattya/29884039.html>> [Дата звернення 10 вересня 2021].
- Биков, С., 2020. Зростаюча сила проукраїнського Донбасу. *Інтерфакс Україна*, [онлайн] 16 листопада. Доступно: <<https://ua.interfax.com.ua/news/blog/703579.html>> [Дата звернення 10 вересня 2021].
- Бондар, А., ред. 2016. Громадське спостереження за черговими місцевими виборами 2015 року: підсумковий звіт. *Центральна виборча комісія*. [онлайн] Доступно: <<https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/OPORA-Mistsevi-vibori-2015.-Rezultati-sposterezhennya.pdf>> [Дата звернення 10 вересня 2021].
- Ворчакова, І., 2014. Регіональна політична еліта: принципи структуризації та можливості лобювання інтересів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології*, 27(1132), с.82-87.
- Гарасим, А., 2021. Як Україна втрачала Донбас: «регіонали» розпалили огонь ворожнечі, а потім згоріли в ньому. *TEXTY.ORG.UA*, [онлайн] 21 жовтня. Доступно: <<https://texty.org.ua/articles/104737/yak-ukrayina-vtrachala-donbas-rehionaly-rozpalyly-vohon-vorozhnechi-potim-zhorily-u-nomu/>> [Дата звернення 10 вересня 2021].
- Діхтяренко, А., 2020. Донбас без вибору. Чому ЦВК скасувала місцеві вибори на частині підконтрольної Україні території? *Радіо Свобода*, [онлайн] 23 вересня. Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/30853407.html>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Золотарьова, Я., 2021. Історія виборів: у травні 2014 р. українці обрали Президента у Першому турі. *Опора*, [онлайн] 18 травня. Доступно: <https://www.oporaua.org/article/vybory/election_history/vybory_prezydenta_2014> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Казанський, Д., 2020а. Карта акторів конфлікту на Донбасі: локальні актори. *CivilM+*. [онлайн] Доступно: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2021/07/Lokalni_aktori_ua.pdf> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Казанський, Д., 2020b. Кому дістанеться Донбас? *Тиждень*, [онлайн] 1 липня. Доступно: <<https://tyzhden.ua/Politics/245237>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Кармазіна, М., Бевз, Т., Горбатюк, М. та Зорич, О., 2020. *Регіональні політичні еліти в Україні: особливості формування, цінності та ідентичності (кінець 1991-2019 рр.)*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Кармазіна, М.С., ред., 2019. *Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.)*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

- Кирилов, Д., 2020. Вибори у Слов'янську і Неля Штепа: яка ситуація у прифронтовому місті і чому все так? *Радіо Свобода*, [онлайн] 19 жовтня. Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/vybory-v-slovyinsku/30901367.html>> [Дата звернення 10 вересня 2021].
- Коваленко, Д., 2017. Регіональні еліти як об'єкт теоретичного дослідження. *Молодий вчений*, 2, с.18-21.
- Комарова, О., 2017. Три роки від загибелі Володимира Рибак. Захищав Україну і український прапор. *Радіо Свобода*, [онлайн] 17 квітня. Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/28435565.html>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Комітет виборців України, 2016. Фінальний звіт КВУ за результатами місцевих виборів 2015 року. *Комітет виборців України*, [онлайн] 17 березня. Доступно: <<http://www.cvu.org.ua/search/q:%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82%20%D0%9A%D0%92%D0%A3%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%202015%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83>> [Дата звернення 5 жовтня 2021].
- Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин*, 2021. [онлайн]. Доступно: <http://kompravlud.rada.gov.ua/news/Pro_komitet/golova/72606.html> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Кошляк, А. та Широкова, В., 2020, Клименко vs Бойченко. Інтерв'ю з двома конкурентами, між якими точиться запекла боротьба за пост мера Маріуполя. *НВ Україна*, [онлайн] 21 жовтня. Доступно: <<https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/kandidati-v-meri-mariupolya-interv-yu-z-chlenom-opzzh-klimenkom-i-merom-boychenkom-50118936.html>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Крюков, О.І., 2006. *Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення*. Київ: Видавництво НАДУ.
- Лібанова, Е. та Дмитренко, М., 2019. Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичне питання. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 5-6, с.12-13.
- Магомедов, М., 2019. Екс-директор Авдеевського коксохіма Магомедов: о том, «кого прощать», и «особом статусе» Донбасса. Інтерв'ю вел Д. Тимошенко. *Радіо Свобода*, [онлайн] 13 листопада. Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/30269587.html>> [Дата звернення 12 вересня 2021].
- Макаров, Г.В. та Каплан, Ю.Б., 2015. *Місцеві вибори 2015 р.: проблеми організації, підсумки, тенденції*. Київ: НІСД. [онлайн] Доступно: <<https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-01/vubogu-f2365.pdf>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Мачуський, В., 2017. Політична еліта: визначення стратегічного курсу України на сучасному етапі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3, с.168-182.

- Оганесян, К., 2014. Місцева влада Донеччини стала жертвою власної багаторічної політики. *DW*, [онлайн] 7 марта. Доступно: <<https://p.dw.com/p/1BLk1>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Оленін, А., 2021. Як Ахметов і децентралізація руйнують рейтинги ОПЗЖ на Донбасі. *LB.ua*, [онлайн] 27 квітня. Доступно: <https://lb.ua/news/2021/04/27/483321_yak_ahmetov_i_detsentralizatsiya.html> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Опозиційна платформа – За життя, 2021. Мирний план. *Опозиційна платформа – За життя*. [онлайн] Доступно: <https://zagittya.com.ua/page/mirnyj_plan.html> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Опозиційний блок на виборах: перемога чи імітація? 2015. *BBC News. Україна*, [онлайн] 24 листопада. Доступно: <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/11/151019_opposition_block_election_chances_sd> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Рибалка, С.В., 2015. Особливості формування і функціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні. *Грані*, 8, с.47-52. DOI: <https://doi.org/10.15421/1715155>
- Рогачук, Д., 2019. Чим запам'ятався Петро Порошенко як народний депутат. *Вибори вибори*, [онлайн] 28 січня. Доступно: <<https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/01/28/7149843/>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Романець, Р. та Кравець, Р., 2017. Мирна війна. Як Порошенко і Турчинов хочуть повертати Донбас. *Українська правда*, [онлайн] 21 червня. Доступно: <<https://www.pravda.com.ua/articles/2017/06/21/7147504/>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Стуканов, С., 2016. «Донецькі еліти хотіли використати «русскую весну», але «русская весна» використала їх». Інтерв'ю вів В. Майданюк, *ZAXID.NET*, [онлайн] 16 лютого. Доступно: <https://zaxid.net/donetski_eliti_hotili_vikoristati_russkuyu_vyesnu_ale_vyesna_vikoristala_yih_n1382927> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Тарута, С., 2021. Ми за десять днів зробили лінію оборони Маріуполя, яку не могли взяти росіяни. Інтерв'ю вела Л. Самохвалова. *УкрІнформ*, [онлайн] 29 квітня. Доступно: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3237582-sergij-taruta-narodnij-deputat-ukraini-u-2014mu-rosi-golova-doneskoj-oda.html>> [Дата звернення 5 вересня 2021].
- Токар, М., 2009. Регіональна політична еліта: тенденції творення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*, 13, с.297-299.
- Требушкин, Р., 2019. Українізація Донбасса поможет привлечь инвестиции – мэр Покровска. *Интерфакс Украина*, [онлайн] 21 января. Доступно: <<https://interfax.com.ua/news/general/561626.html>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2015. Донбас після виборів: думки громадських активістів. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*, [онлайн] 25 листопада. Доступно: <<https://dif.org.ua/article/donbas-pislya-viboriv-dumki-gromadskih-aktivistiv>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2019. Громадська думка на Донбасі: зміни після виборів-2019, нові ризики на тлі війни та пандемії COVID-19. *Фонд*

- «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, [онлайн] Доступно: <<https://dif.org.ua/uploads/pdf/11509830395ec27c1750f0a4.39039019.pdf>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Центральна виборча комісія України, 2021. Місцеві вибори 2020. Обрані депутати місцевих рад на поточну дату. *Центральна виборча комісія України*. [онлайн] Доступно: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm005pt001f01=695pt00_t001f01=695.html> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Червоненко, В. та Шрамович, В., 2015. Вибори у Краматорську і Слов'янську: як і чому на Донбасі виграв «Опоблок». *BBC News. Україна*, [онлайн] 26 жовтня. Доступно: <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/10/151026_donbas_election_sx> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Яремчук, В., 2021. Регіональна політична еліта: принципи та механізми формування (на прикладі Івано-Франківської області). *Політичні дослідження*, 1, сс.70-89. DOI: 10.53317/2786-4774-2021-1-5
- Oktysiuk, A., Kishchenko, S. and Yaroshenko, Ye., 2020. Donbas Conflict Actors Map: Positions, Interests, Actions. *CivilM+*. [online] Available at: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2021/07/Zagalni_aktori_en.pdf> [Accessed 5 September 2021].

References

- «5 років після Майдану: кийки dorohovkazy pamiaty»: sotsiologhy pro spryiniattia Revoliutsii hidnosti ["5 years after the Maidan: shaky guides to memory": sociologists on the perception of the Revolution of Dignity], 2019. *Radio Svoboda*, [online] April 16. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/news-maydan-replyziya-gidnosti-spryinyattya/29884039.html>> [Accessed 10 September 2021]. (in Ukrainian).
- Bondar, A., ed. 2016 Hromadske sposterezhennia za chervovymy mistsevymy vyboramy 2015 roku: pidsumkovyi zvit [Public observation of the next local elections in 2015: final report]. *The Central Election Commission Of Ukraine*. Available at: <<https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/OPORA-Mistsevi-vibori-2015.-Rezultati-sposterezhennya.pdf>> [Accessed 10 September 2021]. (in Ukrainian).
- Bykov, S., 2020. Zrostaiucha syla proukrainskoho Donbasu [The growing power of the pro-Ukrainian Donbass]. *Interfax-Ukraine*, [online] November 16. Available at: <<https://ua.interfax.com.ua/news/blog/703579.html>> [Accessed 10 September 2021]. (in Ukrainian).
- Chervonenko, V. and Shramovych, V., 2015. Vybory u Kramatorsku i Sloviansku: yak i chomu na Donbasi vyhrav «Opoblok» [Elections in Kramatorsk and Slovyansk: how and why Opoblok won in Donbass]. *BBC News. Ukraine*, [online] October 26. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/10/151026_donbas_election_sx> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Committee of voters of Ukraine, 2016. Finalnyi zvit KVVU za rezultatamy mistsevykh vyboriv 2015 roku [Final CVU report on the results of the 2015 local elections]. *Committee of voters of Ukraine*, [online] March 17. Available at: <<http://www.cvu.org.ua/search/q:%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82%20%D0%9A%D0%92%D0%A3%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D0>>

- %B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%202015%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Dikhtiarenko, A., 2020. Donbas bez vyboru. Chomu TsVK skasovala mistsevi vybory na chastyni pidkontrolnoi Ukraini terytorii? [Donbass without a choice. Why did the CEC cancel local elections in the part of Ukraine controlled territory?]. *Radio Svoboda*, [online] September 23. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/30853407.html>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva, 2015. Donbas pislia vyboriv: dumky hromadskykh aktivistiv [Donbass after the election: opinions of public activists]. *Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation*, [online] November 25. Available at: <<https://dif.org.ua/article/donbas-pislya-viboriv-dumki-gromadskikh-aktivistiv>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva, 2019. Hromadska dumka na Donbasi: zminy pislia vyboriv-2019, novi ryzyky na tli viiny ta pandemii COVID-19 [Public opinion in Donbass: changes after the 2019 elections, new risks against the background of the war and the COVID-19 pandemic]. *Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation*. [online] Available at: <<https://dif.org.ua/uploads/pdf/11509830395ec27c1750f0a4.39039019.pdf>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Harasym, A., 2021. Yak Ukraina vtrachala Donbas: «rehionaly» rozpalyly ohon vorozhnechi, a potim zghorily v nomu [How Ukraine lost Donbass: "regionals" kindled a fire of enmity, and then burned in it]. *TEXTY.ORG.UA*, [online] October 21. Available at: <<https://texty.org.ua/articles/104737/yak-ukrayina-vtrachala-donbas-rehionaly-rozpalyly-vohon-vorozhnechi-potim-zhorily-u-nomu/>> [Accessed 10 September 2021]. (in Ukrainian).
- Karmazina, M., Bevez, T., Horbatiuk, M. and Zorych, O., 2020. *Rehionalni politychni elity v Ukraini: osoblyvosti formuvannia, tsinnosti ta identychnosti (kinets 1991-2019 rr.)* [Regional political elites in Ukraine: features of formation, values and identity (late 1991-2019)]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian).
- Karmazina, M.S., ed., 2019. *Rehionalni politychni elity v Ukraini: analiz literatury z problemy ta kharakterystyka empirychnoi bazy dlia vyvchennia fenomenu (kinets 1991–2018 rr.)* [Regional political elites in Ukraine: analysis of the literature on the problem and characteristics of the empirical basis for the study of the phenomenon (late 1991-2018)]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian).
- Kazanskyi, D., 2020a. Karta aktoriv konfliktu na Donbasi: lokalni aktory [Map of actors of the conflict in Donbass: local actors]. *CivilM+*. [online] Available at: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2021/07/Lokalni_aktori_ua.pdf> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Kazanskyi, D., 2020b. Komu distanetsia Donbas? [Who will get Donbass?]. *Tyzhden*, [online] July 1. Available at: <<https://tyzhden.ua/Politics/245237>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Komarova, O., 2017. Try roky vid zahybeli Volodymyra Rybaka. Zakhyshchav Ukrainu i ukrainskyi prapor [Three years since the death of Vladimir Rybak. He also defended the Ukrainian flag]. *Radio Svoboda*, [online] April 17. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/28435565.html>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).

- Komitet z pytan prav liudyny, deokupatsii ta reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii u Donetskii, Luhanskii oblastiakh ta Avtonomnoi Respubliki Krym, mista Sevastopolia, natsionalnykh menshyn i mizhnatsionalnykh vidnosyn* [Committee on Human Rights, Deoccupation and Reintegration of the Temporarily Occupied Territories in Donetsk, Luhansk Oblasts and the Autonomous Republic of Crimea, the City of Sevastopol, National Minorities and International Relations], 2021. [online] Available at: <http://kompravlud.rada.gov.ua/news/Pro_komitet/golova/72606.html> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Koshliak, A. and Shyroкова, V., 2020, Klymenko vs Boichenko. Interviu z dvoma konkurentamy, mizh yakymy tochytsia zapekla borotba za post mera Mariupolia [Klimenko vs Boychenko. Interviews with two competitors, between whom there is a fierce struggle for the post of mayor of Mariupol]. *NV Ukraina*, [online] 21 October. Available at: <<https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/kandidati-v-meri-mariupolya-interv-yu-z-chlenom-opzzh-klimenom-i-merom-boychenkom-50118936.html>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Kovalenko, D., 2017. Rehionalni elity yak ob'iekt teoretychnoho doslidzhennia [The regional elites as object of theoretical research]. *Molodyi vchenyi*, 2, pp.18-21.
- Kriukov, O.I., 2006. *Polityko-upravlinska elita Ukrainy yak chynnyk derzhavotvorennia* [Political and managerial elite of Ukraine as a factor in state formation]. Kyiv: Vydavnytstvo NADU. (in Ukrainian).
- Kyrylov, D., 2020. Vybory u Sloviansku i Nelia Shtepa: yaka sytuatsiia u pryfrontovomu misti i chomu vse tak? [Elections in Slavyansk and Nelya Shtepa: what is the situation in the frontline city and why is it so?]. *Radio Svoboda*, [online] October 19. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/vybory-v-slovyinsku/30901367.html>> [Accessed 10 September 2021]. (in Ukrainian).
- Libanova, E. and Dmytrenko, M., 2019. Chomu same Donbas stav mistsem natsionalnoi trahedii? Poshuk nepolityzovanoi vidpovidi na politychne pytannia [Why did Donbas become a place of the national tragedy? The search of non-politicized response to the political question]. *Naukovi zapiski Institutu politychnih i etnonatsional'nih doslidzen' im. I.F. Kurasa NAN Ukraini*, 5-6, pp.12-13. (in Ukrainian).
- Machusky, V., 2017. Politychna elita: vyznachennia stratehichnoho kursu Ukrainy na suchasnomu etapi [Political elite: definition of the strategic course of Ukraine at the modern stage.]. *Naukovi zapiski Institutu politychnih i etnonatsional'nih doslidzen' im. I.F. Kurasa NAN Ukraini*, 3, pp.168-182. (in Ukrainian).
- Magomedov, M., 2019. Eks-direktor Avdeevskogo koksokhima Magomedov: o tom, «kogo proshchat», i «osobom staturse» Donbassa. [Ex-director of the Avdeevsky coke plant Magomedov: about "whom to forgive", and "special status" of Donbass.onlain]. Interviewed by D. Tymoshenko. *Radio Svoboda*, [online] November 13. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/30269587.html>> [Accessed 12 September 2021]. (in Russian).
- Makarov, H.V. and Kaplan, Yu.B., 2015. *Mistsevi vybory 2015 r.: problemy orhanizatsii, pidsumky, tendentsii* [Local elections in 2015: problems of organization, results, trends]. Kyiv: NISD. [online] Available at: <<https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-01/vuboru-f2365.pdf>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Ohanesian, K., 2014. Mistseva vlada Donechchyny stala zhertvoiu vlasnoi bahatorichnoi polityky [Local authorities of Donetsk region have fallen victim to their own long-term policy]. *DW*,

- [online] March 7. Available at: <<https://p.dw.com/p/1BLk1>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Oktysiuk, A., Kishchenko, S. and Yaroshenko, Ye., 2020. Donbas Conflict Actors Map: Positions, Interests, Actions. *CivilM+*. [online] Available at: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2021/07/Zagalni_aktori_en.pdf> [Accessed 5 September 2021].
- Olenin, A., 2021. Yak Akhmetov i detsentralizatsiia ruiniuiut reitynhy OPZZh na Donbas [How Akhmetov and decentralization destroy the ratings of OPZZH in the Donbass]. *LB.ua*, [online] 27 April. Available at: <https://lb.ua/news/2021/04/27/483321_yak_ahmetov_i_detsentralizatsiya.html> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Opozytsiyni blok na vyborakh: peremoha chy imitatsiia? [Opposition bloc in elections: victory or imitation?] 2015. *BBC News. Ukraine*, [online] 24 November. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/11/151019_opposition_block_election_chances_sd> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Opposition Platform – For Life, 2021. Myrnyi plan [Peace Plan]. *Opposition Platform – For Life*. [online] Available at: <https://zagittya.com.ua/page/mirnyj_plan.html> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Rohachuk, D., 2019. Chym zapamiatavsia Petro Poroshenko yak narodnyi deputat [What do you remember Petro Poroshenko as a People's Deputy]. *Vybory Vybory*, [online] January 28. Available at: <<https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/01/28/7149843/>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Romanets, R. and Kravets, R., 2017. Myrna viina. Yak Poroshenko i Turchynov khochut povertaty Donbas [Peace War. How Poroshenko and Turchinov want to return Donbass]. *Ukrainska Pravda*, [online] June 21. Available at: <<https://www.pravda.com.ua/articles/2017/06/21/7147504/>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Rybalka, S.V., 2015. Osoblyvosti formuvannia i funktsionuvannia rehionalnykh politychnykh elit v suchasni Ukraini [Peculiarities of the formation and functioning of regional political elite in contemporary Ukraine]. *Grani*, 8, pp.47-52. DOI: <https://doi.org/10.15421/1715155> (in Ukrainian).
- Stukanov, C., 2016. «Donetski elity khotily vykorystaty «russkuiu viesnu», ale «russkaia viesna» vykorystala yikh» ["Donetsk elites wanted to use the " Russian Spring ", but the " Russian Spring "used them"]. Interviewed by V. Maidanyuk. *ZAXID.NET*, [online] 16 February. Available at: <https://zaxid.net/donetski_eliti_hotili_vikoristati_russkuyu_vyesnu_ale_vyesna_vikoristala_yih_n1382927> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Taruta, S., 2021. My za desiat dnev zrobyly liniu oborony Mariupolia, yaku ne mohly vziaty rosiiany [In ten days we made the line of defense of Mariupol, which the Russians could not take]. Interviewed by L. Samokhvalova. *UkrInform*, [online] April 29. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3237582-sergij-taruta-narodnij-deputat-ukraini-u-2014mu-roci-golova-doneckoi-oda.html>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Tokar, M., 2009. Rehionalna politychna elita: tendentsii tvorennia [The regional political elite: tendency of the creation]. *Naukovyi visnyk Uzhorodskoho universytetu. Serii: Politolohiia, Sotsiolohiia, Filosofiia*, 13, pp.297-299. (in Ukrainian).

- Trebushkin, R., 2019. Ukrainizatsiya Donbassa pomozhet privlech investitsii – mer Pokrovska [The Ukrainianization of Donbass will help attract investment - the mayor of Pokrovsk]. *Interfax-Ukraine*, [online] January 21. Available at: <<https://interfax.com.ua/news/general/561626.html>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Tsentralna vyborcha komisiia Ukrainy, 2021. Mistsevi vybory 2020. Obrani deputaty mistsevykh rad na potochnu datu [Local elections 2020. Elected deputies of local councils on the current date]. *Tsentralna vyborcha komisiia Ukrainy*. [online] Available at: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm005pt001f01=695pt00_t001f01=695.html> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Tsentralna vyborcha komisiia Ukrainy. 2014. Vybory Prezydenta Ukrainy [Elections of the President of Ukraine]. *Tsentralna vyborcha komisiia Ukrainy*. [online] Available at: <<https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Vorchakova, I., 2014. Rehionalna politychna elita: pryntsyipy strukturyzatsii ta mozhlyvosti lobiiuvannya interesiv [Regional political elite: principles of structures and lobbying of interests]. *Vestnik Har'kovskogo nacional'nogo universiteta imeni V. N. Karazina. Seriâ Voprosy politologii*, 27(1132), pp.82-87.
- Yaremchuk, V., 2021. Rehionalna politychna elita: pryntsyipy ta mekhanizmy formuvannya (na prykladi Ivano-Frankivskoi oblasti) [Regional political elite: formation principles and mechanisms (Ivano-Frankivsk region as an example)]. *Political Studies*, 1, pp.70-89. DOI: 10.53317/2786-4774-2021-1-5 (in Ukrainian).
- Zolotarova, Ya., 2021. Istoriia vyboriv: u travni 2014 r. ukraintsi obraly Prezydenta u Pershomu turi [History of elections: in May 2014, Ukrainians elected President in the First Round]. *Opora*, [online] May 18. Available at: <https://www.oporaua.org/article/vybory/election_history/vybory_prezydenta_2014> [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Стаття надійшла до редакції 08.10.2021 р.

I. Gridina

K. Chulska

**REGIONAL ELITES OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS AFTER THE
REVOLUTION OF DIGNITY AND
DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Abstract. The aim of the study is to clarify the qualitative transformations of the regional elite, which took place under the influence of the Revolution of Dignity and the Ukrainian-Russian war, in the context of the strategy of de-occupation of the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions.

In the Donetsk region, the electoral preferences of the population were shaped by the preferences of local elites, while the preferences of local elites were shaped by the preferences of local businesses, creating a kind of closed political and economic circle. In 2014, after the overthrow of the Yanukovich regime, the regional elites of the Donetsk and Luhansk regions were out of action, inactive because they were afraid to take responsibility for decision-making.

Thus, the transformation of the elites took place in a revolutionary way, completely changing the ruling elite to the opposition. At the same time, the transformation of the elite was due to its

value reorientation, in particular at the levels of rethinking domestic and foreign policy. The theme of the war and its end was "monetized" in the political struggle of both national and regional elites.

In 2015, the renewal of the regional and local elite took place neither quantitatively nor qualitatively, its circulation took place in the form of the rebranding of the Party of Regions. At the same time, the former monopoly of the "regionals" was destroyed in this election. The local elections of 2020, which took place after the reboot of the political system of Ukraine in 2019, were marked by new trends. "Opposition Platform - For Life (OPZZH)" was forced to compete with new political actors, including mayors.

Regional elites are involved in solving the problems of the Russian-Ukrainian war, earning, on the one hand, political dividends and, on the other hand, having financial and business interests in the region, trying to maintain a monopoly on influence. The main political players (OPZZH, OP) during 2015-2020 did not actually change their pro-Russian vision of restoring Ukraine's state sovereignty through the Minsk process, the special status of Donbas, direct talks with representatives of the occupation administrations.

Pro-Ukrainian representatives of regional elites, promoting their initiatives to improve the legal framework for SDDL, IDP rights, the economic component of the region, solve both current practical problems and create a theoretical and practical basis for future de-occupation and restoration of statehood in the temporarily occupied Donetsk and Luhansk regions. However, each of them has its own vision and promotes its own initiatives in a certain area, which is why there is no single vision of the strategy of de-occupation and reintegration.

Keywords: *elite, political elite, regional elite, Russian-Ukrainian war, temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions, de-occupation.*

УДК: 323.2:305

Ю. С. Гунза
В. Ф. Лисак

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Проаналізовано регіональний вимір творення та реалізації гендерної політики в Україні на прикладі Донецької області. Охарактеризовано науковий доробок українських дослідників з проблематики гендерної політики, та нормативно-правові документи впровадження гендеру в Україні та в Донецькій області.

З'ясовано особливості Донецької області та політики гендерної рівності в регіоні. Розкрито фактори, які впливають на гендерну політику на загальнонаціональному та регіональному рівнях. Проаналізовані механізми формування та реалізації гендерної політики в Донецькій області та Україні, через адміністративно-територіальній устрій області, його складові та компетентності в сфері гендерного дослідження. Виділено основні критерії формування гендерної політики України. Розглянуто впровадження гендерної політики України на регіональному рівні на прикладі Донецької області в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах і надана оцінка їх ефективності.

Узагальнено питання про стан гендерних відносин в економічній, соціальній та політичній сферах українського суспільства. Отримані результати наукового дослідження

засвідчують стан гендерної політики у всіх сферах життєдіяльності. Оскільки гендерна рівність є основою розвитку суспільства, отримані результати можуть бути використані для подальшого впровадження гендерного підходу у суспільно-політичній і законодавчій сфері.

Ключові слова: *гендер, гендерна політика, гендерна рівність, гендерна нерівність, рівність прав, регіональний вимір, дискримінація.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-120-131

Реформа з децентралізації влади поставила перед органами місцевого самоврядування виклики щодо створення умов для забезпечення рівних можливостей для всього населення. Будь-яка нерівність не лише спричиняє політичні, економічні, фінансові, соціальні та людські витрати, а й негативно позначається на розвитку територіальних громад. Тому соціально-економічний розвиток об'єднаних територіальних громад України неможливо уявити без застосування гендерного підходу. Децентралізація державної влади, що здійснюється в Україні з 2014 року, передбачає перенесення значних повноважень і бюджетів від національних органів влади органам місцевого самоврядування. За оцінками міжнародних експертів, децентралізація є найуспішнішою з українських реформ і створює міцну основу для належного впровадження політики рівності в Україні.

Правове регулювання гендерної політики України перебуває на етапі свого становлення й розвитку. Це відбувається на внутрішньодержавному (національному) та міжнародному рівні. Гендерна рівність та соціальна справедливість є важливими з погляду взаємодії органів влади різних рівнів, бізнесу і громадськості.

Питання гендерної рівності останнім часом набули значної актуальності. Для України це пов'язано в першу чергу з євро інтеграційними процесами, що засвідчує поступове наближення українського законодавства до норм і вимог ЄС. Гендерна проблематика знайшла своє втілення в роботах вітчизняних та закордонних авторів.

Деякі проблеми обраної нами теми знайшли своє відображення у працях Н. Аніщука, Н. Болотіної, О. Вороніної, Г. Даудової, О. Дашковської, Л. Грицяк, Ю. Івченко, К. Левченко, О. Львова, Т. Мельника, Н. Оніщенко, О. Рудневої, О. Ярош та інших. Зокрема Н. Аніщук вважає, що гендер – один із базових моментів соціальної стратифікації (Аніщук, 2007). Т. Мельник характеризує гендер у трьох напрямках: гендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація; як набуття соціальності індивідами; як політику рівних прав і можливостей чоловіків і жінок. У свою чергу, Н. Оніщенко вважає, що гендерна політика – це комплексна цілеспрямована діяльність держави, міжнародних та недержавних організацій щодо інтегрування гендерного підходу для ліквідації в суспільстві усіх форм дискримінації за ознакою статі (Оніщенко та Львова, 2013). Принципи гендерної політики проаналізував О. Кулачек. На думку І. Ларинбаєвої «гендерна рівність» як цивілізаційна цінність включає рівність перед законом, рівність можливостей і рівність результатів. Тож додатковим елементом гендерної рівності дослідники виділяють рівність у досягненні результатів. Тлумачення гендерної демократії представлено в роботах І. Грабовської. Авторка пропонує під гендерною політикою розуміти систему волевиявлення жіночої та чоловічої статі у громадянському суспільстві як рівних між собою у правах і можливостях, закріплених й реально забезпечених у політико-правових принципах, діях, створенні суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів і потреб (Грабовська, 2015). Таким чином, проблема гендерної рівності набула значної актуальності і

популяризації. Тим не менше, дослідження даної наукової проблеми для України потребує постійної уваги, оскільки євроінтеграційні процеси вимагають серйозного і глибокого аналізу наближення нашої держави до європейських стандартів, в тому разі і в питанні гендерної рівності, що доводить необхідність вивчення регіонального виміру гендерної політики України саме на прикладі окремих регіонів.

З огляду на те, що питання регіонального виміру гендерної політики в Україні на прикладі окремих адміністративно-територіальних одиниць (зокрема Донецької області) ще не стали предметом окремого дослідження, вкрай актуальним є аналіз та узагальнення основних тенденцій щодо формування та запровадження в українському суспільстві гендерної політики та гендерної рівності.

Метою статті є вивчення впровадження гендерної політики та гендерної рівності в українському суспільстві за допомогою аналізу та узагальнення основних тенденцій в окремих регіонах, зокрема в Донецькій області та з'ясування сутності гендерної політики України в системі місцевого та державного управління.

Наукова новизна дослідження полягає у всебічному висвітленні регіонального та місцевого рівня гендерної політики з урахуванням усіх особливостей її формування та реалізації в Україні та Донецькій області.

Впровадження гендерного підходу у діяльність органів місцевого самоврядування є одним з найважливіших завдань. Цей підхід покликаний сприяти формуванню концептуального бачення методик гендерного бюджетування та допомогти представникам органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування інтегрувати гендерний підхід до планування та впровадження місцевої політики та прийняття управлінських рішень (Грицяк, 2004)

На думку дослідників, активне залучення жінок і чоловіків до процесу прийняття рішень, дає їм відчуття, що їх знання і життєвий досвід корисні для розвитку громади. Досягнення гендерної рівності полягає у захисті прав людини та забезпеченні верховенства права. Тому поряд з гендерною рівністю доцільно говорити про гендерну нерівність і дискримінацію, подолання яких є значним викликом для органів державної влади (Грицай, 2004).

Законодавство України містить доволі широкий перелік документів з питань забезпечення гендерної рівності та заборони дискримінації. Перш за все слід згадати основний Закон України. У розділі 2 Конституції України зафіксовані «Права, свободи й обов'язки» людини і громадянина. (Конституція України, 1996 р.). Ключовим нормативно-правовим актом у галузі гендерної рівності є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, 2005 р.).

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. № 2229–VIII на органи місцевого самоврядування покладено здійснення заходів у сфері запобігання і протидії домашньому насильству, покарання кривдників (ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству»). Важливість досягнення гендерної рівності підкреслює і Міністерство розвитку громад та територій України, яке впровадило Стратегію гендерної рівності на 2021–2023 роки, відповідно до якої має бути забезпечено зокрема, формування та реалізацію гендерночутливої державної регіональної політики (Стратегію гендерної рівності 2021–2023 р.).

Відповідно до загальнодержавних документів щодо створення і дотримання гендерної рівності існує своя практика на місцевому рівні. Враховуючи певні демографічні та

суспільно-політичні характеристики окремих адміністративно-територіальних одиниць, звертає на себе увагу дослідження впровадження гендерної політики на прикладі Донецької області, як такої що має значну кількість населення та перебуває в умовах безпосереднього впливу військових дій та тимчасової окупації деяких її території.

Адміністрацією Донецької області у лютому 2020 року була затверджена «Стратегія розвитку Донецької області на період до 2027 року» (Стратегія розвитку Донецької області, 2020 р.). Цей документ визначає стратегічні пріоритети обласної влади на найближчі 7 років. Головними принципами визначено дотримання пріоритетності прав і свобод людини, забезпечення інклюзивності та гендерної рівності в системі надання послуг населенню, впровадження підходів сталого та збалансованого розвитку. Розроблення Стратегії здійснено на засадах смарт-спеціалізації та передбачає інноваційну спрямованість та вузьку спеціалізацію у пріоритетних сферах регіональної економіки. Стратегічні, оперативні цілі та завдання, визначені в Стратегії і спрямовані на досягнення Цілей сталого розвитку України до 2030 року (Стратегія розвитку Донецької області, 2020 р.).

Донецька область, як одна з областей України, має деякі характерні риси, які на сьогоднішній день враховують в своїй діяльності обласні та місцеві органи влади. В адміністративно-територіальному устрої Донецької області налічуються 18 районів та 28 міст, які об'єднують 1298 населених пунктів (з них 14% – міські поселення, 86% – сільські населені пункти). Населення області складає 4.3 мільйона людей, серед яких 53.5 % жінки (Стратегія розвитку Донецької області 2020 р.).

З 2014 року на території області триває збройний конфлікт. Наслідком цього стала окупація частини території регіону, на яку, за оціночними даними, припадає 33% площі, 54% населення, 60% виробничого потенціалу, а також 34% населених пунктів, включаючи 13 міст та 5 районів. Всього на сьогодні не підконтрольними українській владі залишаються 446 населених пунктів, включаючи обласний центр Донецької області – м. Донецьк. У зв'язку з цим, адміністративні органи регіональної влади тимчасово переміщені до м. Краматорськ та частково – до м. Маріуполь. Станом на 01.12.2019 р. в області створено 12 територіальних громад, включаючи 6 міських, 2 селищні та 4 сільські ОТГ (Стратегія розвитку Донецької області, 2020 р.).

З 2014 року через початок бойових дій на території області спостерігається посилення відтоку населення. Так, у 2014 році від'ємне сальдо міграції склало 10,7 тис. осіб, у 2015 – 9,2 тис. осіб, у 2016 – 3,6 тис. осіб. У 2017 році розпочалась друга хвиля відтоку населення. Загальна чисельність міграційного скорочення у 2017 році склала 23,9 тис. осіб, у наступному, 2018 році – 10,3 тис. осіб. З урахуванням притоку населення чисті міграційні втрати за цей період склали 57,7 тис. осіб.

Таким чином, в Донецькій області спостерігаються негативні демографічні тенденції з поглибленням гендерного дисбалансу. Найбільшими ризиками для майбутнього розвитку регіону є:

- прискорене старіння населення та зростання демографічного навантаження на осіб працездатного віку внаслідок істотного перевищення смертності над народжуваністю;
- прискорення міграційного відтоку населення через проведення на території області бойових дій;
- істотне навантаження з боку внутрішньо переміщених осіб (далі ВПО), більша частина з яких – це люди пенсійного віку.

На території області, підконтрольній українській владі, 52% жителів проживає у 6-ти містах обласного значення: Маріуполь (461,4 тис. осіб), Краматорськ (186,8 тис. осіб), Слов'янськ (114,2 тис. осіб), Бахмут (74,7 тис. осіб), Покровськ (74,2 тис. осіб) та Костянтинівка (70,8 тис. осіб) (Гендерний профіль Донецької області).

Також спостерігаються територіальні відмінності у співвідношенні чисельності чоловіків і жінок. У містах чисельність жінок більш істотно перевищує чисельність чоловіків, ніж у сільській місцевості. Поглиблення несприятливих демографічних тенденцій у територіальному розрізі спостерігається також внаслідок неоднорідного збільшення рівня смертності населення порівняно з рівнем народжуваності.

Важливим чинником, який обумовлює особливості демографічної ситуації у територіальному розрізі, на теперішній час залишається переміщення населення з тимчасово окупованих територій регіону. Найбільша кількість людей, які переміщуються, зареєстрована у містах обласного значення та районах, які знаходяться ближче до лінії розмежування. Так, найбільшим приймаючим містом області є м. Маріуполь, на території якого зареєстровано майже п'яту частину внутрішньо переміщених осіб регіону.

Жінки та діти, які відносяться до категорії ВПО стикаються з особливими труднощами при прийомі на роботу, через нестачу закладів по догляду за дітьми або родинних зв'язків. Також розповсюдженими проблемами, з якими зіштовхуються жінки-ВПО, включають існування стереотипів на ринку праці стосовно жінок, літніх людей та ВПО, небажання роботодавців наймати осіб з невідповідних уряду територій, потреба у навчанні або наявність фаху та досвіду, який не відповідає потрібному набору навиків, відсутність документів, необхідних для прийому на роботу.

Внутрішньо переміщені особи в якості робочої сили потерпають від розриву в оплаті праці, дискримінації при прийомі на роботу та збереженні робочого місця, дискримінації у кар'єрному рості. Ще однією перепорою є погана обізнаність переселенців про свої права людини. В наш час все більше жінок відносяться до категорії безробітних, а частота довготривалого безробіття серед внутрішньо переміщених жінок є вищою, ніж серед чоловіків (Гендерний профіль Донецької області).

Очевидно, що будь-яку з цілей розвитку можна реалізувати, лише якщо формування політичних рішень, планування децентралізації та надання послуг будуть знаходитися на високому рівні і мати на меті охопити всі категорії населення.

У громадах немає політичної волі або розуміння про невикористаний потенціал жінок як суб'єктів позитивних демократичних змін під час впровадження реформи. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» підкреслює важливість участі жінок у прийнятті політичних рішень, зокрема в умовах конфлікту (Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325). Однак, жінки постійно погано представлені на керівних посадах у деяких з нещодавно створених територіальних громадах Донецької області. Кількість жінок голів громад складає лише 17%, заступниць голів – 38%, у виконавчих комітетах працює 46% жінок, у радах громад – 49%, і 48% з них були обрані на посаду старост (представників поселень, які входять до об'єднаних громад) (Аналіз вразливості жінок та чоловіків в контексті децентралізації на територіях України, що постраждали від конфлікту, 2017 р.).

Важливе значення на шляху до усунення таких перегинів має гендерний аналіз та актуалізація пріоритетів різних груп населення в стратегічних документах на місцевому рівні. Отже, Стратегія місцевого розвитку є важливим документом виконання поставлених загальнодержавних цілей та завдань. Гендерні квоти в розмірі 30%, запроваджені Законом

«Про місцеві вибори» не принесли очікуваного збільшення представленості жінок в політичному житті України. В середньому, міські ради налічують 18% жінок, і обласні ради – 15% (Звіт про місцеві вибори України, 2020).

Загалом, 55,3% від усіх кандидатів в депутати на місцевих виборах були чоловіками, та ще менш жінок було обрано на високі посади у місцевих радах. За результатами останніх місцевих виборів 2020 р., жінки займали 44,7 % у міських радах Донецької області. На попередніх виборах у Донецькій області в 2015 року, жінки отримали 33 %. Жінки відіграють важливу роль в процесах відновлення та розбудови миру, а також у розвитку громади. Однак вони недостатньо представлені на найвищих рівнях прийняття політичних рішень в області, через існування гендерних стереотипів щодо соціальної ролі чоловіка і жінки, а також присутність гендерної нерівності та дискримінації.

Представленість жінок у політичному житті на рівні виконавчих посад також залишається низькою. Найбільше жінок працює на посаді державних службовців. У 2020 р. кількість жінок, державних службовців, складає 83,7% у Донецькій області. В той час, як переважна більшість таких жінок працюють на адміністративних посадах низького рівня, лише 21 % є високопоставленими посадовцями (Звіт про місцеві вибори України, 2020).

Через гендерний розрив та нерівність в економічних можливостях і дискримінацію під час працевлаштування жінки мають обмежений доступ до працевлаштування, доходів та кар'єрного росту. Загалом в Україні, так само як і в Донецькій області, рівень участі жінок та зайнятості на ринку праці є нижчим за чоловіків. Наявність системних бар'єрів призводить до горизонтальної та вертикальної професійної нерівності за ознакою статі на ринку праці, коли жінки отримують нижчу заробітну плату та гірші кар'єрні можливості (Стратегія гендерної рівності, 2021).

Законодавство України забороняє жінкам працювати у понад 500 професіях, тим самим обмежуючи їх можливості працевлаштування. В середньому гендерний розрив в оплаті праці в Україні склав приблизно 25%. На початок 2018 року, ця цифра сягнула 39 % у Донецькій області. Внаслідок нижчого доходу жінки стикаються з вищим ризиком бідності і часто належать до найбільш вразливих груп населення. Жінки складають більшість, коли мова йде про отримання державної соціальної допомоги.

В Україні жінки мають вищий рівень освіти ніж чоловіки: частка жінок, які навчаються у вищих навчальних закладах, у 2020 р. сягнула позначки 75 %, а частка чоловіків склала 68%. В межах Донецької області ситуація виглядає навпаки: лише близько 35% жінок навчалися в університетах і 40 % мали професійно–технічну освіту, в той час як для чоловіків ці показники становили 33 % і 35 % відповідно (Гендерний профіль Донецької області).

Через існування традиційних репродуктивних ролей, жінки продовжують бути непропорційно залученими до неоплачуваної праці. Нестача якісних соціальних послуг у громадах, які приймають ВПО, суттєво посилила цей тиск на внутрішньо переміщених жінок, які повинні ще більше піклуватися про дітей, літніх членів родини або членів родини з інвалідністю. Як зазначено в загальнонаціональних документах, стратегіях, постановках України та регіональних документах Донецької області досягнення гендерної рівності та соціальної справедливості передбачає забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків. Аналізуючи питання гендерної рівності до практичної діяльності органів місцевого самоврядування, важливим є створення рівних умов і можливостей для доступу жінок і чоловіків до ресурсів та вихованні нетерпимості громади до соціальної та гендерної дискримінації у суспільстві. Саме забезпечення гендерної рівності та соціальної

справедливості має бути наскрізним питанням у прогностичних та програмних документах соціально-економічного розвитку ОТГ, зокрема в Донецькій області.

Обласні адміністрації намагаються інтегрувати концепцію гендерної рівності у стратегії свого регіонального розвитку. Як свідчать документи, пріоритетного значення та стратегічної важливості набувають вирішення питань гендерно-умовленого насильства та гендерної рівності. Згідно зі звітами жодна із стратегій не включає заходи, дії, цілі чи підтвердження гендерної рівності або плани щодо збору даних, диференційованих за статтю. В той час як існує потенціал для співпраці між жінками і чоловіками у громадах (включаючи вразливі групи) та представниками влади між областями.

Слід аналізувати питання вміщення гендерних паспортів на веб-порталах обласних державних адміністрацій. Зокрема, відсоток жінок-керівників підприємств (усіх форм власності), у т.ч. фізичних та юридичних форм власності, розподіл за статтю керівників навчальних закладів (окремо по кожній категорії навчального закладу), кількість викладачів з розподілом за статтю (окремо по кожній категорії навчального закладу), кількість та назва ВНЗ, де викладаються гендерні курси (спецкурси), жінки ромської національності, наявна практика реагування, яка застосовується в області, на звернення про факти дискримінації за ознакою статі, кількість звернень в органи місцевого самоврядування про факти дискримінації за ознакою статі, кількість звернень в правоохоронні та судові органи області про факти дискримінації за ознакою статі, у т.ч. кількість справ, розглянутих у суді, за фактом дискримінації за ознакою статі, ресурсне забезпечення реалізації гендерних питань та ін.

На реалізацію гендерних питань у діяльність органів місцевого самоврядування наголошено в Європейській хартії рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад, яку підписали в Києві у листопаді 2019 р. (Європейська хартія рівності жінок і чоловіків, 2006). В Україні рішення про приєднання до неї прийняли 62 органи місцевого самоврядування. Всі підписанти при формуванні та реалізації місцевої політики мають використовувати різноманітні механізми й інструменти, зокрема гендерне інтегрування та гендерне бюджетування, які позитивно вплинуть на повсякденне життя місцевої громади.

Головними критеріями інтегрування питань гендерної рівності в Донецькій області та соціальної справедливості у діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування є:

- інклюзія, яка передбачає особистісно орієнтовані методи розробки й впровадження місцевих цільових і бюджетних програм і проектів, в основі яких лежить індивідуальний підхід з урахуванням усіх особливостей людини;
- справедливість і рівність. Досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України.
- довіра, відповідальність і звітність. Прозорість і підзвітність органів місцевого самоврядування з питань формування та виконання публічної політики у конкретній сфері, у т.ч. бюджетній, допомагає знайти більш прийнятні засоби реалізації програм і проектів, зменшити або ліквідувати негативний вплив їх результатів на представників обох статей.

- ефективність і сталий розвиток. Дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року на рівні територіальних громад шляхом забезпечення здорового способу життя, всеохоплюючої і справедливої якісної освіти для всіх у будь-якому віці, заохочення можливості навчання впродовж життя, гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат, повної та продуктивної зайнятості та гідної праці для жінок і чоловіків, скорочення нерівності тощо;
- якість. Якість життя населення підвищується завдяки покращенню стану забезпечення гендерної рівності/дотримання рівності жінок і чоловіків та підвищенню рівня задоволеності споживачів публічних послуг (Постанова про затвердження Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, 2021).

За висновками та статистичною інформацією гендерного профіля Донецької області було досліджено, що окремі жінки, чоловіки, дівчата та хлопці, так само як і вразливі групи, які вони представляють, досі ризикують лишитися поза увагою – не лише через власну особисту вразливість, а й через те, що їхні громади не бачать, не визнають або не вважають важливими їхні чіткі та конкретні права та потреби, що призводить до їхньої соціальної ізоляції. Тому органи місцевої влади та окремих громад повинні збирати, аналізувати та застосовувати різноманітні детальні дані для розробки стратегій, планування та формування планів, щоб захистити та зміцнити найбільш вразливі категорії населення області. Зібрана інформація у даному профілі, може бути корисною для стратегічного планування, інформаційних та місцевих кампаній у сфері забезпечення гендерної рівності, проведенні моніторингу та оцінки діяльності (Гендерний профіль Донецької області).

Таким чином, проблематика гендерної рівності та справедливості, останнім часом актуалізована в працях вітчизняних та зарубіжних авторів, допомагає з визначенням сутності основних понять та категорій для подальшого наукового аналізу. Україна впевнено просувається в напрямку впровадження та вдосконалення державної політики гендерної рівності про що свідчать нормативно-правові документи загальнодержавного характеру і так само регіональний аспект діяльності органів місцевого самоврядування. Зокрема, такими можна вважати стратегії, звіти, аналітичну роботу, принципи, механізми, критерії та інше. Одними з найбільш виражених можна вважати Закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про затвердження Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року», Стратегію гендерної рівності, Стратегія розвитку Донецької області та інше.

Донецька область, як така, що сьогодні перебуває в особливих умовах збройного конфлікту і як наслідок демографічних, соціальних та економічних трансформацій, долучилася до творення та впровадження державної політики гендерної рівності. Виконання гендерної рівності та аналізу державними установами Донецької області, дає змогу окреслити основні критерії діяльності та наявну ситуацію гендерної рівності в органах виконавчої влади. Були розглянуті законодавчі аспекти, які передбачають забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні та Донецькій області.

Органи місцевого самоврядування намагаються впровадити у діяльність гендерну політику, елементами якої є проведення просвітницької роботи із боротьби з гендерними стереотипами, надання підтримки громадським організаціям з гендерної тематики, формування і надання звітів Міністерству соціальної політики. Проте, можна зробити висновки, що адміністрація Донецької області проводить більше зовнішню гендерну

політику, аніж внутрішню. На даному етапі в Донецькій області повинно популяризуватися впровадження гендерної рівності для подальшого її вивчення. Населення не зовсім обізнане в питанні гендеру та гендерної політики. Тому на нашу думку треба оприлюднювати більше актуальної інформації для розуміння і вивчення про світові практики забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок та світовий досвід гендерного регулювання, гендерні відносини в сім'ї, попередження домашнього насильства та сексизму.

Бібліографічний список

- Аналіз вразливості жінок та чоловіків в контексті децентралізації на територіях України, що постраждали від конфлікту* [Електронний ресурс]. – <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/427/1.pdf>
- Аніщук Н.В. *Гендерне насильство у правовому житті України: монографія* / Н.В. Аніщук. – Одеса: Юридична література, 2007. – 232 с.
- Ганзицька Т. *Гендерна політика в Україні: теоретико-правова характеристика*. Форум права. 2012. № 4. С. 189-193. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index
- Гендерний профіль Донецької області* [Електронний ресурс]. – <https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/donecka.pdf>
- Грабовська І. *Сучасна українська гендерна політика у світлі євроцивілізаційних прагнень України*. Українознавчий альманах. 2015. № 18. С. 73-76.
- Грицай І. О. *Гендерна політика: сучасний стан та перспективи. Норми права: соціологічні та філософські проблеми конституційної реформи: матер. наук.-практ. конф., м. Київ, 16 листопада 2015 р.* Соціологія права. 2015. № 3-4 (14-15). С. 417-420.
- Грицяк Н. *Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики: монографія* / Наталя Грицяк. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 384 с.
- Звіт про місцеві вибори в Україні 2020 року*. Центральна виборча комісія. НДІ [Електронний ресурс]. – <https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/Ukraine-Election-Watch-2020-vol-1-UKR.pdf>
- Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 1996. – № 30. – с. 141. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%8>
- Кулачек О. І. *Гендерна паритетність у державному управлінні: становлення та тенденції розвитку в Україні: дис. канд. наук з держ. упр.* Київ, 2003. 225 с.
- Левченко К. Б. *Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління* [Текст]: монографія / К. Б. Левченко. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 343 с.
- Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року № 113–2016–р зі змінами від 05.09.2018* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>
- Онiщенко Н. М., Львова О. Л. *Гендерна рівність: крок до розвитку чи моральна криза сучасного суспільства? Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки, 2013. – Вип. 62. С. 3-11.*
- Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків / Закон України від 8 вересня 2005 року № 2866 – IV.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

- Про запобігання та протидію домашньому насильству* / Закон України від 07.12.2017 р. № 2229 – VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
- Про затвердження Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року*. [Електронний ресурс]: Постанова КМУ. – 2021. Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/projects/709/>
- Про Стратегію гендерної рівності*: документ затверджено Наказом Мінрегіону «Про затвердження Стратегії гендерної рівності Міністерства розвитку громад та територій України на 2021–2023 роки» №138 від 03.06.2021 р. Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/projects/709/>
- Рада Європейських муніципалітетів та регіонів* (травень, 2006). Європейська хартія рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад. Режим доступу: http://auc.org.ua/sites/default/files/hartiya_ukr.pdf
- Стратегія розвитку Донецької області на період до 2027 року* № 147/5–20 від 17.02.2020. – Режим доступу: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/doneczka-strategiya-rozvytku-doneczkoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku.pdf>

References

- Analiz vrazlyvosti zhinok ta cholovikiv v konteksti detsentralizatsii na terytoriiakh Ukrainy, shcho postrazhdaly vid konfliktu* [Elektronnyi resurs]. – <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/427/1.pdf>
- Anishchuk N.V. *Genderne nasil'stvo u pravovomu zhitti Ukraini: monografiya* / N.V. Anishchuk. – Odesa: Yuridichna literatura, 2007. – 232 s.
- Ganzitska T. *Genderna politika v Ukraini: teoretiko-pravova kharakteristika*. Forum prava. 2012. № 4. S. 189-193. [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index
- Genderniy profil Donetskoï oblasti* [Yelektronniy resurs]. – <https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/donecka.pdf>
- Grabovs'ka I. *Suchasna ukrains'ka genderna politika u svitli evrotsivilizatsiiniikh pragnen' Ukraini*. Ukraïnoznavchii al'manakh. 2015. № 18. S. 73-76.
- Gritsai I. O. *Genderna politika: suchasni stan ta perspektivi*. Normi prava: sotsiologichni ta filosof's'ki problemi konstitutsiinoï reformi: mater. nauk.-prakt. konf., m. Kiïv, 16 listopada 2015 r. Sotsiologiya prava. 2015. № 3-4 (14-15). S. 417-420.
- Gritsyak N. *Formuvannya gendernoï politiki v Ukraini: problemi teorii, metodologii, praktiki: monografiya* / Natalya Gritsyak. – K.: Vid-vo NADU, 2004. – 384 s.
- Konstytutsiia Ukrainy / Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. – 1996. – № 30. – s. 141. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%8>
- Kulachek O. I. *Genderna paritetnist' u derzhavnomu upravlinni: stanovlennya ta tendentsii rozvitku v Ukraini*: dis. kand. nauk z derzh. upr. Kiïv, 2003. 225 s.
- Levchenko K. B. *Genderna politika v Ukraini: viznachennya, formuvannya, upravlinnya [Tekst]: monografiya* / K. B. Levchenko. – Kh.: Nats. un-t vnutr. sprav, 2003. – 343 s.
- Natsionalniy plan diy z vikonannya rezolyutsii Radi Bezpeki OON 1325 «Zhinki, mir, bezpeka» na period do 2020 roku* № 113–2016–r zi zminami vid 05.09.2018 [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>

- Onishchenko N. M., L'vova O. L. *Genderna rivnist': krok do rozvitku chi moral'na kriza suchasnogo suspil'stva?* Derzhava i pravo. Seriya: Yuridichni i politichni nauki, 2013. – Vip. 62. S. 3-11.
- Pro Strategiyu gendernoi rivnosti: dokument zatverdzheno Nakazom Minregionu «Pro zatverdzhennya Strategii gendernoi rivnosti Ministerstva rozvitku gromad ta teritoriy Ukraïni na 2021–2023 roki» №138 vid 03.06.2021 r. Rezhim dostupu: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/genderni-aspekty-derzhavnoi-strategiyi-regionalnogo-rozvytku.pdf>*
- Pro zabezpechennya rivnikh prav ta mozhlivostey zhinok i cholovikiv / Zakon Ukraïni vid 8 veresnya 2005 roku № 2866 – IV. [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>*
- Pro zapobigannya ta protidiyu domashnomu nasilstvu / Zakon Ukraïni vid 07.12.2017 r. № 2229 – VIII. [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>*
- Pro zatverdzhennya Derzhavnoi strategii zabezpechennya rivnikh prav ta mozhlivostey zhinok i cholovikiv na period do 2030 roku. [Yelektronniy resurs]: Proekt postanovi KМУ. – 2021. Rezhim dostupu: <https://www.msp.gov.ua/projects/709/>*
- Rada Yevropeiskykh munitsypalitetiv ta rehioniv (traven, 2006). Yevropeiska khartiia rivnosti zhinok i cholovikiv u zhytti mistsevykh hromad. Rezhym dostupu: http://auc.org.ua/sites/default/files/hartiya_ukr.pdf*
- Strategiya rozvitku Donetskoi oblasti na period do 2027 roku № 147/5–20 vid 17.02.2020. – Rezhim dostupu: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/doneczka-strategiya-rozvytku-doneczkoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku.pdf>*
- Zvit pro mistsevi vibori v Ukraïni 2020 roku. Tsentralna viborcha komisiya. NDI [Yelektronniy resurs]. – <https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/Ukraine-Election-Watch-2020-vol-1-UKR.pdf>*

Стаття надійшла до редакції 05.10.2021 р.

Y. Hunza

V. Lysak

REGIONAL DIMENSION OF UKRAINE'S GENDER POLICY (ON THE EXAMPLE OF DONETSK REGION)

The regional dimension of the creation and implementation of gender policy in Ukraine on the example of Donetsk region is analyzed. The scientific achievements of Ukrainian researchers on gender policy and normative and legal documents of gender implementation in Ukraine and Donetsk region are described.

The peculiarities of Donetsk region and the policy of gender equality in the region are clarified. Factors influencing gender policy at the national and regional levels are revealed. The mechanisms of formation and implementation of gender policy in Donetsk region and Ukraine, through the administrative-territorial structure of the region, its components and competencies in the field of gender research are analyzed. The main criteria for the formation of Ukraine's gender policy are highlighted. The implementation of Ukraine's gender policy at the regional level on the example of Donetsk region in the socio-economic and socio-political spheres is considered and an assessment of their effectiveness is given.

The issue of the state of gender relations in the economic, social and political spheres of Ukrainian society is generalized. The obtained results of scientific research testify to the state of

gender policy in all spheres of life. Since gender equality is the basis for the development of society, the results can be used to further implement the gender approach in the socio-political and legislative spheres.

Key words: *gender, gender policy, gender equality, gender inequality, equality of rights, regional dimension, discrimination.*

УДК 327.7НАТО:355.08-055.1/.2(477)

Ю. В. Константинова

Ю. О. Розумовська

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ: ДОСВІД НАТО ДЛЯ УКРАЇНИ

Досліджується проблеми впровадження гендерної рівності в збройних силах України та вивчається використання досвіду НАТО в цьому процесі. Порівняно рівність прав та обов'язків жінок та чоловіків під час виконання військової служби. Аналізується еволюція нормативно-правової бази з проблеми що вивчається. Доведено, що на сьогодні гендерна політика у Збройних силах України не повністю враховує загальносвітові тенденції у сфері гендерних відносин.

Ключові слова: *гендерна рівність, Збройні сили України, НАТО, співробітництво, гендерна політика.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-131-141

Постановка проблеми. Забезпечення гендерної рівності є актуальною проблемою для всіх сфер життя сучасного суспільства. Реформування сектору безпеки та оборони сьогодні відбувається у провідних державах світу з урахуванням гендерних питань, це пов'язано з основними принципами демократії, особистою свободою, правами людини, верховенством права, а також є складовою здійснення демократичного контролю над збройними силами. Стратегічною та тактичною метою нашої держави є європейська та євроатлантична інтеграція, тому питання демократичних цінностей, серед яких рівність прав жінок та чоловіків, виходить на перший план. Гендерна політика, до складу якої входить надання рівних прав та можливостей чоловікам та жінкам у Збройних силах України є одним із першочергових питань, яке потребує першочергового вирішення. Представленість жінок у секторі, який традиційно є консервативним та не дуже активно приймає будь-які зміни, а також довго вважався тільки «чоловічою справою», є важливою гарантією демократичного розвитку України.

Актуальність проблеми гендерної рівності у збройних силах України викликана, в першу чергу, загальносвітовою тенденцією до активізації питань гендерної політики в сучасному суспільстві, а також збільшенням чисельності жінок-військовослужбовців і жінок-працівників Збройних сил України на тлі домінування патріархального укладу військової служби та розуміння місця та функції жінок у секторі безпеки та оборони в цілому.

Огляд літератури. Питанню гендерної рівності у збройних силах та інтеграції жінок до військових структур значна увага приділена в роботах іноземних дослідників М. Бінкін, А. Давін, Р. Егнелль, С. Єнлоу, Є. Джексон, Д. Мітчел, А. Мулрайн, В. Нільсен, Д. Паркер, М. Растанд та ін. Зокрема вони розглядають процес інтеграції жінок до збройних сил, вивчають питання імплементації гендерної перспективи у військові організації та операції. У працях вітчизняних авторів Н. Вавілової, Н. Дубчак, О. Дяченко, Н. Клименко, В. Кротикова, В. Малюги, О. Олійник, В. Топальського та ін., знайшли висвітлення проблеми надання рівних прав та можливостей для жінок та чоловіків у збройних силах України, стан і напрямок реалізації гендерної політики. Незважаючи на те, що вказана проблема активно досліджується науковцями, слід зауважити, що військова проблематика гендеру ще не є предметом спеціальних наукових досліджень українських науковців, а також недостатньою мірою висвітлені окремі актуальні проблеми гендерної політики у Збройних силах України та співробітництво з Північноатлантичним Альянсом у цьому питанні.

Окупація Кримського півострову, проведення Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил на сході України, функціонування органів державної влади, установ, підприємств та організацій в умовах особливого періоду суттєво вплинуло на розподіл соціальних ролей. Майже за вісім років конфлікту на Донбасі участь у бойових діях жінок стала для суспільства не винятком, а нормою. Зараз жінки представлені на усіх напрямках безпосередньої участі у воєнних діях, забезпеченні врегулювання конфлікту та встановлення миру в Україні, а саме: політичному, волонтерському та військовому.

Метою статті є дослідити зміни що відбулись у Збройних силах України в напрямку реалізації гендерної політики та вплив досвіду Північноатлантичного Альянсу на цей процес.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу, порівняння, узагальнення. В роботі автори дотримувалися принципу об'єктивності, застосовувався проблемно-хронологічний підхід.

Виклад основного матеріалу. Останні декілька років в нашій країні постає питання про впровадження гендерної рівності у сектор безпеки та оборони України. З 2014 року в нашій країні триває збройна агресія з боку Російської Федерації, саме це гостро поставило питання перебування жінки в армії. Адже на початку конфлікту на сході України жінка у збройних силах не мала жодних гарантій від держави, не мала доступу до така звань «бойових» посад та можливості кар'єрного зростання.

Північноатлантичний альянс сприяє посиленню участі жінок у всіх галузях суспільного життя. НАТО створюють сприятливі умови для надання рівних можливостей та перспектив, створює робочі місця без утиску персоналу за ознакою статі, раси, етнічного походження, релігії, національності, віку чи сексуальної орієнтації.

У багатьох державах-учасницях НАТО військова справа давно перестала бути суто «чоловічою». В деяких країнах-членах Північноатлантичного Альянсу відсутні будь-які обмеження щодо проходження жінками військової служби, їм дозволено безпосередньо приймати участь у бойових діях та обіймати будь-які посади в збройних силах своїх країн.

Початківцем у залученні жінок до Збройних сил стала Канада – у 1895 році. На початку ХХ століття у складі британських Збройних Сил були сформовані Жіночі королівські військово-повітряні сили. Інші країни стали залучати жінок до військової справи лише на початку 1980-х років. Збройні сили Франції мають найбільшу кількість жінок серед країн-членів Альянсу – 15 %, адже французькі політики запровадили гендерну рівновагу, як одну

зі своїх основних цілей. Позитивний приклад гендерної рівності, в тому числі і в збройних силах, подають Скандинавські країни. На сьогодні в Норвегії та Швеції чоловіки та жінки проходять військову службу на рівних умовах, без жодних обмежень (Калагін, 2006).

Кількість жінок-військовослужбовців у арміях країн НАТО за останні 40 років зростає у 10 разів. Сьогодні тут несуть службу більш ніж 300 тисяч жінок, з них майже 40 тисяч – мають офіцерські звання (Arostegui, 2015, с.29). У Канаді, Нідерландах і Норвегії жінки несуть службу на бойових кораблях. У жовтні 2018 року генерал-лейтенант Лаура Річардсон перша жінка-військовослужбовець очолила Командування Сухопутних військ армії США (Valasek, 2008, с.26).

Проте не всі країни-члени Альянсу впроваджують гендерну рівність у своїх збройних силах. Наприклад, у Туреччині жінок-військовослужбовців мало, вони мають право проходити службу виключно на офіцерських посадах, для них не створюються особливі умови для проходження військової служби, а влада країни не закликає жінок до укладання контрактів зі збройними силами. Вирішення питання рівності в секторі безпеки та оборони залежить, насамперед, від традицій та звичаїв, притаманних для окремої країни, важливу роль також відіграє релігія.

У жовтні 2020 року в НАТО відбувся онлайн-діалог про майбутнє миру, жінок та безпеки, на якому Генеральний секретар Північноатлантичного Альянсу Йенс Столтенберг зазначив, що подальше введення гендерної рівності є одною із головних цілей політики НАТО в перспективі до 2030 року. Цей захід був приурочений до 20ї річниці прийняття резолюції ООН «Жінки, мир, безпека», в ході якого учасники підсумували, що цей документ змінив не тільки дебати про безпеку, а й сам Північноатлантичний Альянс. Генеральний секретар відмітив, що труднощі, з якими стикаються в НАТО та відповіді на них, можуть по-різному впливати на чоловіків та жінок, тому потрібно враховувати всі точки зору, що допоможе приймати більш аргументовані рішення та зробить Альянс сильнішим. Йенс Столтенберг підкреслив, що країнам-учасникам Альянсу потрібно приймати на військову службу більше жінок до своїх Збройних сил, адже таке розмаїття зробить сильнішим НАТО загалом (44-те засідання Комітету НАТО з гендерних перспектив, 2020).

Політика рівних прав та можливостей НАТО поширюється не лише на країни – члени Альянсу, а й на країни-партнери, одним з яких є Україна. Саме через це протягом тривалого часу Збройні сили України вже включені у сферу інтересів і впровадження гендерної політики Північноатлантичного альянсу. Корисний досвід НАТО у сфері забезпечення рівних прав та можливостей для всіх військовослужбовців в армії є позитивним чинником змін в українському секторі безпеки та оборони.

НАТО надає всебічну підтримку щодо забезпечення проведення реформ в секторі безпеки та оборони в Україні, зокрема активну практичну допомогу для встановлення реальної гендерної рівності наших військовослужбовців. У 2018 році Збройні сили України та Міністерство оборони України ухвалили План дій про виконання Резолюції Ради безпеки ООН 1325, у якому питання рівності прав та обов'язків всіх військовослужбовців, незалежно від статі, введені по всій вертикалі структури органів військового управління Збройних сил України, у систему комплектування частин та підрозділів, а також до вищих військових навчальних закладів та інших закладів військової освіти.

Виведення гендерних питань на одну із ключових позицій у секторі безпеки та оборони України – це потреба, яку відчують жінки-військовослужбовці для кар'єрного зростання. Підтвердженням цього є позитивний досвід включення гендерних питань у процес перебудови Збройних сил України. Цілі партнерства Україна-НАТО G 0013 «Гендерні

питання» у Збройних силах України – накопичення ними ресурсів для ефективного виконання завдань за призначенням відповідно до стандартів НАТО, подальше виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, Мир, Безпека», змінення та доповнення законодавчої бази для забезпечення та гарантування гендерної рівності, а також контроль та корегування стану проблем, які існують в українській армії на шляху до досягнення реального прогресу у гендерних питаннях (Арнаутова, Лукічов та Нікітюк, уклад., 2020.).

Існуюча до збройної агресії з боку Російської Федерації нормативно-правова база Збройних сил України не відповідає стандартам НАТО, щодо питань гендерної рівності. За останні сім років статус жінки-військовослужбовця змінився, починають враховуватись її потреби та інтереси. Популяризація служби жінки в Збройних силах України призвела до збільшення кількості жінок в армії, наразі військову службу за контрактом на різних посадах проходять понад 31 000 жінок. Значною подією у забезпеченні гендерної рівності стало видання у червні 2016 року Міністерством оборони України наказу про розширення переліку посад, які можуть обіймати жінки-військовослужбовці. Ці посади закріплені у «Тимчасовому переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад». В цей документ восени 2020 року були внесені зміни та розширений перелік посад, на які можуть призначатися жінки, зокрема, зараз вони можуть займати посади, які визначають боєздатність збройних сил: командирів взводів, загонів, рот, батарей, заступників командирів батальйонів тощо. До цього, вони могли обіймати посади лише медичних працівників, психологів, діловодів, кухарів та фінансистів, тобто суто «жіночі» (Міністерство оборони України, 2020b).

Прийняттям змін до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» у 2018 році було задекларовано захист жінок-військовослужбовців від дискримінації на основі статі, зокрема вони отримали можливість реального кар'єрного зростання. Відповідно до цього нормативно-правового акту жінки проходять військову службу та виконують військовий обов'язок нарівні із чоловіками, за винятком випадків, передбачених законодавством щодо охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі, що включає прийняття в добровільному порядку на військову службу за контрактом та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та додержання правил військового обліку військовозобов'язаних. Таким чином, було врегульовано питання не тільки рівних можливостей до кар'єрного зростання чоловіків та жінок, але й відповідальності за власні дії або бездіяльність (Закон України..., 2018). Постановою Кабінету Міністрів України № 711 було затверджено перелік спеціальностей, за якими жінки могли бути взяті на військовий облік військовозобов'язаних (Кабінет Міністрів України, 1994). Наразі на опрацюванні уряду України нова Постанова з розширеним переліком військово-облікових спеціальностей для взяття жінок на військовий облік.

Наступним етапом впровадження гендерної рівності в збройних силах стало видання наказу Міністерства оборони України у 2020 році «Про затвердження змін до Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, Переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, Переліку військово-облікових спеціальностей, за якими може бути присвоєно первинне військове звання молодшого лейтенанта запасу», до якого у квітні 2021 року були внесені

зміни (Міністерство оборони України, 2020а). Таким чином, цей документ надав можливість військовослужбовцям-жінкам проходити військову службу за контрактом на посадах офіцерського складу, за винятком посад, що пов'язані з роботою з вибухонебезпечними речовинами, водолазними роботами.

Збільшення чисельності жінок-офіцерів, тобто тих, що проходять службу на керівних посадах, є одним з базових показників планомірного впровадження гендерної політики в діяльність Збройних Сил України (Олійник, ред. 2012, с.8-9). Сьогодні залишаються певні види таких посад, які для жінок недоступні: посади офіцерського складу, які пов'язані з небезпекою для їх життя. Разом з тим, ці обмеження не стосуються армій країн Північноатлантичного Альянсу, де це вважається ознаками гендерної нерівності. Наприклад, в арміях США, Франції та Великобританії жінки мають право проходити військову службу на будь-яких посадах (Левченко, Генчев та ін., ред. 2021, с.61).

Кабінет Міністрів України розглядає проєкт Постанови «Про затвердження державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року», що зумовлено необхідністю забезпечення проведення єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, вдосконалення механізмів її реалізації. Цей документ направлений на консолідацію суспільства у питанні розуміння цінності прав та свобод всіх громадян без винятку, а також на досягнення Цілей сталого розвитку України до 2030 року, що були визначені Указом Президента України від 30.09.2019 № 722/2019 (Президент України, 2019).

Отже, нормативно-правова база щодо впровадження політики рівних прав та можливостей у збройних силах України постійно оновлюється та доповнюється, що доводить актуальність гендерної проблеми.

Іншим напрямком реалізації стратегії гендерної рівності є освітня складова. Керівництво Північноатлантичного Альянсу вважає, що гендерні питання повинні бути включені в усі навчальні програми всіх курсів, а не розглядатися як окрема тема. Навчання в арміях країн НАТО жінки-військовослужбовці проходять нарівні з чоловіками, без жодних обмежень, в більшості країн майже однакові нормативи для фізичної підготовки (в Україні вони наразі залишаються різними). Проблем з прийняттям жінок до навчальних центрів у країнах НАТО також немає (Valasek, 2008). Жінка військовослужбовець має право проходити курси по підготовці спеціальних операцій, можуть бути інструкторами та нарівні з чоловіками очолювати бойові команди.

В нашій країні існують певні проблеми з навчанням жінок-військовослужбовців, зокрема вони недостатньо представлені на курсах науки, техніки, інженерії та математики на університетському рівні, але сьогодні відбуваються певні кроки щодо їх подолання. Також, для вирішення ситуації з навчанням дівчат на «суто чоловічих» спеціальностях влада вводить додаткові квоти. Але це не знижує стандартів, та не створює преференцій. Навпаки, групам, які недостатньо представлені, в даному випадку жінкам, довелося пройти більший та важчий шлях вже на етапі подання документів. У той же час, жінки самі часто виступають проти гендерних квот, побоюючись, що це означає, що позиції жінок не ґрунтуються на заслугах. Військові заклади вищої освіти мають умови для того, щоб жінки вступали до них, вчилися, отримували первинні офіцерські звання і розпочинали офіцерську кар'єру (Карпюк, 2019). Але на місцях, керівники військових закладів вищої освіти та навчальних центрів неохоче приймають на навчання дівчат, а якщо приймають, то намагаються

розмістити в холодних казармах з недотриманням елементарних санітарно-гігієнічних норм, хоча таке відношення не є системним.

Потрібно зазначити, що з 2019 року Кабінет Міністрів України дозволив дівчатам вступати до військових ліцеїв та навчатись військовій справі нарівні з юнаками, у вересні того ж року було проведено перший набір дівчат до Київського військового ліцею імені Івана Богуна та військово-морського ліцею імені віце-адмірала Володимира Безкоровайного. Крім того, в уряді розробляють проєкт першого в Україні Центру гендерних компетенцій. Він опікуватиметься впровадженням гендерних стандартів в армії за принципом НАТО (Кабінет Міністрів України, 2003).

Отже, можна побачити, що останнім часом почали більше враховуватись потреби жінок у навчанні та підвищенні кваліфікації у збройних силах.

Важливим елементом впровадження гендерної рівності є введення посад радників з гендерних питань. Їх основні функції полягають у проведенні для особового складу навчальних заходів: семінарів, тренінгів тощо; інформаційній діяльності щодо ліквідації всіх форм дискримінації за ознакою статі та організації заходів щодо формування гендерної культури у військовослужбовців; консультування стосовно врахування гендерного принципу забезпечення рівних прав та можливостей для чоловіків та жінок при розробленні документації; дотримання принципу забезпечення гендерної рівності у публікаціях, які розміщуються на офіційних сторінках в соціальних мережах військових частин та організацій; наданні пропозицій щодо включення положень, спрямованих на забезпечення рівних прав та можливостей для жінок та чоловіків до колективних договорів, угод; взятті участі у нарадах та інших заходах, зокрема міжнародних, з обміну досвідом з гендерних питань.

У березні 2020 року відбулася зустріч радників з гендерних питань НАТО, інших міжнародних організацій, вчених з генеральним секретарем Йенсем Столтенбергом. Він наголосив на важливості роботи радників, адже саме радники з гендерних питань допомогли свого часу змінити афганське суспільство, підтримавши участь жінок у політиці, освіті, збройних силах. Наша країна позичає досвід роботи Альянсу з питання гендерної рівності та вводить посади радників командирів з гендерних питань в українських збройних силах. Нажаль, не у всіх Командуваннях видів збройних сил та не на всіх рівнях є штатні радники, але створюється мережа позаштатних уповноважених з гендерних питань – радників командирів військових частин та установ, які повинні надавати пропозиції командирам щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у підрозділі. Штатними радниками організуються конференції та тренінги з представниками Північноатлантичного Альянсу для обміну досвідом (Генеральний секретар зустрівся у штаб-квартирі НАТО з гендерними радниками, 2020).

У нашому суспільстві через те, що не проводиться роботи з гендерної обізнаності, часто вважається, що гендерна рівність пов'язана лише із захистом прав жінок, що принципово невірно. Це відбувається тому, що в традиційно-маскулінному середовищі, яким є армія, коли там з'являється жінка, починають говорити про встановлення рівноправності статусів обох статей. Але, якщо аналізувати законодавство, яке регулює сектор безпеки і оборони, то насправді воно дискримінаційне і щодо чоловіків. Наприклад, до весни цього року в особливий період чоловіки не мали право на відпустку по догляду за дитиною. Тепер цю норму в законі змінено, і військовослужбовці-чоловіки нарівні з жінками мають право на цей вид відпустки. І такі випадки незбалансованого з гендерної точки зору підходу не одиничні.

У вересні 2021 року відбувся V Український жіночий конгрес, присвячений 30-річчю незалежності нашої країни. На ньому було зазначено, що на сьогодні п'яту частину чисельності збройних сил складають жінки – працівники та військовослужбовці, понад 10% приймають безпосередню участь у проведенні Операції Об'єднаних сил на сході України та захищають нашу Батьківщину від збройної агресії Російської Федерації. Сергій Наєв, заступник начальника Генерального штабу ЗСУ та Командувач Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ підкреслив, що завдяки умінням і навичкам жінок-військовослужбовців повинна підніматись ефективність збройних сил. Також генерал-лейтенант С. Наєв озвучив, що до цього часу були певні фактичні обмеження щодо проходження жінками військової служби на військових кораблях, але ця проблема теж скоро буде усунута після передачі американських кораблів на баланс ВМС ЗСУ, адже на них є умови для проживання жінок-військовослужбовців (У Києві проходить V Український жіночий конгрес, 2021).

Висновки. Таким чином, суттєвим поштовхом до впровадження гендерної рівності у Збройних силах України, стали події пов'язані з анексією Криму та збройною агресією Російської Федерації на Сході України, які показали необхідність активізації реформ у цьому напрямку. Зважаючи на орієнтацію України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, зрозумілим є вибір НАТО, як взірця для реалізації гендерного підходу. Визначено, що український сектор безпеки та оборони має ще багато проблем, але вже видно реальний прогрес, суттєво змінилась не тільки нормативно-правова база, але й підходи до розуміння ролі жінки в збройних силах. Отже, Північноатлантичний Альянс слугує прикладом для нашої країни у реалізації політики рівних прав та можливостей та надає практичну допомогу у її впровадженні в збройні сили України. Результати даного дослідження можуть бути використані у наступних дослідженнях з проблематики гендеру у військовій сфері.

Бібліографічний список

- Арнаутова, В., Лукічов, В. та Нікітюк, Т., уклад. 2020. Путівник гендерної інтеграції у Збройних Силах України. *Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)*. [онлайн] Доступно: <<https://www.osce.org/files/f/documents/4/8/479044.pdf>> [Дата звернення 21 лютого 2021].
- Генеральний секретар зустрівся у штаб-квартирі НАТО з гендерними радниками, 2020. *North Atlantic Treaty Organization*, [онлайн] 02 березня. Доступно: <https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_174052.htm?selectedLocale=uk> [Дата звернення 18 вересня 2021].
- Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, 2018. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>> [Дата звернення 21 лютого 2021].
- Кабінет Міністрів України, 1994. Постанова Про затвердження переліку спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-94-%D0%BF#Text>> [Дата звернення 21 лютого 2021].
- Кабінет Міністрів України, 2003. Постанова Про затвердження Положення про військовий (військово-морський) лицей. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно:

- <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-2003-%D0%BF#Text>> [Дата звернення 21 лютого 2021].
- Калагін, Ю.А., 2006. Фемінізація збройних сил. *Український соціум*, 5, с.7-12. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2006.05.007>
- Карпюк, Г., 2019. Гендер, рівноправ'я й переваги. Скільки в ЗСУ жінок та чому їм легше. *Міністерство оборони України*, [онлайн] 15 лютого. Доступно: <<https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2019/02/15/gender-rivnopravu-a-j-perevagi-skilki-v-zsu-zhinok-ta-chomu-im-legshe/>> [Дата звернення 21 квітня 2021].
- Левченко, К., Генчев, О. та ін., ред. 2021. *Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів в систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України*. Київ: ФОП Клименко Ю.Я.
- Міністерство оборони України, 2020а. Наказ Про затвердження змін до Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, Переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, Переліку військово-облікових спеціальностей, за якими може бути присвоєно первинне військове звання молодшого лейтенанта запасу. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0188-20#Text>> [Дата звернення 21 лютого 2021].
- Міністерство оборони України, 2020б. Наказ Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0927-20#Text>> [Дата звернення 21 лютого 2021].
- Олійник, О.М., ред. 2012. *Гендерна політика у Збройних Силах України: проблеми теорії та практики*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.
- Президент України, 2019. Указ Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>> [Дата звернення 21 лютого 2021].
- 44-те засідання Комітету НАТО з гендерних перспектив, 2020. *North Atlantic Treaty Organization*, [онлайн] 13 жовтня. Доступно: <https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_178885.htm> [Дата звернення 23 лютого 2021].
- У Києві проходить V Український жіночий конгрес, 2021. *Укрінформ*. [онлайн] 15 вересня. Доступно: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3315988-u-kiievi-prohodit-v-ukrainskij-zinocij-kongres.html>> [Дата звернення 20 вересня 2021].
- Arostegui, J.L., 2015. Gender and the Security Sector: Towards a More Secure Future. *Connections*, 14(3), pp.7-30.
- Valasek, K., 2008. *Security Sector Reform and Gender*. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN-INSTRAW. [online] Available at: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/tool_1.pdf> [Accessed 27 February 2021].

References

- 44th NATO Committee on Gender Perspective, 2020. *North Atlantic Treaty Organization*, [online] October 13. Available at: <https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_178885.htm> [Accessed 23 February 2021].
- Arnautova, V., Lukichov, V. and Nikitiuk, T., compilers, 2020. Putivnyk gendernoi intehratsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. Orhanizatsiia z bezpeky i spivrobotnytstva v Yevropi [Guidebook on Gender Integration in the Ukrainian Armed Forces]. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. [online] Available at: <<https://www.osce.org/files/f/documents/4/8/479044.pdf>> [Accessed 21 February 2021]. (in Ukrainian).
- Arostegui, J.L., 2015. Gender and the Security Sector: Towards a More Secure Future. *Connections*, 14(3), pp.7-30.
- Cabinet of Ministers of Ukraine, 1994. Postanova Pro zatverdzhennia pereliku spetsialnostei, za yakymy zhinky, shcho maiut vidpovidnu pidhotovku, mozhut buty vziati na viiskovyi oblik [Resolution on approval of the list of specialties for which women with appropriate training may be registered in the military]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-94-%D0%BF#Text>> [Accessed 21 February 2021]. (in Ukrainian).
- Cabinet of Ministers of Ukraine, 2003. Postanova Pro zatverdzhennia Polozhennia pro viiskovyi (viiskovo-morskyi) litsei [Resolution on approval of the Regulations on the military (naval) lyceum]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-2003-%D0%BF#Text>> [Accessed 21 February 2021]. (in Ukrainian).
- Kalagin, Yu.A., 2006. Feminizatsiia zbroinykh syl [Feminization of Ukraine's Armed Forces]. *Ukrainian society*, 5, pp.7-12. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2006.05.007>
- Karpiuk, H., 2019. Gender, rivnopravia y perevahy. Skilky v ZSU zhinok ta chomu yim lehshe [Gender, equality and benefits. How many women are in the Armed Forces and why it is easier for them]. *Ministry of Defense of Ukraine*, [online] 15 February. Available at: <<https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2019/02/15/gender-rivnopravya-j-perevagi-skilki-v-zsu-zhinok-ta-chomu-im-legshe/>> [Accessed 21 April 2021]. (in Ukrainian).
- Levchenko, K., Henchev O. et al., eds. 2021. *Metodychni rekomendatsii z intehratsii hendernykh pidkhodiv v systemu pidhotovky fakhivtsiv dlia sektoru bezpeky i oborony Ukrainy* [Guidelines for the integration of gender approaches into the training system for the security and defense sector of Ukraine]. Kyiv: FOP Klymenko Yu.Ia. (in Ukrainian).
- Ministry of Defense of Ukraine, 2020. Nakaz Pro zatverdzhennia zmin do Pereliku viiskovo-oblikovykh spetsialnostei osib ofiterskoho skladu, Pereliku viiskovykh posad osib ofiterskoho skladu, yaki mozhut buty zamishcheni viiskovosluzhbovtsiamy-zhinkamy, Pereliku viiskovo-oblikovykh spetsialnostei, za yakymy mozhe buty prysvoieno pervynne viiskove zvanntia molodshoho leitenanta zapasu [Order on approval of changes to the List of military accounting specialties of officers, the List of military positions of officers who may be replaced by female servicemen, the List of military accounting specialties, which may be assigned the primary military rank of junior lieutenant reserve]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0188-20#Text>> [Accessed 21 February 2021]. (in Ukrainian).

- Ministry of Defense of Ukraine, 2020. Nakaz Pro zatverdzhennia zmin do Pereliku viiskovo-oblikovykh spetsialnostei osib ofiterskoho skladu, Pereliku viiskovykh posad osib ofiterskoho skladu, yaki mozhut buty zamishcheni viiskovosluzhbovtsiamy-zhinkamy [Order on approval of changes to the List of military accounting specialties of officers, the List of military positions of officers who may be replaced by female servicemen, the List of military accounting specialties, which may be assigned the primary military rank of junior lieutenant reserve]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0927-20#Text>> [Accessed 21 February 2021]. (in Ukrainian).
- Oliinyk, O.M., ed. 2012. *Henderna polityka u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: problemy teorii ta praktyky* [Gender Policy in the Armed Forces of Ukraine: Problems of Theory and Practice]. Kyiv: NDTs HP ZSU. (in Ukrainian).
- President of Ukraine, 2019. Ukaz Pro tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku [Decree on the goals of sustainable development of Ukraine for the period up to 2030]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>> [Accessed 21 February 2021]. (in Ukrainian).
- Secretary General welcomes gender advisors to NATO Headquarters, 2020. *North Atlantic Treaty Organization*, [online] 02 March. Available at: <https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_174052.htm?selectedLocale=en> [Accessed 20 September 2021].
- U Kyievi prokhodyt V Ukrainyskiy zhinochy konhres [The 5th Ukrainian Women's Congress, 2021, is taking place in Kyiv], 2021. *Ukrinform*. [online] September 15. Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3315988-u-kievi-prohodit-v-ukrainskij-zinocij-kongres.html>> (20.09.2021) [Accessed 20 September 2021]. (in Ukrainian).
- Valasek, K., 2008. *Security Sector Reform and Gender*. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN-INSTRAW. [online] Available at: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/tool_1.pdf> [Accessed 27 February 2021].
- Zakon Ukrainy Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zabezpechennia rivnykh prav i mozhlyvostei zhinok i cholovikiv pid chas prokhodzhennia viiskovoi sluzhby u Zbroinykh Sylakh Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvanniakh [Law of Ukraine On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men During Military Service in the Armed Forces of Ukraine and Other Military Formations], 2018. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>> [Accessed 21 February 2021]. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 09.10.2021 р.

Y. Konstantynova

Y. Rozumovska

GENDER POLICY IN THE ARMED FORCES: NATO EXPERIENCE FOR UKRAINE

The occupation of the Crimean peninsula, conduction an anti-terrorist operation and the Joint Forces Operation in the East of Ukraine, the functioning of government authorities, institutions, enterprises and organizations in a special period have significantly affected to the

distribution of social roles. For almost eight years of the bilateral conflict in Donbass women's contribution in warfare hasn't become the exception but the norm for society. Women are represented in all areas of direct contribution in warfare, providing the settle differences of the conflict and establishing peace in Ukraine, namely: political, volunteer and military. At the beginning of the conflict in East of Ukraine, a woman in the Armed Forces had no guarantees from the country and has no access to so-called "combat" positions and career opportunities. The aim of the article is to investigate the changes that have taken place in the Armed Forces of Ukraine in the direction of gender policy and the affect of the experience of the North Atlantic Alliance on this process.

Gender issues are included in the process of restructuring the Armed Forces of Ukraine. Whereas the Ukraine's direction towards European and Euro-Atlantic integration it's clear that NATO has chosen as a model for implementing a gender approach. This is a boon to co-operate partnership Ukraine-NATO G00013 "Gender issues" in the Armed Forces of Ukraine – the impound of resources for the effective performance of assigned tasks in accordance with NATO standards. Implementation of UN Security Council Resolution 1325 "Women, Peace, Security" changes and additions to the legal framework to provide and guarantee gender equality. As well as control and adjustment the problems that exist in the Ukrainian army on the way to achieving real progress in gender issues.

According to the activity in the past of eight years, Ukrainian legislation on gender issues in the field of security and defense has been significantly improved. The list of positions that servicewoman can hold has significantly expanded. Resolved the issue of equal opportunities for career advancement of men and women but also the responsibility for one's own activity or inactivity. It were given the opportunity for servicewomen to perform contract military service as officers with the exception of positions where they have to work with explosives and diving.

The legal framework for the implementation of the policy of equal rights and opportunities in the Armed Forces of Ukraine is constantly updated and supplemented, that proves immediacy of the problem of gender issue.

An educational component is another area of implementation of strategy of the gender equality. Gender issues must be included in all curricula of all courses, according to NATO requirements. There are some problems with training servicewomen, in particular, they are shortly insufficiently in the courses of science, technology, engineering and mathematics at the university level, but now we have some steps to negotiation them. Thus, to dealing with a problem with education of girls in "male" specialties, the government input additional quotas. Girls received the right to be admitted into the military lyceums.

The introduction of positions of gender advisers in the structural units of the Armed Forces of Ukraine is an important element in the implementation of gender equality.

Thus, NATO's experience identifies key directions for reform and improvement of gender approach in Armed Forces of Ukraine.

Key words: *gender equality, Armed Forces of Ukraine, NATO, cooperation, gender policy.*

УДК 32:316.66(477-32)

С. Г. Махсма

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

У статті проаналізовано праці українських вчених в контексті вивчення локальних політичних ідентичностей. Показано, що складний характер політичної ідентичності передбачає комплексний підхід до вивчення цього феномена, потребує використання наукової літератури багатьох інших галузей гуманітарного знання. Досліджено провідні напрямки у вивченні локальної політичної ідентичності в сучасній українській літературі. Визначено актуальні перспективні акценти подальшого вивчення локальних ідентичностей.

Ключові слова: політична ідентичність, територіальні ідентичності, регіональна ідентичність, локальна ідентичність.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-142-152

Проблеми ідентичності вважаються одними з найскладніших в області гуманітарного знання та є об'єктом дослідження філософії, соціології, політології, етнології, психології, культурології, географії та ін. наук. Складний характер ідентичності деякі вчені небезпідставно порівнюють з принципом матрьошки, підкреслюючи переплетення різних типів ідентичності в індивідуальній і колективній свідомості соціальних суб'єктів. Складна структура політичної ідентичності, її типи та рівні, ієрархія самоідентифікації соціальних суб'єктів визначається розмаїттям чинників її формування. У сучасній політичній науці розрізняють індивідуальну, колективну, макро і мікро ідентичності, різні типи загальнодержавної та територіальної ідентичності.

Особливе місце в структурі політичної ідентичності посідає локальна ідентичність, яка, незважаючи на сучасні процеси глобалізації, «розмивання» різного роду меж, вплив соціальних мереж та інших інтегральних факторів, зберігає визначальний вплив на політичну свідомість і поведінку локальних територіальних спільнот, розвиток політичних процесів та інститутів на місцевому та регіональному рівнях. Особливості політичних територіальних (локальних та регіональних) ідентичностей впливають на динаміку і розвиток політичних процесів і відносин всього суспільства в цілому.

Зростання наукового інтересу до локальних політичних ідентичностей пов'язано з певними процесами сучасного політичного життя України: реформою децентралізації і формуванням об'єднаних територіальних громад, тенденціями зародження регіональних політичних режимів і регіоналізації партійної системи. Актуалізація дослідження локальних політичних ідентичностей обумовлена також соціально-політичною кризою і бойовими діями на Південному Сході України, сепаратистськими настроями в деяких регіонах України, проблемами консолідації українських регіонів і суспільства в цілому.

Метою статті є дослідження праць українських вчених, які представляють безпосередній науковий інтерес в контексті вивчення локальних політичних ідентичностей.

Локальні ідентичності стали предметом політологічного аналізу українських вчених порівняно недавно. Основну увагу вітчизняної науки в контексті дослідження політичної ідентичності було спрямовано на визначення сутності, факторів і механізмів формування політичної ідентичності, її громадянської, етнічної складової, проблеми консолідації українського суспільства і формування загальнодержавної політичної ідентичності, політику ідентичності української держави. Територіальні типи політичної ідентичності вивчалися в основному в її регіональному вимірі, у контексті особливостей політичної ідентичності регіонів України, наприклад, роботи М. Макаренко (2010), Л. Нагорної (2008), Ю. Левенець (2011), О. Стегнія (2005), Л. Угрин (2007) та ін.

Однак, саме локальна політична ідентичність є первинною в ієрархії територіальних політичних ідентичностей (регіональної, загальнодержавної), формує навички політичної участі, відображає особливості політичної культури територіальної громади. Формування локальної політичної ідентичності пов'язано не тільки з «місцевими», локальними факторами (територіально-географічними, історичними, політичними, соціально-економічними, соціокультурними, міфологічними, топонімічними і ін.), вона детермінована факторами та особливостями інших типів ідентичностей (етнічної, соціальної, громадянської, національної та ін.) і вбудована в структуру регіонального і загальнонаціонального політичного процесу. Таким чином, її вивчення тісно пов'язане з дослідженнями більш загального характеру політичної ідентичності і тісно переплітається з особливостями регіональної ідентичності території, до якої відноситься локальне співтовариство. Дослідження локальної політичної ідентичності передбачає комплексний підхід і використання наукової літератури багатьох галузей гуманітарного знання, що характеризує всю палітру факторів і механізмів її формування, а також процеси конвертації локальної ідентичності в політичні практики і розвиток локального співтовариства.

Так, філософське осмислення просторових ідентичностей представлено в роботі Г. Носової «Просторові ідентичності епохи модерну та постмодерну» (Носова, 2018). Авторка зазначає, що в епоху глобалізації простежуються дві протилежні тенденції. З одного боку, слабшає прив'язка соціальних практик до територіальності, з іншого – посилюється вплив просторових ідентичностей, у тому числі локальних і регіональних. При цьому «простір» грає роль системотворчого/системоутворювального фактора і повинен розглядатися не тільки як фізичне поле, але і як смисловий зміст, який формує просторову ідентичність (Носова, 2018, с.10). У статті аналізується науковий дискурс визначення просторових ідентичностей у географії, соціології, психології, політології, культурології в зарубіжній літературі епохи модерну і постмодерну, подаються приклади осмислення територіальної ідентичності українськими авторами. Показано, що в сучасну епоху на формування просторових ідентичностей все більше впливають нелінійність, турбулентність, ризики та нестабільність соціальних процесів. Особливу увагу дослідниця приділяє методам аналізу просторових ідентичностей, підкреслює, що сучасна їх типологія передбачає і нові методи вивчення, визначення маркерів територіальної ідентичності, сучасних чинників впливу, зокрема таких, як зміни в просторовій організації та ін. (Носова, 2018, с.15).

Велике значення для політологічного аналізу локальної ідентичності мають роботи в галузі соціології. У сучасній соціологічній науковій літературі аналіз концептуальних підходів до визначення територіальної ідентичності представлений у роботі Г. Коржова «Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці» (Коржов, 2010). Автор досліджує теоретичні положення і

категоріальний апарат соціологічного та соціально-психологічного підходів до визначення та аналізу ідентичності в її територіальному вимірі. Г. Коржов констатує, що «у соціальній теорії аналіз місця, території пройшов шлях від «фізичного або географічного детермінізму», ... до підходів, за яких відносини між людиною і територією мають динамічний та інтерактивний характер, а місце набуває соціального, психологічного та культурного значення. Місце відіграє суттєву роль у формуванні ідентичності, ... бо виявляється у системі інтеракцій людини з навколишнім світом» (Коржов, 2010, с.109).

Автор підкреслює, що в умовах сучасних викликів регіональна і локальна ідентичності є найважливішими формами соціальної адаптації, формують відчуття стабільності і передбачуваності. Вчений критично осмислює субстанціональний і конструктивістський підходи до дослідження територіальної ідентичності в західній соціологічній думці і робить спробу їх теоретичного синтезу.

Аналіз факторів актуалізації регіональної та міської територіальної ідентичності та їх особливостей у сучасній Україні здійснює у своїй роботі Н. Міхно (Міхно, 2020). Авторка виділяє два типи ідентичностей: номінальні, які існують у суспільній свідомості, і реальні, що характеризують практики індивідів у соціальному просторі. У статті досліджуються механізми формування регіональної ідентичності, показано, що крім ідеологічної роботи, символіки, міфів і інших комунікаційних технологій, регіональна ідентичність багато в чому є сконструйованим феноменом, «... і тому її формування або активізація можуть бути об'єктами цілеспрямованих дій» (Міхно, 2020, с.58). Носіями регіональної ідентичності є регіональні спільноти, які цілеспрямовано формуються регіональними елітами для забезпечення колективної солідарності в політиці. Автор доходить висновку, що сучасні регіональні ідентичності є результатом не стільки впливу об'єктивних (історичних, геополітичних і соціокультурних) чинників, скільки діяльності політичних еліт і партій для політичної мобілізації громадян. Дослідниця аналізує регіональні ідентичності в Україні і застерігає від спрощеного розуміння/тлумачення структури регіональних ідентичностей в українському суспільстві.

Аналізуючи механізми формування та особливості міських ідентичностей в Україні, авторка з'ясовує, що вони носять більш стійкий характер у порівнянні з регіональними, що пояснюється тим, що міська ідентичність формується більш зрозумілими і «близькими» факторами, більш тісними зв'язками, має більш чіткі територіальні та символічні маркери ідентифікації (Міхно, 2020, с.60).

У зв'язку з реформою децентралізації та утворенням укрупнених територіальних громад з'являються роботи, спрямовані на дослідження механізмів формування локальних ідентичностей нових територіальних громад, видані Інститутом громадянського суспільства: «Локальна ідентичність як умова розвитку об'єднаних територіальних громад», «Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади», «Місцева ідентичність. Для територіальних громад і не тільки» (Котенко, 2016; Котенко та Ткачук, 2018; Ткачук та Наталенко, 2020).

Так, за сприяння Програми Ради Європи «Децентралізація та територіальна консолідація в Україні» в рамках проекту «Підтримка розвитку об'єднаних територіальних громад у Хмельницькій області» було розроблено посібник за авторством Я. Котенко та А. Ткачука «Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади» (Котенко та Ткачук, 2018), метою якого є висвітлення теоретичних і практичних питань, пов'язаних з проблемою формування локальної ідентичності об'єднаної територіальної громади. Автори підкреслюють, що «формування спільного простору ОТГ на основі нової ідентичності

громади, яка проте не має стати антагоністом до місцевих ідентичностей людей, що проживають у різних поселеннях цієї громади, а є інтегральним творенням нової спільноти, базованої на взаємній довірі, спільних цінностях та інтересах» (Котенко та Ткачук, 2018, с.14.) – «... є важливою передумовою її суб'єктності, запорукою сталості та розвитку» (Котенко та Ткачук, 2018, с.17). Без цього найважливішого аспекту успіх реформи децентралізації, незважаючи на зусилля держави, інститутів громадянського суспільства та інших зовнішніх акторів, буде фактично неможливий.

Посібник містить ключові характеристики міжрегіональних відмінностей ідентичностей, аналіз особливостей локальних ідентичностей та їх функцій, опис інструментів конструювання локальних ідентичностей, практики формування локальної ідентичності у Львівській міській Раді і в м. Дмитрові Донецької області.

Спільна робота А. Ткачука та Н. Наталенко «Місцева ідентичність. Для територіальних громад і не тільки» (Ткачук та Наталенко, 2020) є підсумковою з дослідження механізмів і практик розвитку територіальних громад у рамках різних проєктів. Робота, як і попереднє видання, містить теоретичний і практичний матеріал з формування місцевої ідентичності об'єднаних територіальних громад, «... як первинної одиниці місцевого самоврядування...» (Ткачук та Наталенко, 2020, с.44-45). Автори показують, чому розмивання місцевої ідентичності та навпаки, її надмірне випинання є загрозою успішного розвитку територіальної громади.

У цьому ж ключі, як спонування до дії, під авторством колективу українських науковців постала робота «Успішна територіальна громада: будемо разом» (Бриль, Врублевський, Данчева, Сеїтосманов та Чубаров, 2018). Посібник містить інформацію про історичні традиції та сучасні правові засади формування об'єднаних територіальних громад. Вчені роблять акцент на ролі локальної ідентичності у формуванні згуртованості територіальної громади, соціального капіталу, що є найважливішим фактором її успішного розвитку. Розглядаються проблеми підвищення рівня легітимності органів місцевого самоврядування, довіри між жителями громади і владою.

Таким чином, розглянуті вище праці, що мають форму посібників для мешканців, активістів, місцевої політичної еліти, мають як теоретико-політологічне (виходячи з недостатності наукової літератури цієї тематики), так і практично-політичне (виходячи з новизни досвіду) значення.

У контексті реформи децентралізації та програмно-цільового підходу до розвитку об'єднаних сільських громад розглядає локальну ідентичність М. Бриль (Бриль, 2019). Авторка робить акцент на необхідності формування нової локальної ідентичності жителів об'єднаної громади, що сприяло б розвитку цієї території, об'єднанню людей навколо спільних цілей. Водночас дослідниця підкреслює, що необхідно зберігати і локальну ідентичність кожного села, яке увійшло до складу нової громади. М. Бриль розглядає механізми формування колективної локальної ідентичності жителів новоствореного територіального утворення, такі як соціальна політика на принципах субсидіарності, символічна політика, виховання патріотизму, зростання довіри до органів місцевого самоврядування, їх легітимності тощо та ін. Робота цікава тим, що в ній аналізується досвід Європейських держав і міжнародних організацій щодо розвитку сільських територій, у тому числі і досвід формування локальних ідентичностей як інструменту об'єднання жителів для реалізації програм соціально-економічного розвитку територій (Бриль, 2019).

Територіальні ідентичності в контексті становлення субсидіарної демократії розглядає в своїх роботах Т. Панченко (Панченко, 2009, 2010, 2011). Особливу увагу авторка приділяє

нижнім рівням територіальної ідентичності: регіональній та локальній, доводячи, що саме вони «... займають особливе місце в системі ідентифікаційних практик людини. Для них територія виступає основним градієнтом та чинником соціалізації індивіда і політичної мобілізації» (Панченко, 2010, с.72-77), є базовими у формуванні демократичної політичної культури, відіграють особливу роль у становленні субсидіарної демократії. У контексті нашого дослідження особливий інтерес викликає аналіз підходів, сутності, чинників формування локальної ідентичності, зроблений автором. Т. Панченко робить важливий політологічний висновок, що «відчуття приналежності до локальних та регіональних співтовариств зумовлює готовність до дій на користь відповідної територіальної спільноти, що формує навички політичної участі громадян та впливу на прийняття суспільно значущих рішень» (Панченко, 2010, с.77).

Роль регіональних ЗМІ у самоорганізації місцевої громади, формування локальної культури, способу малої Батьківщини і почуття причетності до неї досліджують І. Луцюк и С. Матвієнків. Так, роль регіональних ЗМІ у формуванні локальних ідентичностей розглядає С. Матвієнків (Матвієнків, 2017) Саме ЗМІ, на думку автора, висвітлюючи проблеми регіону, розповідаючи про місцеві події, досягнення, діяльність відомих ключових особистостей формують образ малої Батьківщини і почуття спільності і причетності місцевих жителів, локальну ідентичність. Велику роль, підкреслює С. Матвієнков, відіграють місцеві ЗМІ в забезпеченні зворотного зв'язку між органами місцевого самоврядування і мешканцями локального співтовариства, формування громадської думки та політичної поведінки, відстоюванні потреб громадян перед владою. Найважливішою функцією місцевих ЗМІ є збереження і розвиток локальної культури, історичної самобутності регіону. Водночас учений підкреслює і значення регіональних ЗМІ в процесах інтеграції локального співтовариства в загальнонаціональні структури і політичний процес.

Дослідницький інтерес українського автора І. Луцюка сконцентрований на функціях регіональних ЗМІ. На думку автора, найважливішими з них є: формування образу Малої Вітчизни, збереження історичної та культурної самобутності, розвиток демократії на місцях, вплив на владу у вирішенні місцевих проблем та ін. Вчений наголошує на ролі регіональних ЗМІ в інтеграції місцевої громади в загальнонаціональні процеси і структури. І. Луцюк підкреслює, що «... союзником місцевих ЗМІ є неурядові, суспільні и культурологічні організації» (Луцюк, 2014).

В останнє десятиліття в контексті досліджень територіальних політичних ідентичностей все більше уваги приділяється локальним ідентичностям українських міст.

У цьому сенсі велике наукове та практичне значення має серія робіт науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Т. Бевз, О. Зорич, М. Кармазіної, Н. Ротар присвячених вивченню індивідуальних і колективних політичних ідентичностей у міських громадах українських міст.

Так, особливостям формування локальної політичної ідентичності Полтави присвячена робота О. Зорич «Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Полтави» (Зорич, 2017), що містить аналіз чинників впливу на конструювання політичних ідентичностей міста: історичних, етнічних, соціально-економічних, політичних. Вирішального значення набуває культурний фактор, як у сучасній характеристиці його впливу, так і в історичній ретроспективі.

Політичні ідентичності міської громади Одеси досліджуються в монографії Т. Бевз: «Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси» (Бевз, 2016), розглянуто також чинники формування політичної ідентичності мешканців Одеси (історичні,

соціокультурні, релігійні, економічні) партійні преференції одеситів у період виборчих кампаній у кінці ХХ – початку ХХІ століття.

Важливим у контексті сучасних подій, соціально-політичної кризи на Південному Сході України має дослідження політичних ідентичностей м. Донецька М. Кармазіної, яке акумульовано в монографії: «Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька» (Кармазіна, 2016). Авторка концентрує увагу на політико-історичних передумовах та сучасній політиці ідентичності регіональних політичних еліт та центральних органів влади з формування особливостей політичної ідентичності Донецька та донецького регіону взагалі.

У зв'язку з дослідженням локальних політичних ідентичностей заслуговує на увагу монографія Н. Ротар: «Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Чернівців» (Ротар, 2016). Особливу увагу автор приділяє соціокультурним вимірам формування політичних ідентичностей міста, політизації етнічних, мовних та релігійних факторів життя міста, його символічним ідентифікаторам, ціннісному оновленню політичних ідентичностей у контексті євроінтеграційних прагнень чернівецької громади, трансформації політичних ідентичностей під час парламентських, президентських та місцевих виборів.

Метою цих досліджень був аналіз формування та трансформації політичних ідентичностей міських громад під впливом різного роду факторів (історичних і сучасних), визначення їх особливостей та впливу на процеси консолідації у сучасній Україні (Кармазіна, ред. 2015).

Особливості специфіки локальної ідентичності міста Харкова досліджує в своїх роботах О. Мусієздов (Мусієздов, 2011). На основі дослідження «Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації», проведених за підтримки Центру міської історії Центрально-Східної Європи в 2008-2009 рр. автор визначає фактори локальної ідентифікації харків'ян у різні періоди історії міста, образів міста в свідомості його жителів («уявна спільнота»). Вчений доходить висновку, що в різний час, залежно від необхідності, у контексті його унікальності в суспільну свідомість впроваджувалися різні образи Харкова, від «вільного поселення» і «першої столиці» до «сучасного промислового, транспортного та культурного центру». Специфіка бренду міста залежить від об'єктивних факторів і суб'єктивного розуміння тих, хто цей бренд визначає, відіграє велике значення в локальній ідентифікації харків'ян, у конкуренції між містами, і надає великий потенціал для розвитку різних сфер міського життя (Мусієздов, 201, с.231).

Особливості ідентичності українських міст, рівень і типологію їх включеності в загальнонаціональний проєкт досліджує Г. Фесенко (Фесенко, 2014). Авторка підкреслює, що сьогодні, як ніколи, дуже важливо з точки зору «громадянського підходу» досліджувати існуючі практики формування міських ідентичностей, їх ціннісні орієнтири, соціокультурні відмінності, механізми включення в національні проєкти.

Таким чином, можна констатувати, що в українській науковій літературі формується новий напрямок вивчення проблеми політичної ідентичності, пов'язаний з дослідженням особливостей локальних політичних ідентичностей українських міст, про що свідчить зростання дослідницького інтересу до цієї проблеми.

В цілому, у дослідженнях українських авторів локальної ідентичності можна виділити декілька провідних напрямків, які мають теоретичне і практичне значення для вивчення локальних політичних ідентичностей:

- теоретико-методологічні підходи до дослідження локальних ідентичностей: концепції, характеристика основних категорій територіальних ідентичностей, методологія вивчення;

- проблеми формування локальних ідентичностей об'єднаних територіальних громад як необхідна умова їх ефективного розвитку: механізми, чинники, потенціал, практики;

- територіальні ідентичності в контексті становлення субсидіарної демократії, демократичної політичної культури;

- дослідження особливостей, факторів і механізмів формування локальних ідентичностей українських міст, їх соціокультурні відмінності і рівень включеності в загальнодержавний процес.

Водночас, на нашу думку, багато проблем, пов'язаних з дослідженням локальних політичних ідентичностей, залишаються поки без належної уваги наукової спільноти в Україні. Перспективними і актуальними науковими напрямками в цьому контексті є:

- подальше вивчення зарубіжного досвіду формування локальних ідентичностей, можливостей його використання в Україні в контексті реформи децентралізації та зростання ролі і відповідальності об'єднаних громад у суспільному житті;

- роль локальної ідентичності у формуванні соціального капіталу території, соціальної солідарності та відповідальності;

- дослідження локальної політичної ідентичності як чинника і ресурсу розвитку територій та ін.

Бібліографічний список

- Бевз, Т.А., 2016. *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Бриль, М., Врублевський, О., Данчева, О., Сеїтосманов, А. та Чубаров, Е., 2018. *Успішна територіальна громада: будуємо разом*. Харків: Видавничий будинок Фактор.
- Бриль, М.В., 2019. *Програмно-цільовий підхід до забезпечення розвитку сільських територій*. Кандидат наук. Дисертація. Національна академія державного управління при Президентові України. Київ.
- Зорич, О.О., 2017. *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Полтави*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Кармазіна, М.С., ред. 2015. *Політичні ідентичності в сучасній Україні*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Кармазіна, М.С., 2016. *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Коржов, Г., 2010. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, с.107-124.
- Котенко, Я., 2016. *Локальна ідентичність як умова розвитку об'єднаних територіальних громад*. Київ: Легальний статус.
- Котенко, Я.В. та Ткачук, А.Ф., 2018. *Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади*. 2-ге вид. Київ: ЮСТОН.
- Левенець, Ю., ред. 2011. *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Луцюк, І., 2014. Регіональні ЗМІ в сучасному суспільстві: функції, завдання та проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 39(2), с.152–157. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2014.39.5646>

- Макаренко, Н., 2010. Національна ідентичність: особливості регіонального виміру. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 2 (46), с.100–116.
- Матвієнків, С.М., 2017. Регіональні ЗМІ як інструмент формування локальної ідентичності. *Політичне життя*, 4, с.83-86.
- Міхно, Н.К., 2020. Міська vs регіональна ідентичність: До питання характеру формування / актуалізації / протиставлення в умовах сучасного українського суспільства. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2(23), с.57-61. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/28022020/6951
- Мусяєздов, О.О., 2011. Ідентифікація Харкова: досвід конструювання образу міста. *Схід / Захід: Історико-культурологічний збірник*, 15: Спеціальне видання: Проблеми історичної урбаністики, pp.217–234.
- Нагорна, Л.П., 2008. *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Носова, Г.Ю., 2018. Просторові ідентичності епохи модерну та постмодерну. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія*, 21, с.8–16. DOI: 10.25264/2312-7112-2018-21-8-16
- Панченко, Т.В., 2009. Субсидіарне врядування: баланс глобальних, національних, регіональних і локальних владних інституцій. *Вища освіта України*, 3, с.56-70.
- Панченко, Т.В., 2010. Регіональна і локальна ідентичності як складові культури субсидіарної демократії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 4, с.72-77.
- Панченко, Т.В., 2011. *Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку*. Харков: Майдан.
- Ротар, Н., 2016. *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Чернівців*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Стегній, О., 2005. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, с.94-122.
- Ткачук, А.Ф. та Наталенко, Н.В., 2020. *Місцева ідентичність. Для територіальних громад і не тільки*. Київ: Юстон.
- Угрин, Л., 2007. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні. В: А.С. Романюк, Л.С. Скочиляс, О.В. Шиманова, уклад. *Регіональний вимір політичного процесу в Україні: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції*, м. Львів, 26 травня 2007 р. Львів: ЦПД, с.4-17.
- Фесенко, Г., 2014. Ідентифікація міст у національному проекті: вітчизняний контекст урбаністики. *Українознавчий альманах*, 17, с.44-46.

References

- Bevz, T.A., 2016. *Politychni identychnosti v suchasnyy Ukraini: miska hromada Odesy [Political identities in modern Ukraine: the city community of Odessa]*. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Bryl M., Vrublevskiy O., Dancheva O., Seitomanov A. and Chubarov E., 2018. *Uspishna terytorialna hromada: buduiemo razom [Successful territorial community: we build together]*. Kharkiv: Vydavnychy budynok Faktor. (in Ukrainian).

- Bryl, M.V., 2019. *Prohramno-tsilovi pidkhid do zabezpechennia rozvytku silskykh terytorii* [Performance-based approach to rural territories development]. Ph.D. Dissertation. National Academy for Public Administration under the President of Ukraine. Kyiv. (in Ukrainian).
- Fesenko, H., 2014. Identyfikatsiia mist u natsionalnomu proekti: vitchyzniani kontekst urbanistyky [Identification of cities in the national project: the domestic context of urban planning]. *Almanac of Ukrainian Studies*, 17, pp.44-46. (in Ukrainian).
- Karmazina, M.S., ed. 2015. *Politychni identychnosti v suchasni Ukraini* [Political identities in modern Ukraine]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Karmazina, M.S., 2016. *Politychni identychnosti v suchasni Ukraini: miska hromada Donetska* [Political identities in modern Ukraine: the city community of Donetsk]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Korzhov, H., 2010. Terytorialni identychnosti: kontseptualni interpretatsii v suchasni zarubizhnii sotsiologichnii dumtsi [Territorial identities: conceptual interpretations in modern foreign sociological thought]. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, 1, pp.107-124. (in Ukrainian).
- Kotenko, Ya., 2016. *Lokalna identychnist yak umova rozvytku obiednanykh terytorialnykh hromad* [Local identity as a condition for the development of united territorial communities]. Kyiv: Lehalyi status. (in Ukrainian).
- Kotenko, Ya.V. and Tkachuk, A.F., 2018. *Lokalna identychnist i obiednani terytorialni hromady* [Local identity and united territorial communities]. 2nd ed. Kyiv: YuSTON. (in Ukrainian).
- Levenets, Yu., ed. 2011. *Etnopolitychni protsesy v Ukraini: rehionalni osoblyvosti* [Ethnopolitical processes in Ukraine: regional features]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Lutsiuk, I., 2014. Rehionalni ZMI v suchasnomu suspilstvi: funktsii, zavdannia ta problem [Localpress in the modern society: features, tasks and problems]. *Visnyk of the Lviv University. Series Journalism*, 39(2), pp.152-157. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2014.39.5646> (in Ukrainian).
- Makarenko, N., 2010. Natsionalna identychnist: osoblyvosti rehionalnoho vymiru [National identity: features of the regional dimension]. *Scientific notes*, 2(46), pp.100-116. (in Ukrainian).
- Matviienkiv, S.M., 2017. Rehionalni ZMI yak instrument formuvannia lokalnoi identychnosti [Regional media as a tool for the formation of local identity]. *Political life*, 4, pp.83-86. (in Ukrainian).
- Mikhno, N.K., 2020. Miska vs rehionalna identychnist: Do pytannia kharakteru formuvannia / aktualizatsii / protystavleniia v umovakh suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Urban vs regional identity: On the question of the nature of formation / actualization / opposition in the conditions of modern Ukrainian society]. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2(23), pp.57-61. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/28022020/6951 (in Ukrainian).
- Musiiezov, O.O., 2011. Identyfikatsiia Kharkova: dosvid konstruiuvannia obrazu mista [Identification of Kharkiv: The Experience of Constructing the Image of the City]. *Skhid / Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk*, 15: Special edition: Problems of historical urbanism, pp.217-234. (in Ukrainian).

- Nahorna, L.P., 2008. *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional identity: Ukrainian context]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Nosova, H.Iu., 2018. Prostorovi identychnosti epokhy modernu ta postmodernu [Spatial identities of the modern and postmodern epoch]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: *Filosofii*, 21, pp.8–16. DOI: 10.25264/2312-7112-2018-21-8-16 (in Ukrainian).
- Panchenko, T.V., 2009. Subsidiarne vriaduvannia: balans hlobalnykh, natsionalnykh, rehionalnykh i lokalnykh vladnykh instytutstii [Subsidiary governance: a balance of global, national, regional and local government institutions]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 3, pp.56—70. (in Ukrainian).
- Panchenko, T.V., 2010. Rehionalna i lokalna identychnosti yak skladovi kultury subsidiarnoi demokratii [Regional and local identities as components of the culture of subsidiary democracy]. *Naukoviy chasopis Natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni M. P. Dragomanova. Seriya 22. Politichni nauki ta metodika vkladannya sotsialno-politichnikh distsiplin*, 4, pp.72-77. (in Ukrainian).
- Panchenko, T.V., 2011. *Pryntsyp subsidiarnosti u suchanomu demokratychnomu rozvytku* [The principle of subsidiarity in modern democratic development]. Kharkov: Mайдan. (in Ukrainian).
- Rotar, N., 2016. *Politychni identychnosti v suchasni Ukraini: miska hromada Chernivtsiv* [Politychni identychnosti v suchasni Ukraini: miska hromada Chernivtsiv]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Stehni, O., 2005. Rehionalnyi chynnyk rozvytku politychnoi kultury naselennia Ukrainy [Regional factor in the development of political culture of the population of Ukraine]. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, 3, pp.94-122. (in Ukrainian).
- Tkachuk, A.F. and Natalenko, N.V., 2020. *Mistseva identychnist. Dlia terytorialnykh hromad i ne tilky* [Local identity. For local communities and more]. Kyiv: Yuston. (in Ukrainian).
- Uhryn, L., 2007. Vplyv rehionalnykh identychnosti na politychni protses v Ukraini. In: A.S. Romaniuk, L.S. Skochylias, O.V. Shymanova, compilers. *Regional Dimension of the Political Process in Ukraine: Proceedings of the Interregional Scientific and Practical Conference, Lviv, May 26, 2007*. Lviv: TsPD, pp.4-17. (in Ukrainian).
- Zorych, O.O., 2017. *Politychni identychnosti v suchasni Ukraini: miska hromada Poltava* [Political identities in modern Ukraine: Poltava city community]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 03.09.2021 р.

S. Makhsma

STUDY OF LOCAL IDENTITY IN THE WORKS OF UKRAINIAN SCIENTISTS

The works of Ukrainian scholars who study local political identity are investigated in the present article. Local identity holds a special place in the structure of political identity affecting the political consciousness and behaviour of local territorial communities, the development of political processes and institutions at the local and regional levels. It is local identity that is primary in the hierarchy of territorial political identities (regional or national), develops the skills of political participation, specifies the features of the political culture within the territorial

community. The trends in the study of local political identity in the modern Ukrainian political science are considered:

- theoretical and methodological approaches to the study of local identities: concepts, characteristics of the main categories of territorial identities, methodology of study (H. Korzhov, H. Nosova and N. Mikhno);

- problems of formation of local identities of united territorial communities, as a necessary condition for their effective development: mechanisms, factors and potential, practices (Ya. Kotenko and A. Tkachuk, N. Natalenko, O. Vrublevsky, O. Dancheva, A. Seitosmanov and E. Chubarov);

- territorial identities in the context of the formation of subsidiary democracy, democratic political culture (M. Bryl, T. Panchenko, I. Lutsiuk and S. Matvienkiv);

- study of features, factors and mechanisms of formation of local identities of Ukrainian cities, their socio-cultural differences and the level of inclusion in the national process (T. Bevz, O. Zorich, M. Karmazina, O. Musiiezdov, N. Rotar and H. Fesenko).

Nevertheless, Ukrainian academic community still is not aware about many issues related to the study of local political identities. Therefore, there are still some relevant research areas: the further study of foreign experience in the formation of local identities; the role of local identity in the formation of social capital of the territory, social solidarity and responsibility; study of local political identity as a factor and resource of territorial development, etc.

Key words: *political identity, territorial identity, regional identity, local identity.*

УДК 327:623.454.8

В. В. Мироненко

ОСОБЛИВОСТІ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО РАКЕТНО-ЯДЕРНИХ ОЗБРОЄНЬ

У статті здійснено характеристику основних тенденцій світової політики щодо ракетно-ядерних озброєнь у сфері забезпечення міжнародної і національної безпеки, надано оцінку значенню ракетно-ядерних програм у сучасних міжнародних політичних безпекових відносинах.

У статті використано різноманітні методи політологічних досліджень, що надали можливість сформулювати достовірні результати аналізу. Зокрема, методологія порівняльного аналізу є одним із головних напрямів у сучасній світовій політології і вона була застосована для порівняння різноманітних наукових підходів щодо оцінки особливостей світової політики щодо ракетно-ядерних озброєнь. Широкий спектр залучення науково-методологічного інструментарію насамперед пов'язаний із тим, що у вітчизняній політичній науці практично не розроблені такі поняття, як метод порівняльного аналізу, порівняльна політологія, компаративне порівняння. Водночас у західній політології ця сфера науки досліджена досить ґрунтовно, що надало можливість застосувати методи західних досліджень.

Науково-теоретичне порівняння, що використано у статті, виступає особливим методом, а дослідною методологічною стратегією, що охоплює політичні аспекти ракетно-ядерних програм, їх вихідну концептуальну структуру, сформульовані

дослідницькі гіпотези, інструменти вимірювання, що досліджуються, а також аналіз емпіричного матеріалу, отримуваний науковий результат.

Доведено, що держави, котрі реалізують ракетно-ядерні програми, здійснюють дану політику у двох напрямках: підготовка і реалізація ракетно-ядерних програм з метою встановлення політичного контролю і недопущення порушення ракетно-ядерного балансу у світі і розробка ракетно-ядерних програм з метою реалізації функції забезпечення національної безпеки і отримання політичної автономії у міжнародних відносинах.

Показано, що політичні інститути по стримуванню розповсюдження ракетно-ядерної зброї у сучасних міжнародних відносинах покликані забезпечити наступність процесу скорочення озброєнь в умовах очевидності зміни парадигми міжнародних відносин і перспективах політичної поляризації світового порядку.

Ключові слова: *ракетно-ядерні програми, міжнародна безпека, нерозповсюдження ядерної зброї, гонка озброєнь.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-152-160

Актуальність теми. Наявність у держав ракетно-ядерного озброєння із одночасною політикою стримування його розповсюдження створили специфічну міжнародно-політичну систему взаємовідносин, що позначилося на формуванні внутрішньополітичних доктрин, побудованих на реальних безпекових інтересах держав. У сучасному світі така політика внутрішньополітичного реалізму ще тривалий час залишатиметься для більшості держав провідною стратегією забезпечення національної безпеки, а розвинений ядерний потенціал залишатиметься певним «страховим полісом» безпеки та інструментом гарантій союзникам. Утім, провідні ядерні держави розуміють, що ядерна зброя вже не може слугувати інструментом досягнення військових цілей, тому розглядають її передусім як інструмент політики. Тобто перший парадокс формули Г. Моргентау, що у політиці ядерних держав «одночасно із прагненням використовувати ядерну або іншу силу у міжнародних відносинах існує і страх удатися до неї через загрозу загальної ядерної катастрофи», залишається актуальним і сьогодні (Соболев, 2013, с.166). Саме тому актуальним напрямом сучасних політологічних досліджень слід визнати особливості світової політики щодо ракетно-ядерних озброєнь.

Стан наукової розробки проблеми. Тенденції щодо світової політики у сфері ракетно-ядерних озброєнь привертають увагу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Враховуючи негативний досвід захисту суверенітету і територіальної цілісності, українські вчені приділяють увагу питанням щодо виконання міжнародних зобов'язань країнами-гарантами територіальної цілісності України та міжнародним аспектам ядерної політики загалом. Серед таких дослідників визначаємо Л. В. Гонюкову, Я.І. Заваду, В. М. Козакова, В. А. Ребкало, А.А. Соболева, О.І.Попович та інших. Враховуючи значний внесок даних вчених у проблеми ракетно-ядерної політики, слід зазначити, що загальний контекст світової політики у сфері ракетно-ядерних озброєнь не знайшов акцентованого і системного висвітлення.

Мета і завдання статті. Метою даної статті є характеристика основних тенденцій світової політики щодо ракетно-ядерних озброєнь у сфері забезпечення міжнародної і національної безпеки, завданням статті є осмислення значення ракетно-ядерних програм у сучасних міжнародних політичних безпекових відносинах.

Основний матеріал. Сьогодні відомо тільки вісім країн, які впровадили ракетно-ядерні програми і п'ять із них приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), у наслідок чого користуються особливими правами і привілеями відповідно норм міжнародного права. В порядку розміру їх ядерних арсеналів, це: Росія, США, Китай, Франція і Великобританія. Члени цієї групи розробили і впровадили свої ракетно-ядерні програми протягом 20 років після Другої світової війни, і, за визначенням група залишалася на подив стабільною.

Поява ядерного озброєння в Індії та Пакистані, усвідомлення можливості його наявності в Ізраїля, випробування ядерного заряду в КНДР (2006 і 2009 рр.), існування великої кількості держав, що стоять на порозі створення ядерних боєприпасів, дають привід констатувати, що всі ці події пов'язані між собою і представляють ланки єдиного ланцюга – світового процесу поширення ядерної зброї.

Процес поширення розвивається в історичній перспективі під впливом двох основних груп факторів. Перша група робить стримуючий вплив на його розвиток, а друга, навпаки, сприяє цьому. З числа найбільш важливих стримуючих факторів слід виділити ті, які пов'язані з осмисленням згубних наслідків ядерної війни. До їх числа можна віднести Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. В основу Договору покладена концепція відмови неядерних країн від створення ядерної зброї в обмін на надання їм допомоги з боку ядерних держав у вирішенні проблем ядерної енергетики і проблем ядерних досліджень. Договір забороняє ядерним державам передавати, допомагати і заохочувати створення ядерної зброї іншими країнами, в той же час він зобов'язує неядерні держави (учасників Договору) відмовитися від намірів володіти цією зброєю, не отримувати ні від кого, не виробляти і не набувати її якимось іншим способом. Крім іншого Договір зобов'язує ядерні держави йти шляхом ядерного роззброєння, тим самим тісно пов'язує проблему нерозповсюдження ядерної зброї з проблемою ядерного роззброєння (Кононов, 2011, с.35).

Залишаються поза ДНЯЗ країни з потужними військово-ядерними потенціалами, які прагнуть отримати визнання офіційного статусу ядерних держав. У світовій політиці виразно проявилася очевидна проблема: прямий і зворотній взаємозв'язок ядерного стримування і нерозповсюдження. Багато неядерних країн, особливо з Руху нерозповсюдження, вбачають ефективним ядерне стримування в забезпеченні безпеки ядерних держав. У зв'язку з цим у деяких з них виникає прагнення до придбання ядерної зброї, особливо коли інші способи забезпечення національної безпеки не дають потрібних результатів (Антонов, 2004, с.75).

Діяльність багатьох міжнародних інститутів також стримує процес поширення. Тут, в першу чергу, слід зазначити роль ООН, яка послідовно виступає за нерозповсюдження ядерної зброї. Під егідою цієї організації генеруються численні ідеї та підходи щодо запобігання ядерної війни і здійснюється практична діяльність в цьому напрямку. В результаті активної позиції ООН були відвернені численні спроби держав стати власниками ядерної зброї (Кононов Л.А., 2011, с. 35).

Оцінюючи процес ядерного поширення за останній період, дослідники зазначають (Веселов, 2010, с.70), що він має три виміри: один «горизонтальний» (розширення числа держав, що володіють ядерною зброєю) і два «вертикальних» (кількісний і якісний розвиток своїх потенціалів ядерними державами). Горизонтальне поширення починалося не з однієї точки. У 1920-і і 1930-і рр. процес розвивався як творча взаємодія розкиданого по різних країнах колективу вчених, тобто по суті як міжнародний проект, який не мав єдиного центру управління. При цьому фізики-ядерники вели дослідження в стінах лабораторій, дуже

далеких від кабінетів політиків. Після досягнення певного порогу стало необхідним втручання держави, а міжнародна ситуація поставила відповідний вектор – воєнне застосування, надовго відклавши мирні варіанти використання атомної енергії. Слід зазначити, що це втручання відбулося з ініціативи самих фізиків (меморандуми Пайерлса-Фріша, лист А. Ейнштейна Ф. Рузвельту), а спосіб доведення інформації до вищих керівників визначив і результативність перших національних атомних проєктів. Там, де вчені знайшли неофіційних посередників, які зуміли безпосередньо звернутися до глав держав (Великобританія, США), ці проєкти були реалізовані. Там, де цієї можливості не було, роботи не вийшли з лабораторій. Це відноситься не тільки до Німеччини і Японії, але і до Радянського Союзу, де після закінчення війни їх довелося починати, по суті, заново (за оцінками істориків, асигнування на радянський атомний проєкт до кінця війни відповідали приблизною вартості 100 танків Т-34 (Zaloga, 2002, с.4).

Сучасний етап розвитку міжнародного контролю над нерозповсюдженням ядерної зброї характеризується посиленням уваги з боку світової спільноти до проблеми ефективності контролю, а також до шляхів та можливостей її підвищення. Така постановка питання викликана тим, що в останні десятиліття були виявлені факти приховування створення та розвитку військових ядерних програм. Так, під час війни у Перській Затоці 1991 року в Іраку, була виявлена підпільна програма з виробництва ядерної зброї; в Ірані – ведення робіт по створенню зброї масового ураження, в ПАР було створено ядерну зброю, в КНДР ведеться незаявлена військова ядерна діяльність. Центральна роль у здійсненні контролю в галузі нерозповсюдження ядерної зброї належить Міжнародному агентству з атомної енергії (МАГАТЕ), тому саме до діяльності Агентства – її сильним та слабким сторонам – привернуто увагу різного статусу і рівня значимості установ, відомств, наукововишукувальних формувань практично всіх держав-членів Організації. На нинішньому етапі подальші заходи щодо посилення та вдосконалення контролю та розширення сфери його застосування виробляються як у рамках самого МАГАТЕ, так й у взаємодії із згаданими вище інститутами. На сьогоднішній день, проблематика нерозповсюдження ядерної зброї, не дивлячись на те, що багато науковців вважають її історичним реліктом, залишається на порядку-денному у державах, що реалізують політику із використанням ракетно-ядерних озброєнь. На відміну від ХХ, в ХХІ ст. вона позиціонує себе, більшою мірою, як засіб тиску, примусу, шантажу та маніпулювання (Вонсович, 2016, с.85).

Ця міжнародна організація активно протидіє незаконному розповсюдженню ядерних технологій, на базі яких можна було б створити ядерну зброю, веде безперервний моніторинг стану ядерної діяльності держав і виконання ними прийнятих на себе міжнародних зобов'язань у ядерній сфері, організовує наукові дослідження з проблем ядерної безпеки, а також виконує ряд інших функцій. МАГАТЕ тісно взаємодіє з ООН, представляючи туди щорічні доповіді про ступінь ядерної небезпеки в світі і пропонує заходів щодо її зниження. Завдяки діяльності МАГАТЕ багато країн відмовляються від намірів придбати ядерну зброю (Кононов, 2011, с.35).

Незважаючи на глобальні зрушення в світі після «холодної війни», на зміни в характері міжнародних відносин, ядерне стримування не змінює свого змісту. У той же час в різних країнах відбуваються суперечливі процеси щодо ядерних озброєнь. Одні держави ведуть лінію на їх скорочення, інші не готові брати конкретних зобов'язань по їх ненарощуванню і ліквідації. Очевидна тенденція на користь вдосконалення ядерних арсеналів. Навіть країни

НАТО, більшість з яких – неядерні, як і раніше зберігають на своїй території ядерну зброю і відповідну воєнно-технічну інфраструктуру (Антонов и др., 2009, с.133).

В результаті виникла невідповідність між наявними арсеналами і реальними потребами. Намагаючись вирішити це протиріччя, група фахівців з системного аналізу, які працювали в апараті міністра оборони США, виробила критерії визначення оптимального розміру ракетно-ядерного потенціалу на основі «порога насичення». Під цим порогом вони розуміли рівень, вище якого навіть при досить значному збільшенні кількості боєприпасів, що доставляються до цілі, збільшення ефекту знищення промисловості і населення зазнала нападу боку стає мінімальним. Розрахунки показували, що цей поріг становить приблизно 400 Мт (тобто вважалось достатнім доставити на територію противника ракетним ударом приблизно 400 боєголовок по 1 Мт в тротиловому еквіваленті кожна). Публічно цей критерій виклав Р. Макнамара в своїй промові в Сан-Франциско (вересень 1967 р.) (Веселов, 2010, с.78).

Розвиток цієї тенденції має кілька фундаментальних причин. Перевага демократичної однотипної світової спільноти, а також глобалізація світової економіки скорочують живильну політико-економічну середу глобального інституту війни. Не менш важливим фактором є незаперечно доведене всім ходом холодної війни революційне значення характеру ядерного зброї. Створення ядерної зброї означало в широкому плані зникнення можливості перемоги для будь-якої зі сторін, що протягом всієї попередньої історії людства було неодмінною умовою ведення воєн (Раджабли, 2010, с.19). Створивши близько 25 тис. тільки стратегічних ядерних боєзарядів, ядерні держави прийшли до неминучого висновку: застосування ядерної зброї означає не тільки знищення супротивника, а й гарантоване самогубство. Ядерна зброя перетворила холодну війну різновидом «вимушеного миру» між ядерними державами (Smith, 2003, с.21-23). Досвід ядерної конфронтації в роки холодної війни, радикальні скорочення ракетно-ядерних арсеналів США і РФ відповідно до договорів СНО-1, СНО-2, відмова від ядерної зброї Казахстану, Білорусі та України, принципова домовленість РФ і США про подальші більш глибокі скорочення ядерних зарядів і засобів їх доставки, стриманість Великобританії, Франції і Китаю в розвитку своїх національних ядерних потенціалів дозволяють зробити висновок про визнання провідними державами в принципі безперспективність ядерної зброї як засобу досягнення перемоги або ефективного засобу впливу на світову політику. Побоювання (незалежно від їх обґрунтованості) щодо збереження ядерних матеріалів на території пострадянського простору додатково підвищують увагу міжнародної політики до його правонаступників (Раджабли, 2004, с.79-81).

Важливу роль в стримуванні поширення ядерної зброї грають і інші міжнародні організації. Вони проводять дослідження з ядерних проблем, розкривають найбільш гострі ядерні проблеми, генерують ідеї зниження ядерної небезпеки, формують громадську думку, ведуть активну політичну боротьбу і здійснюють контроль за тим, щоб ядерна діяльність не йшла в тіньовий сектор. Діяльність неурядових громадських організацій, виступи відомих політиків і найбільш авторитетних вчених, що попереджають про небезпеку подальшого поширення ядерної зброї, також відіграють значну роль в стримуванні процесу. В сукупності всі перераховані вище та інші чинники являють собою досить серйозну перешкоду на шляху розповсюдження ядерної зброї. Можливо, саме з цієї причини ракетно-ядерним озброєнням володіє поки лише обмежене число держав (Кононов, 2011, с.36).

Аргументом на користь вищезазначеного вважаємо позицію О.І. Поповича, який слушно констатує, що вчені і спеціалісти довели, що створити систему, здатну захистити

всю територію країни від масованих ударів сучасними міжконтинентальними балістичними ракетами з усім арсеналом подолання протиракетної оборони (несправжні цілі, станції активних перешкод, маневруючі бойові блоки), на той час, а можливо і з огляду на перспективу, є неможливим, тому що які б витрати на цю систему не робилися, вона не дає гарантії того, що частка ракет не прорветься крізь «космічний щит», а вже цього буде достатньо, щоб завдати неприпустиму шкоду. Крім того, декілька комбінацій засобів протидії фактично можуть парировати дію такої системи ПРО, причому це може бути забезпечено дешевшим шляхом, ніж той, який передбачав би відповідне нарощування протиракетного потенціалу ударних озброєнь у космосі (Попович, 2008, с.119).

Крім стримуючих факторів у світі мають місце і інші, які, навпаки, сприяють розповсюдженню ядерної зброї. Геополітична нестійкість світу, що характеризується зростанням числа кризових ситуацій на планеті, взаємообумовлених внутрішньої логічної зв'язком. Йдеться про політичні, воєнні, економічні і соціальні причини кризового розвитку (Рогов, 1999, с.4). По суті, сформувалося відповідне транснаціональне конфліктне середовище. І, тим не менш, деякі його риси все ж проглядаються. Так, спостерігається розпад традиційної осі глобального політичного протистояння Захід – Схід на багатовекторні протистояння (в різних регіонах світу) з домінуючим напрямком Північ – Південь. Кризи між державами у цьому напрямку в останні роки стали приймати стійкий характер: дві війни в Іраку, війна в Афганістані, вторгнення Російської Федерації у Крим і інспірація сепаратистських рухів на Донбасі, - це лише неповний перелік воєнних конфліктів у світі за останні роки. Підвищення інтенсивності конфліктних ситуацій аж до військових зіткнень дестабілізує геополітичну обстановку і підігріває наміри політичного керівництва деяких держав до володіння ядерною зброєю. У ньому деякі політики бачать панацею від можливих воєнних посягань. Крім цього геополітична нестійкість багато в чому обумовлена боротьбою ідеологій щодо майбутнього світоустрою (Кононов, 2011, с.36).

Традиційним аргументом на користь ядерної зброї є твердження, що ядерна зброя – це символ воєнної і політичної могутності держави. Тобто держава прагне володіти ядерною зброєю, щоб мати більш широкі можливості для реалізації самостійної політичної лінії і досягнення власних зовнішньополітичних інтересів. Ядерна зброя, підсилює військово-політичний потенціал держави, і дозволяє їй впливати на інших гравців і домагатися, щоб останні діяли відповідно до її інтересів. Факт наявності у держави ядерної зброї створює можливості для більш автономної поведінки на міжнародній арені, підвищує маневреність держави в досягненні своїх політичних цілей. Володіння ядерною зброєю асоціюється не тільки зі зростанням воєнної могутності держави. Наявність у держави ядерної зброї означає, що ця країна має достатній науково-технічний, промисловий і економічний потенціал для її створення. Цей момент можна розглядати в декількох аспектах. По-перше, фактор престижу слід розглядати з точки зору сприйняття громадянами держави факту володіння ядерною зброєю. По-друге, здатність державної системи мобілізувати чималі економічні, політичні та науково-технічні ресурси для того, щоб створити власну ядерну зброю об'єктивно є доказом високого ступеня розвитку держави. Політична карта гордості за досягнення може розіграватися як режимом в цілому, так і окремою політичною партією. По-третє, створення ядерних озброєнь є високотехнологічною сферою діяльності, відповідно причетність до такого роду робіт сприймається як фактор престижу і теоретиками-розробниками, і практикалами-виробниками (Мальгіна, 2005, с.107).

Отже, основні тенденції світової політики щодо ракетно-ядерних озброєнь у сфері забезпечення міжнародної і національної безпеки засвідчили блок закономірностей, серед

яких чільне місце відведено напрямам реалізації ракетно-ядерних програм світовими лідерами, що здійснюється у напрямі реалізації політичних цілей щодо зовнішньополітичного впливу у міжнародних відносинах, контролю над недопущенням поширення ракетно-ядерної зброї та забезпечення політичного балансу між ядерними державами, а також у напрямі забезпечення власної національної безпеки у контексті політизації обороноздатності держави. Інший політичний вимір прагнення держав до підготовки ракетно-ядерних програм полягає у забезпеченні міжнародної політичної автономії. Окрім цього, слід зазначити, що архітектоніка міжнародних безпекових відносин зумовлює потребу у ініціації наступності існуючих функцій наявних міжнародних політичних інститутів, що забезпечують ракетно-ядерний баланс у сучасних міжнародних відносинах. Варто визнати закономірною визнано гіпотезу про безальтернативності ракетно-ядерним програмам для провідних країн світу які їх реалізують, що аргументовано політичною парадигмою домінування у міжнародних відносинах і доктринальним обґрунтуванням ефективності з точки зору національної безпеки.

Бібліографічний список

- Антонов, А.И. и др., 2009. Многосторонние подходы к ядерному разоружению: планируя следующие шаги. *Индекс безопасности*, 3-4, с.125–142.
- Антонов, А.И., 2004. ДНЯО и концепция НАТО по «совместному управлению» ядерным оружием. *Ядерный контроль*, 1, с.73–80.
- Веселов, В.А., 2010. Ядерный фактор в мировой политике: структура и содержание. *Вестник Московского университета. Серия 25. Международные отношения и мировая политика*, 1, с.68–90.
- Вонсович, О.С., 2016. Сучасні проблеми нерозповсюдження ядерної зброї та шляхи їх розв'язання. В: А.І. Кудряченко, ред. *Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна*. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, с.80-88.
- Кононов, Л.А., 2011. *Основы ядерной геополитики: становление научного направления*. Москва: Научный мир.
- Мальгина, А.А., 2005. Ядерное оружие как фактор мировой политики: глобализация или деглобализация? *Ученые записки [ИВЭСЭП]*, Т.10: Международные отношения. Исторические, теоретические и региональные аспекты, с.105–108.
- Попович, О.І., 2008. Становлення і розвиток систем протиракетної оборони США і СРСР на початку другої половини ХХ століття. *Військово-науковий вісник*, 10, с.116–130.
- Раджабли, А.А., 2004. *Национальные интересы и международная безопасность (анализ внешнеполитического поведения)*. Баку: БСУ.
- Раджабли, А.А., 2010. Проблемы современной международной политики в сфере глобальной безопасности. *Система ценностей современного общества*. 10-2, с.18–22.
- Рогов, С.М., 1999. Противоракетный вызов Вашингтона. *Независимое военное обозрение*, 19 – 25 февраля, с.4.
- Соболев, А.А., 2013. Стратегічні наступальні озброєння: чинник стримування чи геополітичного впливу? *Стратегічні пріоритети*, 4, с.165–175.
- Smith, B., 2003. *International Security and Peace*. Washington: University Press.
- Zaloga, S., 2002. *The Kremlin's Nuclear Sword: the Rise and Fall of Russia's Strategic Nuclear Forces, 1945–2000*. Washington: Smithsonian Institution Press.

References

- Antonov, A.I. et.al., 2009. *Mnogostoronnie podkhody k yadernomu razoruzheniyu: planiruya sleduyushchie shagi* [Multilateral Approaches to Nuclear Disarmament: Planning the Next Steps]. *Security Index*, 3-4, pp.125–142. (in Russian).
- Antonov, A.I., 2004. DNYaO i kontsepsiya NATO po «sovместnomu upravleniyu» yadernym oruzhiem [The NPT and NATO's concept of "joint control" of nuclear weapons]. *Yaderny Kontrol*, 1, pp.73-78. (in Russian).
- Kononov, L.A., 2011. *Osnovy yadernoy geopolitiki: stanovlenie nauchnogo napravleniya* [Fundamentals of nuclear geopolitics: the formation of a scientific direction]. Moskva: Nauchnyy mir. (in Russian).
- Malygina, A.A., 2005. Yadernoe oruzhie kak faktor mirovoy politiki: globalizatsiya ili deglobalizatsiya? [Nuclear weapons as a factor in world politics: globalization or deglobalization?] *Uchenye zapiski [IVESEP]*, Vol. 10: Mezhdunarodnye otnosheniya. Istoricheskie, teoreticheskie i regionalnye aspekty, pp.105–108. (in Russian).
- Popovych, O.I., 2008. Stanovlennia i rozvytok system protyraketnoi oborony SShA i SRSR na pochatku druhoi polovyny XX stolittia [Formation and development of missile defense systems of the United States and the Soviet Union in the early second half of the twentieth century]. *Military Scientific Journal*, 10, pp.116–130. (in Ukrainian).
- Radzhabli, A.A., 2004. *Natsionalnye interesy i mezhdunarodnaya bezopasnost (analiz vneshnepoliticheskogo povedeniya)* [National Interests and International Security (Analysis of Foreign Policy Behavior)]. Baku: BSU. (in Russian).
- Radzhabli, A.A., 2010. Problemy sovremennoy mezhdunarodnoy politiki v sfere globalnoy bezopasnosti [Problems of Modern International Policy in the Sphere of Global Security]. *Sistema tsennostey sovremennogo obshchestva*, 10-2, pp.18–22. (in Russian).
- Rogov, S.M., 1999. Protivoraketnyy vyzov Vashingtona [Washington's Anti-Missile Challenge]. *Nezavisimoe voennoe obozrenie*, February 19–25, p.4. (in Russian).
- Smith, B., 2003. *International Security and Peace*. Washington: University Press.
- Sobolev, A.A., 2013. Stratehichni nastupalni ozbroiennia: chynnyk strymuvannia chy heopolitychnoho vplyvu? [Strategic Offensive Weapons: a Factor of Deterrence or of Geopolitical Influence?]. *Strategic priorities*, 4, p.165–175. (in Ukrainian).
- Veslov, V.A., 2010. Yadernyy faktor v mirovoy politike: struktura i sodержanie [Nuclear factor in world politics: substance and structure]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriâ 25. Mezhdunarodnye otnosheniâ i mirovaâ politika*, 1, c.68–90. (in Russian).
- Vonsovych, O.S., 2016. Suchasni problemy nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi ta shliakhy yikh rozviazannia [Modern problems of nuclear non-proliferation and ways to solve them]. In: A.I. Kudriachenko, ed. *Problems of nuclear safety of the modern world and Ukraine*. Kyiv: Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy, pp.80-88. (in Ukrainian).
- Zaloga, S., 2002. *The Kremlin's Nuclear Sword: the Rise and Fall of Russia's Strategic Nuclear Forces, 1945–2000*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Стаття надійшла до редакції 19.09.2021 р.

V. Myronenko

FEATURES OF WORLD POLICY IN NUCLEAR MISSILE WEAPONS

The article describes the main trends in world politics in nuclear missile weapons in the field of international and national security, assesses the importance of nuclear missile programs in modern international political security relations.

The article uses various methods of political science research, which made it possible to formulate reliable results of the analysis. In particular, the methodology of comparative analysis is one of the main directions in modern world political science and has been used to compare various scientific approaches to assessing the specifics of world policy in relation to nuclear missile weapons. A wide range of attraction of scientific and methodological tools, first of all, is due to the fact that in domestic political science, such concepts as the method of comparative analysis, comparative political science, and comparative comparison are practically not developed. At the same time, in Western political science, this area of science has been studied quite thoroughly, which made it possible to apply the methods of Western research.

The scientific and theoretical comparison used in the article acts as a special method, and as an experimental methodological strategy, covering the political aspects of nuclear missile programs, their initial conceptual structure, formulated research hypotheses, the measurement tools under study, as well as the analysis of empirical material, the scientific result.

It has been proved that the states that implement nuclear missile programs pursue this policy in two directions: preparation and implementation of nuclear missile programs in order to establish political control and prevent violation of the nuclear missile balance in the world and development of nuclear missile programs in order to implement the function ensuring national security and obtaining political autonomy in international relations. It is shown that political institutions to curb the proliferation of nuclear missiles in modern international relations are designed to ensure the continuity of the arms reduction process in the context of the obvious change in the paradigm of international relations and the prospects for political polarization of the world order.

Key words: *nuclear missile programs, international security, nuclear nonproliferation, arms race.*

УДК 329(4)

В. І. Митрошенко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті висвітлюються теоретико-методологічні аспекти визначення місця і ролі політичних партій у суспільному розвитку сучасних європейських держав в умовах діалектичного поєднання інтеграційних та дезінтеграційних процесів. Зазначається, що політичні партії сучасних європейських держав розвиваються у відповідності до спільних закономірностей та системних параметрів. Розглядаються специфічні особливості діяльності європейських партій у контексті становлення європейського парламентаризму як принципово нового явища політичного життя інтеграційного об'єднання.

Ключові слова: *політична партія, політична система, партійна система, європейська інтеграція, дезінтеграція.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-160-168

Постановка проблеми. Слід зазначити, що сьогодні перед державами-членами Європейського Союзу (далі: ЄС) та інтеграційним об'єднанням в цілому постають принципово нові теоретико-доктринальні та практично-праксіологічні проблеми і виклики. Даний процес безпосередньо пов'язаний зі стабільним функціонуванням та розвитком держави як домінуючого актора міжнародних відносин та одного з основних суспільно-політичних інститутів. При цьому суверенні якості держави зазнають суттєвих змін, зважаючи на процеси європейської політичної інтеграції та глобалізаційні тенденції у світі та, зокрема, на європейському континенті.

В цьому контексті необхідно звернути увагу на безперервну трансформацію партійних систем та політичних партій в межах ЄС, з урахуванням того, що їх розвиток відображає і іманентно втілює представництво провідних соціальних груп та інтересів в публічних органах влади, та є показником стабільності політичної системи будь-якої держави.

При цьому важливо, що європейські політичні партії мають давню історію та є одними з найбільш розвинутих у світі. Проте, в умовах сучасних інтеграційних процесів в регіоні політичні партії вимушені адаптуватися до існуючих реалій та зазнавати значних трансформацій, у тому числі – у контексті сприйняття європейських стандартів діяльності та розробки уніфікованих підходів до вирішення спільних суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-духовних проблем.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженнями розвитку політичних партій держав-членів ЄС та країн Європи взагалі займалися, серед інших, такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як К. В. Балабанов, Е. Берк, К. Джанда, М. Дюверже, Д. Брайс, В. О. Зайчук, К. Лоусон, М. Я. Острогорський, П. А. Берлін, А. В. Трофименко, М. В. Трофименко, П. Майер, Р. Михельс, Дж. Сарторі, Я. Бадж, Ж. Шарло, П. П. Шляхтун.

Водночас, на наш погляд, ретельного дослідження у сучасній політологічній науці потребують теоретико-методологічні аспекти визначення місця і ролі політичних партій у сучасних умовах суспільного розвитку європейських держав, зважаючи на специфічні умови європейської політичної трансформації, що відбувається останніми роками за складних обставин дихотомічного поєднання інтеграційних та дезінтеграційних процесів.

Мета дослідження. Мета статті – розкриття теоретико-методологічних аспектів визначення місця і ролі політичних партій, які беруть участь у національних та європейських парламентських виборах, у сучасних умовах суспільного розвитку європейських держав.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи зміст та сутність політичних партій як елементів політичних систем європейських держав у сучасних умовах інтеграційного розвитку, перш за все, слід відзначити, що одним із найбільш поширених для європейських політичних систем вважається визначення політичної партії класика світової та британської політичної думки Е. Берка, у відповідності до якого партія – це об'єднання людей, що згуртувалися для сприяння загальнонаціональному інтересові своїми спільними зусиллями на якійсь певній, спеціально погодженій засаді» (Берк, 1993, с.41). На думку сучасного функціоналіста К. Лоусона, політична партія – це організація індивідів, яка прагне шляхом виборів або крім виборів продовжити повноваження народу або його частини з метою здійснення політичного панування в суспільстві (Lawson, 1976, с.54). Існує, окрім інших, досить цікаве електоральне визначення політичної партії, що ґрунтується на виокремленні участі у виборах як найбільш значущої з усіх функцій, здійснюваних партією.

При цьому особливе значення у питанні формування та подальшого розвитку політичних партій у демократичних суспільствах має громадська думка. Як цілком

справедливо визначають у контексті встановлення належних концептуально-методологічних засад становлення та розвитку сучасних політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства видатні українські вчені-політологи К. В. Балабанов і М. В. Трофименко, «сьогодні небувалого донині розвитку досягли ЗМІ, які іноді активніше інформують громадськість про ту чи іншу подію, аніж офіційні дипломатичні джерела» (Балабанов та Трофименко, 2013, с.989). Поточна громадська думка у багатьох випадках формує основні вектори розвитку політичних партій, що можна побачити на демонстративному прикладі трансформації передвиборних платформ британських партій у період реалізації результатів референдуму про вихід Великої Британії з ЄС.

Загалом, різні доктринальні підходи до визначення сутності політичних партій дозволяють знайти наступні найважливіші ознаки, які цілком притаманні і функціональному статусу європейських політичних партій: а) партія – це об'єднання громадян держави або інтеграційного об'єднання зі спільною законодавчою компетенцією, які досягли повноліття та користуються політичними і громадянськими правами; б) партія – це стійка добровільна організація, яка об'єднує своїх членів на тривалій або постійній основі; в) партія об'єднує своїх членів на базі ідеологічних факторів, а не на основі захисту матеріальних чи інших інтересів, що безпосередньо відображається у статутах та передвиборчих програмах політичних партій; г) партія є некомерційною організацією, головною метою якої є не отримання прибутку і не задоволення будь-яких матеріальних чи інших особистих інтересів її членів, а реалізація політичної ідеології та конкретних програмних цілей, встановлених партійними документами в якості корпоративних норм; д) партія має своєю метою отримання державної влади чи влади у спільних інститутах інтеграційного об'єднання, у тому числі використовуючи парламентські вибори як головний інструмент досягнення поставленої мети.

Крім того, політичні партії завжди створюються для реалізації певних функцій у суспільному житті.

По-перше, це представництво інтересів, тобто партії виступають виразниками інтересів соціальних класів, прошарків і груп, об'єднуючи такі інтереси в єдину систему (системний аспект діяльності сучасних європейських політичних партій).

По-друге, політичні партії забезпечують зв'язок політичної еліти з суспільством шляхом комунікативного обміну думками, поглядами, ідеями щодо організації суспільного життя та ефективного державного управління (інформаційно-комунікативний аспект).

По-третє, партії формують та відбирають політичну еліту суспільства, тобто виступають тим політико-правовим механізмом, завдяки якому кожний громадянин має змогу, проявивши певні здібності, реалізувати своє право на участь у здійсненні державної політики чи спільної політики інтеграційного об'єднання через реалізацію пасивного виборчого права на парламентських виборах (селективний аспект).

По-четверте, політичні партії розробляють політичний курс держави чи інтеграційного об'єднання у відповідності до власної ідеології та передвиборчої програми (ідеологічно-програмовий аспект).

По-п'яте, політичні партії виконують функцію соціальної, зокрема – міждержавної, інтеграції, виступаючи інтегруючим чинником для тих верст населення, які підтримують певну систему поглядів (інтеграційний аспект). На рівні ЄС дана функція і відповідний сутнісний аспект діяльності політичних партій держав-членів ЄС вбачається особливо важливим, оскільки дозволяє інтегрувати до європейської партії прихильників певної ідеології, які є громадянами різних країн, але на рівні Європейського Парламенту

сфокусовані не на реалізації національних інтересів, а на розробленні та впровадженні спільної європейської політики, заснованої на відповідних ідеологічно-партійних засадах. Тому саме партійна структура Європарламенту значною мірою дозволяє громадянам держав-членів ЄС відчувати себе громадянами Європейського Союзу в цілому та подолати національно-державні розбіжності у нормотворчій та правозастосовній роботі інститутів ЄС в питаннях спільної компетенції.

По-шосте, будь-яка політична партія в умовах притаманного європейській політичній традиції демократичного розвитку суспільства є інститутом парламентського лобіювання певних загальних, групових, індивідуальних інтересів у площині політики, права, безпеки, економіки, фінансів, соціокультурної сфери тощо, у тому числі – політичного лобіювання процесів міждержавної європейської інтеграції як одного з найважливіших статутних завдань європейських партій (представницький аспект). Ця функція щодо національних партій означає організований вплив різних суспільних груп на представників державної влади з метою прийняття вигідних для себе рішень (Шляхтун, 2003, с.71; Трофименко, 2014, с.115).

Погоджуючись з подібним підходом, відзначимо, що під політичним лобіюванням слід розуміти не тільки вплив соціальних груп, громадських організацій та окремих громадян на політичні партії, але також і активну законопроектну діяльність самих партій та їх політичних фракцій у представницьких органах з метою підготовки рішень, які політичні партії, виходячи із своєї ідеології, завдань та цілей, вважають корисними для зміцнення інтеграційного об'єднання, держави, суспільства, окремих соціальних груп, галузей економіки, тобто європейські партії за своєю наднаціональною політико-правовою природою та способом створення виступають лобістами подальшої міждержавної європейської інтеграції, розглядаючи різним чином тільки організаційні форми та очікувані наслідки здійснення інтеграційних процесів.

Слід вказати на ту важливу обставину, що Європейський парламент є концентрованим місцем реалізації та фокусування політичної діяльності національних політичних партій європейських держав як інститутів одночасно наднаціональної та національної політичної системи. Означений чинник обумовлює сприятливі умови та значний попит на здійснення лобіювання певних соціальних, економічних, політичних інтересів. При цьому політичне лобіювання у Європейському Парламенті варто інтерпретувати, на наш погляд, не в тому негативно-корупційному значенні категорії «лобізм», яке іноді зустрічається у вітчизняній науковій літературі та суспільно-політичних періодичних виданнях, а як процес структуризації форм і методів і джерел інформації, що забезпечують лобістську діяльність у парламенті. Іншими словами, йдеться про легальну сферу представництва інтересів, яка полягає у матеріалізації та об'єктивізації на законодавчому (політико-правовому) рівні суспільних або корпоративних інтересів, співпадаючих з партійною політичною позицією з того чи іншого актуального питання порядку денного.

Отже, політичне лобіювання європейськими політичними партіями процесів європейської міждержавної інтеграції покликане вирішувати декілька основних завдань. По-перше, це підсилення легітимності Європейського Парламенту як представницького органу спільних інтересів громадян ЄС та створення додаткового інструменту самоорганізації та впливу європейської громадськості на процес прийняття юридичних рішень.

По-друге, це виконання ролі посередника між Європейським парламентом та громадянами, громадськими організаціями, окремими соціальними групами, виокремленими за різними ознаками.

По-третє, це створення додаткового механізму забезпечення прав меншин (у тому числі – національних меншин) в європейській правовій системі.

По-четверте, це реалізація засобів досягнення компромісу між різними соціальними групами всередині ЄС з питань, які становлять спільну компетенцію його інституцій.

Варто вказати і на ту важливу обставину, що режим діяльності європейської політичної партії має специфічні особливості, які відрізняють його від режиму діяльності національної партії у будь-якій окремій державі-члені ЄС та є обов'язковими умовами для визнання політичної суб'єктності такої партії як актора внутрішньої державної та спільної європейської політики.

Як формально-юридичну специфічну ознаку слід відзначити наявність у європейської політичної партії статусу юридичної особи у тій державі-члені ЄС, в якій знаходяться органи партійного керівництва, що відображає відповідний зв'язок політики та права у сучасному європейському суспільному житті.

Аксіологічною (ціннісною) ознакою є дотримання базових спільних політичних принципів Європейського Союзу, таких, як принципи свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод, верховенства права тощо.

До інституціонально-організаційних ознак можна віднести такі: а) участь європейської політичної партії у політичних виборах до Європейського Парламенту або оголошення про такий намір; б) представництво щонайменше у 1/4 держав-членів ЄС в особі європейських депутатів або депутатів національних та регіональних парламентів, або отримання щонайменше 3 % голосів в 1/4 держав-учасниць останніх політичних виборів до Європейського Парламенту; в) щорічна публікація звітності про свої прибутки та видатки, активи та пасиви; зобов'язання надавати список своїх донорів, пожертви яких перевищують 500 євро; г) заборона приймати: анонімні пожертви; такі, які перевищують 12000 євро на рік; з бюджетів політичних груп Європейського Парламенту (це означає, що кошти з бюджету ЄС виділяються кожній сформованій у Парламенті політичній групі виключно з цільовим призначенням функціональної організації її діяльності, а не для вирішення партійно-політичних завдань чи розбудови позапарламентської партійної структури); від національних партій, якщо вони перевищують 40 % їх річного бюджету (це правило забезпечує наднаціональний характер діяльності європейських партій, їх виключну спрямованість на реалізацію спільних інтересів європейської спільноти); від компаній, підконтрольних органам державної влади в силу державної форми власності або фінансової участі держави в їх капіталі; д) формування свого бюджету щонайменше на 15 % за рахунок інших джерел, крім пожертв фізичних та юридичних осіб; е) подання заяви на отримання фінансування не пізніше 30 вересня кожного календарного року (Зайчук, ред. 2015, с.128).

Водночас, поряд з окресленням інтеграційних особливостей, тенденцій та перспектив розвитку європейських політичних партій, слід зазначити і про певні паралельні дезінтеграційні процеси, що відбуваються протягом останніх років в межах ЄС, і істотним чином комплексно впливають на особливості функціональної діяльності як національних, так і європейських політичних партій.

Так, у лютому 2020 р. Велика Британія завершила важливіший етап в історії не тільки країни, а й і світу взагалі. Референдум щодо виходу з ЄС став першим так званим

«прецедентом» успішного з формальної точки зору виходу країни-учасниці зі складу Європейського Союзу.

Якщо умовно визначити чинники, що сприяли виходу Великої Британії зі складу ЄС, то, окрім провідного фінансово-економічного та консервативно-націоналістичного, необхідно виокремити внутрішньополітичний чинник, який базується на розчаруванні населення у політичній системі країни і діяльності провідних партій, тобто, за великим рахунком, функціонуванні партійної системи загалом. Зокрема, риторика провідних британських політичних діячів чітко доводить, що останнім часом майже відсутній консенсус між провідними партійними елітами країни з найважливіших питань подальшого політичного, економічного, правового розвитку. З приходом кожного нового прем'єр-міністра змінювалося ставлення й до європейського вектору британської зовнішньої політики, адже з моменту вступу країни до ЄС і по теперішній час політичні еліти постійно поділялися на євроскептиків та єврооптимістів (Ананьева, 2017).

Водночас у цьому контексті слід відзначити, що у ході передвиборчої кампанії до дострокових парламентських виборів 12 грудня 2019 р. обидві провідні британські партії намагалися окреслити вихід країни з ЄС як другорядну, не найважливішу проблему, що, на наш погляд, може свідчити як про певні зміни в електоральній свідомості, так і про намагання еліт прибрати інформаційний акцент з даного питання, зважаючи на досить сумнівний обсяг реальних переваг дезінтеграційного політичного курсу у політичній, соціально-економічній, соціокультурній сферах суспільного життя тощо. Наприклад, як зазначав чинний прем'єр-міністр Великої Британії, лідер Консервативної партії Б. Джонсон перед вказаними виборами, «Британію люблять і поважають у всьому світі, але люди збентежені нашими дискусіями про Brexit і не можуть зрозуміти, як це така велика країна може угробити стільки часу і сил на це питання, як вона може бути такою нерішучою щодо свого майбутнього» (Вендик, 2019). Отже, навіть ті політичні партії та їх лідери, які проводили практичну реалізацію Brexit, як здається, не були впевнені у його доцільності, наслідках та концептуальних напрямках ідеологічного обґрунтування обраного політичного дискурсу.

В цілому, вбачається, що Brexit став перш за все символічним уособленням розділу між населенням та елітою країни у питанні європейського майбутнього Сполученого Королівства, що відображає, окрім іншого, і певні кризові явища у функціонуванні партійної системи Великої Британії. Політичні еліти спирались на незадоволення фінансовою політикою ЄС, тоді як просте населення було обурено його національною політикою. Ці два чинника разом впливали на політичне середовище і партійну риторіку, що й призвело до появи саме внутрішньополітичного чиннику проведення Brexit.

Отже, на зміст партійних програм та передвиборних платформ політичних партій європейських держав у сучасних умовах суспільного розвитку впливають декілька основних методологічних домінант, серед яких слід відзначити зовнішньополітичну (інтеграційну), внутрішньополітичну, соціально-економічну, соціокультурну, інформаційно-комунікаційну.

Сукупність означених домінант безпосередньо впливає на визначення векторів подальшого розвитку кожної окремої політичної партії з урахуванням тих фактологічних обставин, що іманентно супроводжують їх інституціоналізацію та структурну трансформацію.

Висновки. Таким чином, аналізуючи теоретико-методологічні аспекти визначення місця і ролі політичних партій європейських держав у сучасних умовах європейської

політичної інтеграції та паралельних дезінтеграційних процесів в окремих країнах (перш за все – у Великій Британії), можна дійти до таких найважливіших висновків та узагальнень: а) політичні партії у сучасних політичних системах європейських держав втілюють у своїй діяльності комплекс функціональних аспектів, до яких відносяться системний, інформаційно-комунікативний, селективний, ідеологічно-програмовий, інтеграційний, представницький; б) на функціонування політичних партій держав-членів ЄС здійснюється дихотомічний вплив як інтеграційних, так і дезінтеграційних процесів у регіоні, прикладом чого є вихід зі складу ЄС Великої Британії, завершений формально у 2020 р.; в) на зміст партійних програм та передвиборних платформ політичних партій європейських держав у сучасних умовах суспільного розвитку впливають декілька основних методологічних домінант, серед яких слід відзначити зовнішньополітичну (інтеграційну), внутрішньополітичну, соціально-економічну, соціокультурну, інформаційно-комунікаційну; г) суспільне незадоволення діяльністю політичних партій та партійною системою загалом стало одним з чинників впливу на громадську думку у Великій Британії під час процесу виходу зі складу ЄС. Вказаний чинник обумовлює необхідність модернізації окремих аспектів організації та діяльності сучасних європейських політичних партій на показовому прикладі британських основних партій, особливо в частині досягнення чіткішої визначеності партійних орієнтирів та поглядів на шляхи вирішення найактуальніших проблем, що постають сьогодні як перед окремими державами-членами, так і перед ЄС загалом.

Бібліографічний список

- Ананьева, Е., 2017. Брекзит: причины, политический фон, последствия. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*, 10(6), с.98-119. DOI: 10.23932/2542- 0240-2017-10-6-98-119
- Балабанов, К.В. та Трофименко, М.В., 2013. «Публічна дипломатія» як відповідь на виклики сучасності. *Україна дипломатична*, 14, с.989-1021.
- Берк, Э., 1993. *Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию*. Москва: Рудомино.
- Вендик, Ю., 2019. Брекзит – главная тема выборов, но основные кандидаты ее избегают. Почему и что же предлагают партии. *BBC News. Русская служба*, [онлайн] 19 ноября. Доступно: <<https://www.bbc.com/russian/features-50409551>> [Дата обращения 12 сентября 2021].
- Зайчук, В.О., ред. 2015. *Вступ до європейського парламентського права*. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України.
- Трофименко, А., 2014. Концептуальні підходи до розуміння лобізму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 10, с.112-123.
- Шляхтун, П.П., 2003. *Парламентаризм: словник-довідник*. Київ: Парламентське видавництво.
- Lawson, K., 1976. *The Comparative Study of Political Parties*. New York: St. Martin's Press.

References

- Ananeva, Ye., 2017. Brekzit: prichiny, politicheskiy fon, posledstviya [Brexit: Reasons, Political Background, Implications]. *Outlines of global transformations: politics, economics, law*, 10(6), pp.98-119. DOI: 10.23932/2542- 0240-2017-10-6-98-119 (in Russian).

- Balabanov, K.V. and Trofymenko, M.V., 2013. «Publichna dyplomatiia» yak vidpovid na vyklyky suchasnosti [«Public diplomacy» as a response to modern challenges]. *Ukraina dyplomatychna*, 14, pp.989-1021. (in Ukrainian).
- Berk, E., 1993. *Razmyshleniya o revolyucii vo Francii i zasedaniyakh nekotorykh obshchestv v Londone, otnosyashchikhsya k ehtomu sobytiyu* [Reflections on the Revolution in France and the Meetings of Certain Societies in London Relating to This Event]. Moskva: Rudomino. (in Russian).
- Lawson, K., 1976. *The Comparative Study of Political Parties*. New York: St. Martin's Press.
- Shliakhtun, P.P., 2003. *Parlamentaryzm: slovnyk-dovidnyk* [Parliamentarism: a dictionary]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. (in Ukrainian).
- Trofymenko, A., 2014. Kontseptualni pidkhody do rozuminnia lobizmu [Conceptual approaches to understanding of “lobbyism”]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya : Istoriia. Politolohiia*, 10, pp.112-123. (in Ukrainian).
- Vendik, Yu., 2019. Breksit – glavnaya tema vyborov, no osnovnyie kandidatyi ee izbegayut. Pochemu i chto zhe predlagayut partii [Brexit is the main topic of the elections, but the main candidates avoid it. Why and what do the parties propose]. *BBC News. Russkaya sluzhba*, [online] November 19. Available at: <<https://www.bbc.com/russian/features-50409551>> [Accessed 12 September 2021]. (in Russian).
- Zaichuk, V.O., ed. 2015. *Vstup do yevropeiskoho parlamentskoho prava* [Introduction to European parliamentary law]. Kyiv: Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 14.09.2021 р.

V. Mytroshchenko

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF THE POLITICAL PARTIES OF THE EUROPEAN STATES AT THE PRESENT STAGE

The article is about the theoretical and methodological aspects of determining the place and role of political parties in the social development of modern European states in a dialectical combination of integration and disintegration processes. It is noted that the political parties of modern European countries are developing in accordance with common laws and system parameters. The specific features of the activities of European parties in the context of the formation of European parliamentarism as a fundamentally new phenomenon in the political life of the integration association are considered.

It is determined that political parties in modern political systems of European countries embody in their activities a set of functional aspects, which include systemic, information-communicative, selective, ideological-programmatic, integration, representative. It is shown that the functioning of political parties of EU member states is influenced by the dichotomous influence of both integration and disintegration processes in the region, as exemplified by the withdrawal of the UK from the EU, formally completed in 2020. Political parties of European states in the current conditions of social development are influenced by several major methodological dominants, among which should be noted foreign policy (integration), domestic policy, socio-economic, socio-cultural, information and communication. It is emphasized that public dissatisfaction with the activities of political parties and the party system in general was one of the factors influencing public opinion in the UK during the process of leaving the EU, which characterizes the need to modernize certain aspects of the organization and activities of modern European political parties,

especially in terms of achieving a clearer definition of party orientations and views on ways to solve the most pressing problems facing today's individual member states and the EU as a whole.

Key words: *political party, political system, party system, European integration, disintegration.*

УДК 352.07(497.12=131.1)

О. Мороз

ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД САМОВРЯДУВАННЯ ІТАЛІЙСЬКОЇ МЕНШИНИ СЛОВЕНІЇ

Республіка Словенія – багатонаціональна держава, що постала на політичній мапі Центрально-Східної Європи внаслідок дезінтеграційних процесів у соціалістичній Югославії. Проблеми національних меншин значно загострилися наприкінці існування СФРЮ, не дивлячись на те, що югославські лідери приділяли неабияку увагу меншинній проблематиці. Національні відносини у сучасній Словенії є спадком соціалістичного періоду. Лише дві національні меншини республіки користуються конституційними правами та гарантіями – італійці та угорці. Словенська Конституція визначає ці меншини як автохтонні (історичні).

Пропонована публікація має на меті аналіз становища та політичної активності автохтонних меншин Словенії на прикладі італійської громади. Не дивлячись на те, що словенські італійці користуються широкою автономією у сфері освіти, мови, беруть активну участь у політичному житті держави, досі залишається ряд невирішених проблем співіснування італійської меншини та словенської більшості, які є спільними для обох автохтонних меншин і значною мірою торкаються всіх інших національних громад Республіки Словенія. Розселення італійців на території Словенії характеризується компактністю, що позитивно вплинуло на процеси консолідації меншини у справі захисту своїх конституційних прав та гарантій.

У статті аргументовано висновок автора, що словенське суспільство завжди відзначалося високим рівнем ксенофобії, що також розвинулася на основі наслідків дезінтеграційних процесів у соціалістичній Югославії. Концепт автохтономізму став своєрідною відповіддю суспільства на загрозу зовнішньої міграції, що на думку офіційної Любляни становить небезпеку для титульної нації та мови. Італійці та угорці в уявленні словенців та словенського уряду є меншим злом, порівняно з так званими неконституційними меншинами – вихідцями з колишньої СФРЮ.

Ключові слова: *національні меншини, автохтонні меншини, словенські італійці, СФРЮ, ксенофобія, етнічно змішана територія, муніципалітет.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-168-179

Як і Україна, Республіка Словенія стала незалежною внаслідок глобальних геополітичних змін, пов'язаних із розпадом соціалістичного табору. Національна проблематика завжди була в центрі уваги лідерів країн «залізної завіси», а отже, важливість її зберіглася й для держав- правонаступників, прикладом якої у випадку соціалістичної

Югославії є Словенія. У загальному вигляді незалежна Словенія зберегла всі структури етнопольського менеджменту СФРЮ, проте створила свою власну концепцію національної політики, яку називають концепт автохтонізму.

Він полягає у конституційному захисті окремих національних меншин, на противагу ігноруванню проблем всіх інших національних громад, які вважаються неконституційними. Концепт автохтонізму є своєрідною відповіддю словенського уряду та суспільства на проблему нелегальної міграції з територій колишньої соціалістичної Югославії, що сприймається як загроза словенській більшості. Конституційні права та гарантії отримали одні з найменш чисельних національних меншин – італійці та угорці. У статті автор робить спробу розкриття сутності концепції автохтонізму на прикладі італійської громади. Актуальність пропонованої тематики обумовлена необхідністю врахування помилок та позитивних моментів такої політики державами, які проходять складний процес переоцінки свого соціалістичного минулого.

Загалом, проблематика національних меншин Словенії перебуває на маргінесі наукових інтересів дослідників. Розробленими є лише окремі питання складної та дискусійної теми. Що стосується словенських італійців, то у цьому випадку увагу сучасних дослідників приваблювали проблеми історичних умов формування італійської громади Словенії (Є. Жупанчич, М. Клеменчич) (Klemenčič in Zupančič, 2004), особливості територіального розміщення та структури місцевого самоврядування італійців (М. Комац, Д. Балаш) (Komac, 2015; Balázs, 2019), громадські організації словенських італійців (М. Сірчелі та ін.) (Šircelj, 2003). До цього часу нерозробленими залишаються питання політичної участі та репрезентації італійської меншини, ролі політичних лідерів у процесі консолідації італійської громади тощо.

Півострів Істрія, що поділений між Італією, Хорватією та Словенією є регіоном компактного проживання італійської національної меншини Словенії – однієї з двох автохтонних меншин у державі, що були визнані Конституцією після проголошення незалежності у 1991 році. Формування району компактного розселення словенських італійців не було одномоментним і значною мірою залежало від політичної ситуації навколо півострова.

Згідно відомостей перепису 1991 року 2959 осіб назвали себе членами італійської національної меншини, а 3882 особи вказали італійську мову в якості своєї рідної (Vertot in Sajhen, 1994, s.54-55). За переписом 2002 року 2258 осіб визначили себе членами італійської національної спільноти, а 3736 осіб назвали італійську своєю рідною мовою. Це складає 0,11% всього населення Словенії. На етнічно змішаній території словенської Істрії 81,5%, або 1840 осіб ідентифікували себе як членів італійської національної спільноти і приблизно 18,5% назвали себе такими за межами етнічно змішаної зони (Šircelj, 2003, s.118-122).

Фрагментація муніципалітетів словенської Істрії була незначною у порівнянні з муніципалітетами угорського Помур'я. Лише у 2011 році ініціюючи розділ муніципалітету Копер вдалося створити муніципалітет Анкаран. Таким чином, італійська громада Словенії зосереджена у чотирьох муніципалітетах – Копер (13 населених пунктів), Ізола (3 населених пункти), Піран (8 населених пнктів) і Анкаран (Komac, 2015, s.69).

Конституція Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія та Соціалістичної Республіки Словенія вже включали положення про захист національних спільнот, що стало значним внеском у збереження італійської національної меншини. Фактично, стаття 77 Конституції 1977 року гарантувала вільне виявлення своєї етнічної приналежності, рівність італійської мови та можливість спільного розвитку та прогресу. Конституція Соціалістичної

Республіки Словенія 1974 року гарантувала італійській національній спільноті особливі права для її членів відповідно до статей 250 та 251: вільне використання своєї мови, вільне вираження та розвиток національної культури, можливість створення з цією метою спеціальних організацій, вільне використання національної символіки тощо. В етнічно змішаному регіоні використання італійської мови було рівним із використанням словенської, а представники меншини отримали освіту рідною мовою. Словенія взяла на себе обов'язки сприяти розвитку спільноти у всіх сферах. Держава також гарантувала підтримку контактів італійців Словенії зі своєю нацією у країні-метрополії (Ustava Socialistične republike Slovenije, 1974; Klemenčič in Zupančič, 2004, s.184).

Конституція Республіки Словенія 1991 року зберігає та актуалізує особливі права італійської національної меншини. Згідно статті 11, у муніципалітетах у яких проживають представники італійської національної спільноти, офіційною мовою окрім словенської є ще й італійська. Стаття 61 гарантує вільне вираження національної приналежності, при цьому право використовувати свою мову а писемність окреслено у статті 62. Стаття 64 визначає особливі права представників меншини у Республіці Словенія, а саме: право на використання своєї національної символіки, право на створення організацій та розвиток економічної, культурної, наукової та дослідницької діяльності, а також діяльності у сфері ЗМІ та видавничої справи, право на освіту рідною мовою, право на розвиток відносин з державою-метрополією, право на створення самоврядних спільнот, право на безпосереднє представництво в органах місцевого самоврядування та в Національному зібранні Республіки Словенія (Ustava Republike Slovenije, 1991).

Становище італійської національної спільноти додатково визначається в інших спеціальних законах, постановах, статутах муніципалітетів етнічно змішаного регіону, в правових актах та міжнародних угодах.

Відповідно до законодавства Республіки Словенія італійська національна меншина у Словенії організована у вигляді Прибережної національної спільноти італійської національності. Це парасолькова організація яка є посередником між державними органами та муніципалітетами Копер, Ізола, Піран і Анкаран, де компактно проживають італійці. Прибережна національна спільнота італійської національності має статус органу, що регулюється публічним правом.

У муніципалітетах італійська національна меншина організована в муніципальні самоврядні національні спільноти представників італійської національності. Ці муніципальні громади мають право обирати своїх представників до головної парасолькової організації. У муніципалітетах Копер, Ізола і Піран, де італійці проживають автотонно, відповідно до діючих законів, один із заступників мера є представником італійської національної громади. У муніципалітеті Анкаран у італійців мінімум один і максимум два заступника мера. Якщо в муніципалітеті два заступника мера, то один заступник повинен бути членом муніципальної ради і членом італійської національної спільноти. Члени італійської національної громади також можуть висувати своїх представників до муніципальних рад, які обираються ними. Таким чином, члени італійської спільноти мають подвійне право голосу (загальне та спеціальне) – на місцевому та національному рівнях. Члени італійської національної громади обирають свого представника (депутата) до Національного зібрання Республіки Словенія за мажоритарною системою (пункт 3 статті 80 Конституції Республіки Словенія).

Крім того, італійська національна громада Словенії заснувала Союз італійців – спільноту, що має статус асоціації. Цей Союз є філією Союзу італійців Хорватії і в той же час служить мостом (матеріальним та культурним) для зв'язку з державою-метрополією.

Політичні права та участь італійців у Словенії гарантує Рамкова конвенція про захист національних меншин – про це йде мова у статті 4 згаданого документу. Словенія зобов'язалася прийняти: «якщо це необхідно у економічній, соціальній, політичній та культурній сферах відповідні заходи для сприяння повній та ефективній рівності між членами спільнот національних меншин та представників більшості титульної нації» (Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin, 1998). Відповідно до Конституції Республіки Словенія один італієць-депутат завжди обирається до Національного зібрання Республіки Словенія. Ця квота також прописана у Законі про вибори до Національного зібрання (Zakon o volitvah v državni zbor, 1992). Члени італійської національної спільноти з правом голосу можуть голосувати та самі бути обраними. Словенські італійці голосують у 9 окрузі зі штаб-квартирою у Копері. Цей округ охоплює територію муніципалітетів Копер, Ізола та Піран.

Питання виборчого процесу в окремих муніципалітетах регулюється також статутами муніципалітетів Піран, Ізола та Копер. У муніципальних статутах Пірану та Коперу стверджується, що один із заступників мера визначається членами національної ради, яка складається з членів італійської національної спільноти, обраних за спеціальними списками. Такий заступник призначається тільки у тому випадку, якщо мер не є членом італійської національної громади. В Ізолі муніципальний статут також згадує про призначення одного з заступників мера за згодою органа самоврядування італійської національної меншини. Муніципальні закони Пірану та Коперу вказують, що на основі особливого виборчого права в муніципальні ради обирають 3 членів італійської національної громади. За статутом муніципалітету Ізоли таким самим чином обирають двох представників італійської меншини. Вони також входять до складу постійних органів муніципальних рад та Комісії з питань італійського громадянства. Піранський статут чітко прописує, що члени італійської спільноти мають право на свого представника у кожному муніципалітеті та комісії.

Представники італійської національної спільноти обираються й до місцевих громад етнічно змішаної території. Представники муніципалітету Пірану обираються до рад місцевих громад Пірану, Порторожу, Луції, Сечовле та Струняну по одному представнику. Те ж саме правило застосовується й в муніципалітеті Ізола для місцевих громад Старо-Место, Галіетум, Левада та Ягоді. У муніципалітеті Копер для виборів застосовуються ті ж положення закону, які визначають представництво членів італійської національної громади у муніципальній раді (Statut Samoupravne skupnosti italijanske narodnosti – Koper, 1995; Statut Občine Piran, 2007; Statut Občine Izola, 1999).

У регіоні компактного проживання автохтонної італійської меншини в основному обирають відносно чисельні муніципальні ради (у порівнянні з муніципалітетами угорської меншини). На виборах 2018 року Ізола та Копер обрали до своїх муніципальних рад по 9 представників, а Піран – муніципальну раду з 11 осіб. Четвертий та найменший за величиною муніципалітет, Анкаран, який успішно відокремився від Коперу у 2011 році, спромігся сформувати свою першу муніципальну раду з 5 членів. Враховуючи кількість населення, у кожному муніципалітеті не створювали додаткових виборчих округів, які б представляли населені пункти італійців, які до нього належать (Državna volilna komisija, 2018).

До основного керівного органу автономії (Прибережної самоврядної спільноти італійської національності) три міста можуть обрати по 3 члена ради кожне, а Анкаран – двох членів. Порівнюючи місцеві вибори у середовищах італійської та угорської громади Словенії, можемо спостерігати цікаву залежність. Італійська громада є менш чисельною та менш організованою, проте, в основному, італійці зосереджені у містах і висуввають на вибори досить значну кількість кандидатів. Угорці Словенії зосереджені у невеликих прикордонних селищах, проте відрізняються високим рівнем самоорганізації – при цьому всьому вони висуввають дуже мало кандидатів на місцевому рівні. Однак, на осінніх виборах 2018 року кількість кандидатів-італійців значно впала у порівнянні з волевиявленням 2014 року. Цікаво, що кількість зареєстрованих виборців від італійської меншини збільшилася на 80 осіб, а їх активність у виборчому процесі зросла на 11% (Balázs, 2019).

Модель політичної участі членів італійської національної меншини та її представників у політичних партіях Словенії перевищує зобов'язання, які взяла на себе держава, ратифікуючи Рамкову конвенцію про захист національних меншин. На додаток до спеціальних національних прав представники італійської національної меншини діють також у рамках загальних прав людини та права на політичну участь. Тобто, члени італійської національної меншини у випадку Словенії виступають не тільки як громадяни з особливими правами, але й як звичайні громадяни республіки. Однак, існує досить складне питання – чи зобов'язані члени Національного зібрання та муніципальних рад від італійської меншини приймати рішення тільки з проблемних питань, які стосуються виключно національних меншин?

Депутат від італійської національної меншини у Національному зібранні Республіки Словенія має представницький мандат, однак він має право вето тільки стосовно тих рішень, які стосуються особливих прав представників автохтонних національних спільнот. Коли державні органи вирішують питання пов'язані з італійською національною меншиною, депутат має заздалегідь отримати позицію органів самоврядування національної громади. Муніципальні радники італійської національності мають імперативний мандат. Вирішення питань, які стосуються становища італійської національної меншини в муніципалітеті пов'язані з попереднім висновком Ради муніципального самоврядування національної громади. Муніципальні профільні служби мають разом з муніципальними органами самоврядування узгоджувати зміст документів до того, як вони потраплять у процес прийняття рішень. При цьому, може статися так, що муніципалітет і національна громада муніципального самоврядування не узгодить зміст документу (Kotac, 1999, s.58-59).

Конституція республіки Словенія 1991 року гарантує функціонування самоврядних національних громад. Самоврядні італійські громади особливо успішно діють у сфері освіти та культури італійської національної меншини. Закон про самоврядні національні громади був прийнятий у 1994 р. На муніципальному рівні його норми почали діяти роком пізніше (Zakon o samoupravni narodni skupnosti, 2017). Муніципальні італійські самоврядні спільноти та Прибережна самоврядна спільнота італійської національності є наступниками більш ранніх організацій, які діяли у сфері освіти та культури, хоча, компетенції були значно розширені у порівнянні зі згаданими організаціями.

Самоврядні національні громади можуть створюватися членами автохтонної італійської національної спільноти для реалізації своїх прав у регіоні проживання У районах Пірана, Ізоли та муніципалітету Коперу такі громади були створені муніципальними італійськими самоврядними національними спільнотами, які пов'язані з Прибережною самоврядною спільнотою італійської національності. Держава дозволяє самоврядній

спільноті виконувати окремі завдання у межах її компетенції та надає фінансові ресурси для їх реалізації.

Представники італійської національної меншини до сьогодні не створили власну політичну партію за виключенням SOMI, яка була сформована тільки на час перших демократичних виборів 1990 року і це було скоріше пробою сил ніж серйозним політичним кроком. Член італійської меншини в політиці представлені в таких партіях як Ліберальна демократія Словенії, словенські Соціал-демократи, Демократична партія пенсіонерів Словенії та Демократична асамблея Істрії Наприклад, представник італійської національної меншини Ауреліо Юрі був обраний за списком Соціал-демократів до Національного зібрання каденції 2004-2008 рр.

Перші демократичні вибори до Національного зібрання Республіки Словенія періоду незалежності відбулися у 1992 році. Були створені виборчі комісії й в особливих округах компактного проживання італійської національної меншини. Італійці були представлені двома кандидатами (чоловік та жінка), з яких 1 мав зайняти крісло у парламенті 1-го скликання (Saves, 1994, s.7, 9, 20). Така система зберігалася й надалі. Узагальнююча інформація про участь італійської національної громади Словенії у виборах до Національного зібрання представлена у таблиці 1 (Državna volilna komisija, 1992-2018). Вибори 1992 року нами не враховані, оскільки офіційні результати голосування членів італійської меншини не публікувалися, а виборчий округ 9 (Копер) ще не був створений.

Таблиця 1.

Зведені відомості щодо голосування італійської національної меншини на виборах до Національного зібрання 1996-2018 рр.

Графа \ Рік	1996	2000	2004	2008	2011	2014	2018
Наявні у списках	2604	2750	2737	2743	2712	2619	—
Проголосували	1707	1500	1162	1385	1152	812	1486
Подано бюлетенів	1691	1302	1162	1385	1152	812	1486
Недійсних бюлетенів	433	198	147	48	143	120	22
Явка, %	65,6	54,5	42,5	50,5	42,5	31	45,5
Кількість кандидатів	4	1	1	5	1	1	3
Обрано	Р. Баттеллі						Ф. Жижа

Аналізуючи наведені у таблиці відомості ми спостерігаємо відносно падіння активності виборців у 2011-2018 рр. Оскільки ці вибори були достроковими, то вони цілком відповідають загальній тенденції зниження явки виборців у випадку позачергових виборів. Відзначимо, що протягом всього періоду відсоток італійського населенні в окрузі 9 (Копер) невинно знижувався.

Сплеск спостерігався лише у 1991 році, що пов'язано з проголошенням незалежності Словенії та демаркацією кордонів. Поряд із цим списки виборців залишалися більш-менш стабільними – спостерігаємо коливання у межах приблизно сотні осіб. Щодо електоральних симпатій, то протягом періоду 1992-2014 рр. вони залишалися незмінними – представником італійської спільноти у Національному зібранні обирався Роберто Баттеллі, якого лише у 2018 році змінила Феліца Жижа. У політичному плані можемо констатувати відносно

консервативність словенських італійців навіть у порівнянні з іншою автохтонною національною меншиною – угорською.

Роберто Баттеллі починав як журналіст на радіо італійської меншини та кореспондент щоденної газети «La Voce del Popolo». Політична діяльність Баттеллі розпочалася у 1990 році, коли його обрали представником італійської громади Словенії у парламенті тоді ще Соціалістичної Республіки Словенія. З того часу і до 2018 року Баттеллі незмінно представляв словенських італійців. Далі він не став висувати свою кандидатуру, посилаючись на похилий вік. У період свого перебування у парламенті Р. Баттеллі опікувався не тільки проблемами італійців, але й національних меншин загалом, оскільки очолював Комісію Національного зібрання у справах національних громад. Під час підготовки проекту Конституції 1991 року Баттеллі зайняв рішучу позицію, відстоюючи права італійської меншини, що були закріплені у редакції основного закону періоду СФРЮ. Однією з нагальних потреб італійської меншини було фінансування громад. Баттеллі послідовно відстоював збереження належного рівня дотацій, а коли у 2002 році держава пішла на зниження фінансування Р. Баттеллі подав у відставку з посади голови Комісії у справах національних громад. Активістів італійської меншини також дуже турбувало зниження чисельності італійського населення Словенії, яке зафіксував перепис 2002 року – це напряму пов'язали з недостатнім фінансуванням (Ribičič, 2004, s.29-43; M.R., 2018).

У 2018 році представником італійської національної меншини у словенському парламенті стала Феліце Жижа, яка до обрання керувала муніципальною лікарнею міста Ізола. Період представництва Жижи характеризується різкою зміною вектору діяльності італійського представника у національному зібранні – вона перейшла від обговорення внутрішніх проблем меншини до проблем зовнішніх. Ф. Жижа активно виступала за розширення транскордонного співробітництва між словенією з одного боку та італією й Хорватією з іншого. На її думку, це вирішить проблему нестачі робочих місць у середовищі словенських італійців. Планам Жижи завадила криза, викликана пандемією коронавірусу, коли почалося поступове закриття кордонів, проти чого представник італійської меншини у Національному зібранні рішуче протестувала (STA, 2018; Tence, 2020).

Загалом, ми можемо виділити такі основні проблеми, які турбують італійську громаду Словенії:

- після проголошення незалежності новий кордон між Словенією та Хорватією вкрай негативно позначився на життєдіяльності італійської меншини. До 1991 року італійська громада на території Істрії функціонувала як єдиний організм, у той час як після проголошення незалежності Хорватії важливі інститути національної меншини залишилися на її території – театр, науковий інститут, газета. Водночас, чисельність італійської меншини Словенії почала падати і швидко досягла критичного мінімуму;
- італійцям кілька разів погрожували, що їх рівень захисту у Словенії може бути знижений, оскільки офіційна Любляна не задоволена ступенем захисту словенської національної меншини у сусідніх країнах (особливо в Італії). При цьому, ініціатори обмеження прав посилалися на принципи взаємності та паритету, за яким рівень захисту меншин має бути однаковим по обидва боки кордонів. З цим безпосередно пов'язане й обмеження фінансування, яке почалося у 2000-х роках.

Італійці Словенії у розрізі політичної участі та репрезентації займають вигідне становище, порівняно з іншими національними меншинами (навіть з угорцями). Поряд з автохтонним статусом, що забезпечує їм широку автономію у справах освіти та мови, конституційними гарантіями захисту прав національної меншини, італійці вирізняються

досить глибокими традиціями самоврядування, які сягають корінням часів соціалістичної Югославії.

Однак, варто підкреслити, що словенські італійці користуються своїми правами не в повній мірі. Аналізуючи участь італійської громади Словенії у політичному житті за останні три десятиліття ми можемо помітити певну консервативність спільноти, що виражається у відсутності нових облич серед кандидатів до Національного зібрання, зниженні явки на виборах, пов'язану із загальними процесами старіння населення, міграції молодого покоління словенських італійців до метрополії тощо. Не вщухають конфлікти і всередині самої італійської меншини. Головним приводом для суперечок стає питання впливу в окремих муніципальних радах та громадських організаціях меншини.

Водночас, італійська громада становить певний інтерес для офіційної Любляни, оскільки є своєрідною «розмінною монетою» у взаємовідносинах із західними країнами Європейського Союзу та, перш за все Італією. Питання урядових дотацій на освіту та культуру використовується як важіль впливу на інші країни у питаннях покращення словенських громад за межами метрополії.

Бібліографічний список

- Balázs, D., 2019. A nemzeti önkormányzati közösségek Szlovéniában (Országtanulmány). *Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet*. [online] Available at: <https://kisebbségkutato.tk.hu/uploads/files/Dobos_UNKP_Magyarország_országtanulmany.pdf> [Accessed 14 May 2021].
- Državna volilna komisija, 1992-2018. Arhiv volitev v Državni zbor RS. *Državna volilna komisija*. [online] Available at: <<https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-drzavni-zbor-rs>> [Accessed 05 May 2021].
- Državna volilna komisija, 2018. Lokalne volitve Leto 2018. *Državna volilna komisija*. [online] Available at: <<https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-lokalne-volitve/lokalne-volitve-let-2018>> [Accessed 14 May 2021].
- Klemenčič, M. in Zupančič, J., 2004. Primerjava družbenega in prostorskega razvoja madžarske in italijanske manjšine v Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji v obdobju po razpadu Jugoslavije. *Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja*, 44, s.158-200.
- Komac, M., 1999. *Varstvo narodnih skupnosti v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Komac, M., 2015. Poselitveni prostor avtohtonih narodnih manjšin. *Razprave in gradivo*, 74, s.61-91.
- M.R., 2018. Battelli ne bo več kandidiral za poslanca. *RTV Slovenia*, [online] 16 marec. Available at: <https://www.rtvlo.si/slovenija/novice/battelli-ne-bo-vec-kandidiral-za-poslanca/449077?fbclid=IwAR1BrL23XTAzKtal9oLARDgIY_CiFq4eScTECj4nTr7wNq7-33vOb2qRtik> [Accessed 16 May 2021].
- Ribičič, C., 2004. Ustavnopravno varstvo manjšinskih narodnih skupnosti v Sloveniji. *Revus*, 2, s.29-43. DOI: <https://doi.org/10.4000/revus.1530>
- Savec, Z., 1994. *Rezultati raziskovanj Volitve 1992*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- Šircelj, M., 2003. *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije: popisi 1921-2002*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- STA, 2018. Italijansko manjšino bo v državnem zboru zastopal Žiža, madžarsko Horvath. *Primorske novice*, [online] 04 junij. Available at:

- <<https://www.primorske.si/2018/06/04/italijansko-manjsino-bo-v-drzavnem-zboru-zastopal>> [Accessed 16 May 2021].
- Statut Občine Izola, 1999. *Občinski svet Občine Izola*. [online] Available at: <http://www2.gov.si/zak/idc4/pred_ls.nsf/ID/STAT149?OpenDocument> [Accessed 04 May 2021].
- Statut Občine Piran, 2007. *Občinski svet Občine Piran*. [online] Available at: <<https://www.piran.si/DownloadFile?id=267843>> [Accessed 04 May 2021].
- Statut Samoupravne skupnosti italijanske narodnosti – Koper, 1995. *Svet Samoupravne skupnosti italijanske narodnosti v Občini Koper*. [online] Available at: <<http://www.cancapodistria.org/sl/dokumenti/statut.html>> [Accessed 04 May 2021].
- Tence, S., 2020. Italijanska manjšina noče zaprtja meje. *Primorski dnevnik*, [online] 22 oktobra. Available at: <<https://www.primorski.eu/se/italijanska-manjsina-noce-zaprtja-meje-XF654099>> [Accessed 16 May 2021].
- Ustava Republike Slovenije, 1991. *Državni zbor Republike Slovenije*. [online] Available at: <<http://www.us-rs.si/media/ustava.pdf.pdf>> [Accessed 01 May 2021].
- Ustava Socialistične republike Slovenije, 1974. *Wikivir*. [online] Available at: <[https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_republike_Slovenije_\(1974\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_republike_Slovenije_(1974))> [Accessed 01 May 2021].
- Vertot, N. in Cajhen, J., 1994. *Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj in kmečkih gospodarstev v Republiki Sloveniji 31.3.1991: prebivalstvo po letih starosti in letih rojstva : rezultati po občinah*. Ljubljana: Zavod RS za statistiko.
- Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin, 1998. *Državni zbor Republike Slovenije*. [online] Available at: <<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1998-02-0006?sop=1998-02-0006>> [Accessed 28, March 2021].
- Zakon o samoupravni narodni skupnosti, 2017 *Državni zbor Republike Slovenije*. [online] Available at: <<http://www.pisrs.si/Pis.web/npbDocPdf?idPredpisa=ZAKO7551&idPredpisaChng=ZAKO899&type=pdf>> [Дата звернення: 28 березня 2021].
- Zakon o volitvah v državni zbor, 1992. *Državni zbor Republike Slovenije*, [online] Available at: <<http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO185>> [Accessed 04 May 2021].

References

- Balázs, d., 2019. National self-government communities in Slovenia (Country study). *Institute for Minority Studies Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence*. [online] Available at: <https://kisebbsegkutato.tk.hu/uploads/files/Dobos_UNKP_Magyarorszag_orszagtanulmany.pdf> [Accessed 14 May 2021]. (in Hungarian).
- Državna volilna komisija, 1992-2018. Archives of elections to the National Assembly of the RS. *State Electoral Commission*, [online] Available at: <<https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-drzavni-zbor-rs>> [Accessed 05 May 2021]. (in Slovenian).
- Državna volilna komisija, 2018. Local elections 2018. *State Electoral Commission*. [online] Available at: <<https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-lokalne-volitve/lokalne-volitve-letno-2018>> [Accessed 14 May 2021]. (in Slovenian).
- Klemenčič, M. and Zupančič, J., 2004. Primerjava družbenega in prostorskega razvoja madžarske in italijanske manjšine v Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji v obdobju po razpadu Jugoslavije [Comparison of social and spatial development of the Hungarian and Italian

- minorities in Slovenia, Croatia and Serbia in the period after the disintegration of Yugoslavia]. *Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies*, 44, pp.158-200. (in Slovenian).
- Komac, M., 1999. *Varstvo narodnih skupnosti v Republiki Sloveniji [Protection of national communities in the Republic of Slovenia]*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. (in Slovenian).
- Komac, M., 2015. Poselitveni prostor avtohtonih narodnih manjšin [Settlement area of autochthonous national minorities]. *Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies*, 74, pp.61-91. (in Slovenian).
- M.R., 2018. Battelli will no longer run for parliament. *RTV Slovenia*, [online] March 16. Available at: <https://www.rtvlo.si/slovenija/novice/battelli-ne-bo-vec-kandidiral-za-poslanca/449077?fbclid=IwAR1BrL23XTAzKtal9oLARDgIY_CiFq4eScTECj4nTr7wNq7-33vOb2qRtik> [Accessed: May 16, 2021]. (in Slovenian).
- Ribičič, C., 2004. Ustavnoopravno varstvo manjšinskih narodnih skupnosti v Sloveniji [Constitutional protection of minority national communities in Slovenia]. *Revus*, 2, pp.29-43. DOI: <https://doi.org/10.4000/revus.1530> (in Slovenian).
- Savec, Z., 1994. *Rezultati raziskovanj Volitve 1992 [Survey results 1992 elections]*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. (in Slovenian).
- Šircelj, M., 2003. *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije [Religious, linguistic and ethnic structure of the population of Slovenia]*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. (in Slovenian).
- STA, 2018. The Italian minority will be represented in the National Assembly by Žiža, the Hungarian Horvath. *Primorske novice*, [online] June 04. Available at: <<https://www.primorske.si/2018/06/04/italijansko-manjsino-bo-v-drzavnem-zboru-zastopal>> [Accessed 16 May 2021]. (in Slovenian).
- Statut Občine Izola [Statute of the Municipality of Izola], 1999. *Municipal Council of Izola*, [online] Available at: <http://www2.gov.si/zak/idc4/pred_ls.nsf/ID/STAT149?OpenDocument> [Accessed 04 May 2021]. (in Slovenian).
- Statut Občine Piran [Statute of the Municipality of Piran], 2007. *Municipal Council of Piran*. [online] Available at: <<https://www.piran.si/DownloadFile?id=267843>> [Accessed 04 May 2021]. (in Slovenian).
- Statut Samoupravne skupnosti italijanske narodnosti – Koper [Statute of the Self-governing Community of Italian Nationality – Koper], 1995. *Council of the Self-governing Community of Italian Nationality in the Municipality of Koper*. [online] Available at: <<http://www.cancapodistria.org/sl/dokumenti/statut.html>> [Accessed 04 May 2021]. (in Slovenian).
- Tence, S., 2020. The Italian minority does not want the border closed. *Primorski dnevnik*, [online] October 22. Available at: <<https://www.primorski.eu/se/italijanska-manjsina-noce-zaprtjameje-XF654099>> [Accessed 16 May 2021]. (in Slovenian).
- Ustava Republike Slovenije [Constitution of the Republic of Slovenia], 1991. *National Assembly of the Republic of Slovenia*. [online] Available at: <<http://www.us-rs.si/media/ustava.pdf.pdf>> [Accessed 01 May 2021]. (in Slovenian).
- Ustava Socialistične republike Slovenije [Constitution of the Socialist Republic of Slovenia], 1974. *Wikivir*. [online] Available at:

- <[https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_republike_Slovenije_\(1974\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_republike_Slovenije_(1974))> [Accessed 01 May 2021]. (in Slovenian).
- Vertot, N. and Cajhen, J., 1994. *Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj in kmečkih gospodarstev v Republiki Sloveniji 31.3.1991: prebivalstvo po letih starosti in letih rojstva : rezultati po občinah* [Census of population, households, dwellings and agricultural holdings in the Republic of Slovenia 31.3.1991: population by years of age and years of birth: results by municipalities]. Ljubljana: Zavod RS za statistiko. (in Slovenian).
- Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin [Ratification Act of the Framework Convention for the Protection of National Minorities], 1998. *National Assembly of the Republic of Slovenia*. [online] Available at: <<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1998-02-0006?sop=1998-02-0006>> [Accessed 28 March 2021]. (in Slovenian).
- Zakon o samoupravni narodni skupnosti [Law on Self-governing National Community], 2017. *National Assembly of the Republic of Slovenia*, [online] Available at: <<http://www.pisrs.si/Pis.web/npbDocPdf?idPredpisa=ZAKO7551&idPredpisaChng=ZAKO899&type=pdf>> [Accessed 28 March 2021]. (in Slovenian).
- Zakon o volitvah v državni zbor [National Assembly Election Law], 1992. *National Assembly of the Republic of Slovenia*, [online] Available at: <<http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO185>> [Accessed 04 May 2021]. (in Slovenian).
- Стаття надійшла до редакції 08.10.2021 р.

O. Moroz

PRACTICAL EXPERIENCE OF SELF-GOVERNMENT OF THE ITALIAN MINORITY OF SLOVENIA

The Republic of Slovenia is a multinational state that appeared on the political map of Central and Eastern Europe as a result of disintegrating processes in socialist Yugoslavia. The problems of national minorities have been further deteriorated at the end of the SFRY existence, despite the fact that the Yugoslav leaders tended minority issues. National relations in modern Slovenia are a legacy of the socialist period. Italians and Hungarians are only two of national minorities in the republic who exercise their constitutional rights and guarantees. The Slovenian Constitution defines these minorities as autochthonous (historical).

The article offers an analysis of situation and political activity of the autochthonous minorities in Slovenia using the example of the Italian community. Despite the fact that Slovenian Italians enjoy broad powers of autonomy in education, language, and they are actively involved in the political life of the state, there are still a number of unresolved problems of the coexistence of the Italian minority and the Slovenian majority, which are common to both autochthonous minorities and largely concern all other national communities of the Republic of Slovenia. The resettlement of Italians on the territory of Slovenia is characterized by compactness, which positively influenced the processes of consolidation of the minority in the matter of protecting their constitutional rights and guarantees.

In the article, the author reasoned conclusion that Slovenian society has always been marked by a high level of xenophobia, also developed on the basis of the consequences of disintegration processes in socialist Yugoslavia. The concept of autochthonism has become a kind of society response to the threat of external migration, and, according to the official Ljubljana, poses a danger to the titular nation and language. The Italians and Hungarians, in the minds of the

Slovenes and the Slovenian government, are the lesser evil compared to the so-called unconstitutional minorities - immigrants from the former SFRY.

Key words: *national minorities, autochthonous minorities, Slovenian Italians, Yugoslavia, xenophobia, ethnically mixed territory, municipality.*

УДК 32.01:316.46.058.5

Д. С. Мошак

ЛЕГІТИМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ МАНІПУЛЯЦІЇ

У статті розглянуті проблеми цілеспрямованої легітимації влади політико-комунікаційними засобами. Визначена специфіка набуття політико-маніпуляційними інструментами виняткової ефективності. Надано увагу політико-технологічним засобам реалізації маніпуляційних легітимаційних стратегій, що передбачають формування несуперечливого іміджу влади.

Ключові слова: *легітимність, політична маніпуляція, політична комунікація, політичні технології, політична підтримка, політична довіра, політичний простір.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-179-186

Постановка проблеми. Спроможність політико-комунікаційних повідомлень формувати порядок денний реальної політики забезпечує можливість припущень щодо масштабів політичних перетворень. При цьому легітимність політичної влади набуває особливого значення в умовах втрати суспільством традиційних орієнтирів та авторитетності інститутів врядування. Класичне веберіанське тлумачення легітимності сформоване, як відомо, на основі дискурсу довіри та підтримки до влади з боку масового суспільства. У сучасних реаліях громадська думка втрачає характеристики інтегрованості, структурної єдності, ідейної мотивованості. За цифрової доби поняття легітимності набуває смислової дисперсності, отримує конотації «цікавості», привабливості, «медійної історичності», технологічності тощо. Зазначене висуває проблему цілеспрямованої легітимації влади політико-комунікаційними засобами. В умовах політичної конкуренції, притаманній цифровій формі демократії, кожна владна команда на національному, регіональному або локальному рівні набуває статусу одного з акторів політико-комунікаційного простору. У такій ситуації вона змушена застосувати весь арсенал сучасних маніпулятивних політичних технологій, враховуючи набуття політико-маніпуляційними інструментами виняткової ефективності. Політико-маніпулятивний підхід до легітимності влади стає логічним кроком в сукупності стратегій її належного функціонування у міжнародному вимірі (good governance). Іншими словами, в умовах суцільного середовища політичного маніпулювання жодна владна команда не може відсторонюватися від таких засобів, аби не втратити конкурентні переваги. Однак постає питання щодо вимірів ефективності політичного маніпулювання, його морального виміру та соціальної відповідальності маніпуляторів.

Аналіз публікацій. Зарубіжні й вітчизняні науковці надають увагу структурним та змістовним аспектам сучасного політичного маніпулювання. Н. Шипка вивчає легітимацію політичної суб'єктності національних меншин в Україні (Шипка, 2008), М. Крейн та А. Надлер досліджували політичні маніпуляції та інфраструктуру реклами в Інтернеті (Crain and Nadler, 2019), Н. Ломас вивчає маніпуляції виборцями у соціальних мережах зараз є глобальною проблемою (Lomas, 2019), У. Райзах розкриває особливості відповідальності соціальних медіа в часи суспільних та політичних маніпуляцій (Reisach, 2021). Однак, потрібно надати увагу легітимаційним аспектам політичного маніпулювання як практики політичної комунікації владних суб'єктів і суспільства.

Метою роботи є встановлення значення політичної маніпуляції як чинника легітимації сучасної політичної влади. Завданням статті є визначення інструментальних засобів підвищення легітимності та утримання її стабільного рівня в умовах середовища політичної конкуренції.

Основний зміст. Легітимаційний потенціал політичної маніпуляції пов'язаний з існуванням основних центрів трансляції політичних цінностей та інституційного регулювання політичного розвитку. Демократичні умови політичної конкуренції визначають необхідність певного стилю іміджевої поведінки, який виходить від владної команди та спрямований на підтримку стабільної моделі існування суспільства. На підставі аналізу низки концепцій І. Купцова визначає основні фактори, що впливають на рівень політичної легітимності: «відповідність політичних інститутів традиціям та цінностям суспільної організації; ефективність норм та процедур в умовах даної політичної системи; існування оптимальної іміджевої моделі влади; здатність забезпечити стабільний розвиток політичної системи» (Купцова, 2013, с.). Британський дослідник Алан Вейр обґрунтовано стверджує, що концепт маніпулювання має ключове значення для формування демократичної влади (Wage, 1981).

Політико-технологічні засоби реалізації легітимаційних стратегій передбачають формування несуперечливого іміджу влади. В реальних умовах політичної відкритості це є предметом маніпулювання. На організаційному рівні вона полягає в утриманні від трансляції негативної інформації про діяльність владної команди. Як справедливо вважає І. Купцова «більшість чинників не тільки впливають на рівень легітимності політичної влади, а й визначають структуру політичного іміджу. Інститут політичного лідерства нерозривно зв'язаний з феноменом влади. Якості політичного лідера виступають необхідним компонентом формування політичного іміджу» (Купцова, 2013, с.205).

Істотним аспектом формування середовища застосування маніпуляційних технологій підтримки легітимності є нормативно-правова база. Загальна стабільність конституційного устрою у певній державі може свідчити про стабільність технологій публічного управління та поведінки політичних акторів. Мінливість законодавства означає, що учасники політичного процесу мають можливість змінювати свої політичні позиції в рамках маніпулювання законодавством і створення сприятливих умов для свого існування. «Оскільки зміни основного закону найчастіше передбачають модифікації саме інституційного дизайну, виникає загроза перетворення політиками дискусії про конституційну реформу на інструмент політичної боротьби та маніпулювання електоральними вподобаннями. За таких умов, громадянське суспільство як активний учасник політичного діалогу має запобігати нехтуванню суспільних потреб. Через усталені форми артикуляції інтересів населення та взаємодії з владою воно повинне виступати у

якості контролера влади, який узгоджуватиме політичну волю можновладців і суспільні інтереси», зазначає вітчизняна вчена І. Мезеря (Мезеря, 2012).

Позитивне значення нормативно-правових змін також підтримує імідж влади як спроможної на контрольовані новації. У таких умовах політична маніпуляція є чинником надання позитивного значення діям наявних центрів влади. Водночас суто технологічна парадигма нормативно-правових змін у демократичному суспільстві буде зустрічати опір опозиції. У зв'язку з цим актуальним є впровадження діалогової моделі політичної маніпуляції. Дослідниця І. Мезеря слушно стверджує, що «вдосконалення конституції – це політичний процес, в межах якого провідні суб'єкти прагнуть отримати підтвердження легітимності своєї діяльності, здатності бути представниками громадських інтересів, прийняття важливих політичних рішень. Для досягнення легітимності конституційних перетворень необхідно активно залучати інститути громадянського суспільства для обговорення та визначення основних положень та норм суспільного життя» (Мезеря, 2012).

Макропараметри політичного розвитку визначають масштаби політичного маніпулювання, спрямованого на підвищення рівня легітимності політичного порядку та владної групи. Якщо політичний режим визнається як ефективний, то його допоміжні маніпуляційні дії в рамках політичного PR та політичних технологій є мінімальними. На думку О. Мазур, «недовіра по відношенню до керівників якого-небудь політичного інституту не означає, що сам інститут має бути засуджений. Одним з найбільш очевидних фактів, встановлених на основі емпіричних досліджень проблеми легітимності в плюралістичних демократіях, проведених за останні десятиліття, є постійна наявність значного відсотка громадян, що виражають слабку довіру або ж сильну недовіру до окремих інститутів держави і до осіб, які ними керують, в той же час не оспорожуючи легітимності самої політичної системи» (Мазур, 2013).

В умовах демократичної трансформації легітимація влади вимагає широких соціальних реформ без співпраці з провідними соціальними групами з метою підвищення рівня їх добробуту. Маніпуляції на тему соціальної спрямованості політики влади є одними з найбільш ефективних та затребуваних в умовах економічних криз. Експерт О. Мазур акцентує увагу на досвіді демократичного будівництва, «де ключовою проблемою, від вирішення якої залежить ефективність політичних інститутів, є надання цим інститутам соціальної спрямованості в інтересах широких верств населення» (Мазур, 2013).

Важливе значення для маніпуляційної легітимації влади має ідеологічне тло політичного режиму. В умовах втрати значення класичними ідеологіями актуальним є засвоєння в рамках маніпуляційних стратегій максимального простору ідеологічних смислів. Сучасна «маніпуляційна ідеологія» – це еkleктика з різних ідеологічних традицій, спрямована на переконування максимальна широких верств громадян. О. Мазур обґрунтовано підкреслює, що «ідеологічне джерело легітимності містить установки, орієнтовані на інтереси лише частини суспільства, але саме тієї частини, з якою воно зв'язує свої перспективи. Ідеологічні стереотипи відбивають існуючу нерівність, але в них закріплені мало усвідомлюваний суспільний договір про «соціальне партнерство». Ті, що не мають, наприклад, засобів виробництва (чи державних посад, або що належать нижчим станам) погоджуються з тим, що це є у інших, за що ці інші погоджуються забезпечувати їх існування на історично прийнятному рівні» (Мазур, 2013).

Створення організаційних умов для демократизації також забезпечує позитивне тло для розгортання політико-маніпуляційних стратегій інноваційного спрямування. Кожен новий режим в умовах політичних трансформацій формує ситуацію нового старту

демократичних реформ (зокрема, як це було в Україні в 2014 та 2019 роках). Зазначений етап є точкою відліку для нових смислів політичного маніпулювання з боку владної команди і дає певний період часу для підготовки більш ґрунтовних політико-маніпуляційних кампаній. О. Мазур аргументовано вказує, що «незалежно від назви позитивними кроками у легітимації політичного режиму в країнах транзитивного типу стали: етап конституціонування (формальне закріплення) основ демократії, становлення парламентаризму та багатопартійності, заснування різних форм участі громадян у політиці, започаткування основ розвитку громадянського суспільства та інші» (Мазур, 2013).

Попри закритість та неопублічність підготовки політико-маніпуляційної кампанії, існує необхідність трансляції позитивних повідомлень з боку альтернативних «поза владних» джерел. Для цього «владні маніпулятори» вибудовують схему відносин з суб'єктами політичної участі, за якої альтернативні актори (які користуються довірою у суспільстві) добровільно транслюють позитивну інформацію (див.: Oxford Internet Institute, 2021). Як слушно вважає В. Скрипнюк, «не зважаючи на значні відмінності щодо забезпечення політичної участі у різних державах, є всі підстави для того, щоб зафіксувати певні загальні форми, які характеризують практично всі без виключення політичні режими демократичного типу (за авторитарних режимів політична участь носить лише формальний характер, а тому не може розглядатися як засіб впливу на державну владу та на реалізований нею політичний, соціальний, економічний, ідеологічний курс)» (Скрипнюк, 2013, с.50).

Можливість легітимації політичного режиму в умовах демократії забезпечується не лише на основі цілеспрямованої маніпуляції, але й на основі одностайної підтримки та взаємної довіри. Однак слід усвідомлювати, що політична конкуренція формує ситуацію, в якій опоненти влади наполегливо намагаються її дискредитувати і транслюють негативну маніпулятивну інформацію. У зв'язку з цим одним з елементів маніпулювання є концентрація зусиль щодо консолідації публічних прибічників та розколу політичної суб'єктності супротивників владної команди. В. Скрипнюк справедливо характеризує значення політичної участі для існуючих політичних режимів. Вона постає «фундаментальним механізмом демократичної легітимації влади, завдяки якому підтримується і відтворюється постійний зв'язок між такими трьома елементами публічного життя як: громадянин, суспільство і держава. Це відкриває широкі можливості для досліджень в галузі конституційно-правової компаративістики» (Скрипнюк, 2013, с.50).

Непрофесійні або неефективні політико-маніпуляційні дії спричиняють делегітимацію влади. Це означає зниження довіри та підтримки владних рішень, до її несприйняття в суспільстві. Проявом кризи легітимності в комунікаційній сфері стає збільшення негативних повідомлень та складність просування позитивної інформації звичними каналами. На порядку денному з'являється необхідність побудови креативних сценаріїв легітимаційного маніпулювання. Український політолог В. Нечеса вірно зазначає, що «криза легітимності – це істотне зниження рівня підтримки і прагнення підкорятися владі. Криза може виявлятися в масовій незадоволеності або у відході людей від участі в політиці, що заважає повноцінному функціонуванню інституційного порядку. Іншими словами, легітимуюча модель втрачає властивості пояснювати інституційний порядок. Часто криза легітимності супроводжується формуванням нової легітимуючої моделі, яка пропонує своє пояснення необхідності інституційних змін або зміни лідера» (Нечеса, 2014, с.82).

Оцінка ефективності досягнення цілей маніпуляційної легітимації на сучасному етапі може здійснюватися на основі виконання завдань підвищення рейтингу підтримки владної команди. При цьому слід усвідомлювати, що правляча команда в демократичних умовах у

міжвиборчий період найчастіше втрачає рівень підтримки та рейтингові показники через завищені очікування соціального добробуту в суспільстві. За таких умов необхідно маніпулятивно апелювати до цінностей стабільності та підтримки обраного курсу. Згідно з В. Нечесою, «поняття легітимності дуже часто використовують завузько: для оцінки й коментарів дій представників влади, коли з'ясовують, чи мали право відповідно до корпусу законів та Конституції ті чи ті політики або урядовці діяти так, як вони вчинили» (Нечеса, 2014, с.82).

Рівень задоволеності життям в умовах функціонування певної владної команди визначається рівнем задоволеності конкретних соціальних груп. При цьому навіть високі показники соціально-економічного розвитку не можуть повною мірою гарантувати високого рівня легітимності діючої влади. Підтримка має ґрунтуватися на поширенні базових цінностей і це вимагає зусиль щодо до «глибинного маніпулювання», формування зв'язку влади з базовими аспектами соціального порядку. Як слушно вказує В. Нечеса, «легітимація своїм результатом повинна мати смисловий порядок, який інтегрує соціальні відносини у певній групі або в суспільстві в цілому»(Нечеса, 2014, с.88).

Таким чином, маніпуляційні легітимаційні стратегії здійснюються не лише в напрямку використання засобів комунікації. Вони вимагають забезпечення балансу негативних та позитивних повідомлень про владу, широких організаційних зусиль щодо визнання влади основними соціальними групами та суспільними інститутами з формування довірливих відносин з політичними акторами тощо. Це виводить поняття легітимаційної маніпуляції за межі проблеми застосування політико-комунікаційних технологій.

Висновки. Таким чином, політична маніпуляція виступає сукупністю політико-комунікаційних та політико-організаційних дій, які забезпечують зміну поведінки електоральних та соціальних груп, а також індивідів, які мають прагнення до політичної самопрезентації. При цьому політичне маніпулювання розуміється в широкому сенсі: це досягнення результату в застосуванні політичних технологій, який дає змогу стверджувати про зміну світогляду, ментальності або світосприйняття тощо. Цей результат охоплює формування в цільових групах стану довіри та підтримки, а також утримання від певних дій або позицій. У підсумку передбачається включення значних масивів електорату й соціально-демографічних груп до глобальних стратегій управління та реалізації програмних положень провладних й опозиційних політичних сил.

Засоби дезінформації, дезорієнтації, практики замовчування, «постправди» та «напівправди» стають не просто інструментами переконування та створення картини світу. Вони втілюють прагнення владних груп отримати контроль над суспільством на раціональних та технократичних засадах. Політико-маніпуляційні стратегії легітимаційного напрямку набувають характеру добору оптимальних альтернатив щодо структурування інформаційного простору політики. Практики переконування, омани, використання індивідів і груп як об'єктів впливу поступаються засобам витіснення на периферію найбільш ефективних форм медіа-презентації політичних опонентів.

Пряма дискредитація супротивників стає менш ефективною, ніж спрямування «всієї логіки подій» в певному напрямку протягом певного політичного циклу. Отже, основним засобом маніпуляційної легітимації політичної влади в умовах інформаційно-цифрової доби та гіперболізації політичної конкуренції стає створення активного контексту позитивних та негативних повідомлень про владу та регулювання їх балансу. Перспектива подальшої розробки теми, порушеної в даній статті – уточнення інституційних та політико-організаційних засобів легітимації політичної влади.

Бібліографічний список

- Купцова, І.І., 2013. Політичний імідж як складова легітимації політичної влади. *Актуальні проблеми політики*, 50, с.201-209.
- Мазур, О.Г., 2013. *Ефективність політичного режиму як детермінанта його інституціональної легітимності*. Політологічні записки, [онлайн] 7. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_12> [Дата звернення 12 серпня 2021].
- Мезеря, І.О., 2012. Конституційні засади легітимації політичної влади в Україні. *Політологічні записки*, [онлайн] 6. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_34> [Дата звернення 12 серпня 2021].
- Нечеса, В., 2014. Аналіз проблеми політичної легітимності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : *Культурологія*, 14(1), с.79-88.
- Скрипнюк, В.М., 2013. Громадянин, суспільство, держава: політична участь як механізм демократичної легітимації влади. *Філософські та методологічні проблеми права*, 1-2, с.44-51.
- Шипка, Н.П., 2008. Легітимація політичної суб'єктності національних меншин в Україні. *Військово-науковий вісник*, 10, с.229-240.
- Crain, M. and Nadler, A., 2019. Political Manipulation and Internet Advertising Infrastructure. *Journal of Information Policy*, 9, pp.370-410. DOI: <https://doi.org/10.5325/jinfopoli.9.2019.0370>
- Lomas, N., 2019. Voter manipulation on social media now a global problem, report finds. *TechCrunch+*, [online] September 26. Available at: <<https://techcrunch.com/2019/09/26/voter-manipulation-on-social-media-now-a-global-problem-report-finds/>> [Accessed 5 September 2021].
- Oxford Internet Institute, 2021. Social media manipulation by political actors an industrial scale problem - Oxford report. *University of Oxford*, [online] January 13. Available at: <<https://www.ox.ac.uk/news/2021-01-13-social-media-manipulation-political-actors-industrial-scale-problem-oxford-report>> [Accessed 5 September 2021].
- Reisach, U., 2021. The responsibility of social media in times of societal and political manipulation. *European Journal of Operational Research*, 291(3), pp.906-917. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2020.09.020>
- Ware, A., 1981. The Concept of Manipulation: Its Relation to Democracy and Power. *British Journal of Political Science*, 11(2), pp.163-181. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007123400002556>

References

- Crain, M. and Nadler, A., 2019. Political Manipulation and Internet Advertising Infrastructure. *Journal of Information Policy*, 9, pp.370-410. DOI: <https://doi.org/10.5325/jinfopoli.9.2019.0370>
- Kuptsova, I.I., 2013. Politychnyi imidzh yak skladova lehitymatsii politychnoi vlady [Political image as a component of the legitimation of political power]. *Current Problems of Politics*, 50, pp.201-209. (in Ukrainian).
- Lomas, N., 2019. Voter manipulation on social media now a global problem, report finds. *TechCrunch+*, [online] September 26. Available at: <<https://techcrunch.com/2019/09/26/voter-manipulation-on-social-media-now-a-global-problem-report-finds/>> [Accessed 5 September 2021].

- Mazur, O.H., 2013. Efektyvnist politychnoho rezhymu yak determinanta yoho instytutsionalnoi lehitymnosti [The effectiveness of the political regime as a determinant of its institutional legitimacy]. *Politolohichni zapysky*, [online] 7. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_12> [Accessed 12 August 2021]. (in Ukrainian).
- Mezeria, I.O., 2012. Konstytutsiini zasady lehitymatsii politychnoi vlady v Ukraini [Constitutional principles of legitimation of political power in Ukraine]. *Politolohichni zapysky*, [online] 6. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_34> [Accessed 12 August 2021]. (in Ukrainian).
- Nechesa, V., 2014. Analiz problemy politychnoi lehitymnosti [Analysis of the problem of political legitimacy]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia : Kulturolohiia*, 14(1), pp.79-88. (in Ukrainian).
- Oxford Internet Institute, 2021. Social media manipulation by political actors an industrial scale problem - Oxford report. *University of Oxford*, [online] January 13. Available at: <<https://www.ox.ac.uk/news/2021-01-13-social-media-manipulation-political-actors-industrial-scale-problem-oxford-report>> [Accessed 5 September 2021].
- Reisach, U., 2021. The responsibility of social media in times of societal and political manipulation. *European Journal of Operational Research*, 291(3), pp.906-917. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2020.09.020>
- Shypka, N.P., 2008. Lehitymatsiia politychnoi subiektynosti natsionalnykh menshyn v Ukraini [Legitimation of the political subjectivity of national minorities in Ukraine]. *Military Scientific Journal*, 10, pp.229-240. (in Ukrainian).
- Skrypniuk, V.M., 2013. Hromadianyn, suspilstvo, derzhava: politychna uchast yak mekhanizm demokratychnoi lehitymatsii vlady [Citizen, society, state: political participation as a mechanism of democratic legitimation of power]. *Philosophical and Methodological Problems of Law*, 1-2, pp.44-51. (in Ukrainian).
- Ware, A., 1981. The Concept of Manipulation: Its Relation to Democracy and Power. *British Journal of Political Science*, 11(2), pp.163-181. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007123400002556>
- Стаття надійшла до редакції 10.10.2021 р.

D. Moshak

LEGITIMATE POTENTIAL OF MODERN POLITICAL MANIPULATION

The article examines the loss in modern realities of public opinion characteristics of integration, structural unity, ideological motivation. In the digital age, the concept of legitimacy acquires semantic dispersion, acquires connotations of curiosity, attractiveness, «media historicity», manufacturability, and so on.

It is proved that in the conditions of a continuous environment of political manipulation no power team can deviate from such means in order not to lose competitive advantage. However, there is a question about measuring the effectiveness of political manipulation, its moral dimension and the social responsibility of manipulators.

Reasonably, the democratic conditions of political competition determine the need for a certain style of image behavior, which comes from the ruling team and is aimed at maintaining a stable model of society.

It is established that the political and technological means of implementing legitimization strategies involve the formation of a consistent image of power. In real conditions of political openness, this is subject to manipulation.

The positive significance of normative-legal changes is revealed, which supports the image of the government as capable of controlled innovations. In such circumstances, political manipulation is a factor in giving positive meaning to the actions of existing centers of power.

In the context of democratic transformation, the legitimization of power requires broad social reforms without cooperation with leading social groups in order to increase their welfare.

It is noted that modern «manipulative ideology» is an eclecticism from different ideological traditions, aimed at convincing the broadest possible sections of citizens.

It was found that each new regime in the conditions of political transformations forms a situation of a new start of democratic reforms (in particular, as it was in Ukraine in 2014 and 2019).

It has been found that the means of misinformation, disorientation, the practice of silence, «post-truth» and «half-truth» are not just tools for persuading and creating a picture of the world. They embody the desire of the ruling group to gain control over society on a rational and technocratic basis.

It is proved that the practices of persuasion, deception, use of individuals and groups as objects of influence are inferior to the means of displacing the most effective forms of media presentation of political opponents.

Thus, the main means of manipulative legitimization of political power in the information-digital age and hyperbolization of political competition is to create an active context of positive and negative messages about power and regulate their balance.

Key words: *legitimacy, political manipulation, political communication, political technologies, political support, political trust, political space.*

УДК 37.015.31:172.12(477)

Н. П. Пашина
О. В. Мендрін

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розкривається важливість створення системи громадянської освіти для демократичного транзиту посттоталітарних країн та формування громадянської ідентичності в таких країнах. Розглядаються запропоновані концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Робляться висновки щодо впровадження змін у поточний стан реалізації громадянської освіти в країні задля її відповідності завданням формування громадянської ідентичності та забезпечення сталого демократичного розвитку.

Ключові слова: *громадянська ідентичність, громадянська освіта, громадянське суспільство, демократія.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-186-195

Громадянська ідентичність є однією з важливих ознак сталого демократичного розвитку як в стабільних демократіях, так і в країнах, що перебувають в процесі демократичного транзиту. Виступаючи, з одного боку, умовою для забезпечення демократичних процесів, з іншого, – вона, певною мірою, стає одним з їхніх результатів. Водночас, стійка громадянська ідентичність більшості громадян країни визначає наявність потужного громадянського суспільства, яке здатне створити відповідний баланс сил для держави. Актуальність формування громадянської ідентичності для України є надто високою, адже її існування має гарантувати подальший розвиток громадянського суспільства, яке тільки-но почало зароджуватись у країні. Одним із факторів, який може суттєво вплинути на подальший розвиток громадянської ідентичності є створення та функціонування системи громадянської освіти, яка б могла підтримати процес стабільного існування відповідних інститутів. Однак, попри певний прогрес у формуванні системи громадянської освіти, в Україні на фаховому рівні та в суспільстві виникають питання щодо відповідності змісту програм освіти завданню формування громадянської ідентичності, а також здатності такої освіти забезпечувати протистояння гібридним атакам на Україну з боку країни-агресора, що додає актуальності темі даної розвідки.

Метою даної статті є аналіз розроблених концепцій громадянської освіти як чинника впливу на процеси формування громадянської ідентичності в сучасній Україні.

Питання змісту громадянської освіти в Україні вивчались такими вітчизняними дослідниками як І. Жадан, С. Кисельов, С. Рябов. Розгляду окремих аспектів вітчизняної громадянської освіти, в тому числі, в порівняльному контексті, присвячені роботи О. Дем'янчука, Л. Калашник Т. Кравченко, С. Ткачова. Дослідження політичних аспектів формування громадянської ідентичності в Україні представлене у публікаціях Т. Бевз, О. Зорич, А. Зуйковської, М. Кармазіної, Н. Ротар, В. Яремчука.

Поняття громадянської ідентичності, та громадянської освіти, хоча й є усталеними у політичному дискурсі, втім, їхнє тлумачення може відрізнятись в певних авторських інтерпретаціях, що обумовлює необхідність окреслення смислового наповнення даних понять в межах нашої розвідки. Отже, громадянська ідентичність виступає однією з проєкцій політичної ідентичності, яка визначає підтримку та певне ототожнення особою себе із відповідним набором суспільних інститутів та політичною культурою, усталеними нормами політичної поведінки, що формується в процесі політичної соціалізації індивіда, результатом чого є засвоєння ним відповідних норм, сукупності поглядів, цінностей та оцінок явищ суспільно-політичного життя. Для сучасних ліберальних демократій та суспільств, що намагаються йти шляхом демократичного транзиту, до такої сукупності належать визнання цінності демократії, інтерпретація останньої у широкому розумінні (в трактуванні Р. Даля), право та вимога активної участі особи у політичних процесах на різних рівнях, а також внутрішнє прагнення до збільшення соціального капіталу через активну взаємодію в межах локальних та великих (рівня країни та міждержавних) спільнот. Громадянську освіту можна визначати широко, ледь не ототожнюючи із нею весь процес політичної соціалізації. Але в даній розвідці, ми будемо її розглядати як сукупність скерованих та організованих зусиль суспільства, що покликані «сприяти та формувати громадську участь шляхом розвитку компетенцій громадян (наприклад, ставлення, навичок та знань), необхідних для участі в громаді, уряді та політиці» (Scorza, 2011, с.231) через систему закладів освіти та виховання.

Громадянську освіту можна розглядати як спосіб до уможливлення накопичення громадянами соціального капіталу, у тому розумінні останнього, яке запропоновано

Р. Патнемом. Згідно із трактуванням відомого американського політолога, соціальний капітал тісно пов'язаний із громадянською чеснотою (*civic virtue*) і формується на основі «соціальних мереж і норм взаємності та довіри» (Putnam, 2000, с.16). Останні принципово важливі, адже й дозволяють з «чеснот» формувати «капітал», механізми такої «конвертації» забезпечуються тісною громадянською взаємодією, принципи здійснення якої індивід має засвоїти в процесі політичної соціалізації. Особливої ваги здатність до тісної інтеграції всередині громади набуває в мультикультуральному суспільстві, де процеси комунікації стають більш складними, оскільки відбуваються як всередині етнічних громад, так і на рівні міжетнічного спілкування індивідів та груп (Fennema and Tillie, 2008, с.366-367).

Водночас, ліберальна демократія ставить високу планку очікувань від громадян. Адже, зокрема, громадянська участь (*civic participation*): що є одним із способів функціонування демократії, безпосередньо пов'язана із «громадянською освітою та пізнавальною мобілізацією громадян (*cognitive mobilization of citizens*)», адже «здатність людей спілкуватися, організовувати, аналізувати, вести переговори та займати позицію з питань має бути співмірною (*commensurate*) з відповідними можливостями персоналу в державних установах та інших організаціях», тож «ступінь і форми громадянської участі залежать від громадянських настроїв [...], громадянських знань [...], а також громадянських навичок» (Matonyte, 2011).

Особливого значення проблема формування системи громадянської освіти набуває в посттоталітарних країнах, зокрема тих, що сформувались після розпаду Радянського Союзу і почали процес демократичної трансформації. Таке значення обумовлене сутністю процесів політичної соціалізації, адже певні настанови, цінності та принципи громадської залученості й участі (*civic engagement and participation*) можуть формуватись і поза системою освіти, обумовлюватись соціальним оточенням та попереднім досвідом, що, у випадку посттоталітарних суспільств, які такого досвіду не мають і не можуть його транслювати через практики повсякденної соціальної взаємодії, може уповільнювати та негативно впливати на проходження демократичного транзиту на його завершальних стадіях, під час демократичної консолідації. Адже остання передбачає «цілеспрямовану роботу по [...] утвердженню демократичних інститутів в суспільстві, [...] поширення в суспільстві поваги до демократичних правил гри» (Пашина, 2016, с.295). В такому випадку саме організована система громадянської освіти має стати джерелом накопичення суспільством теоретичних знань та початкових практичних навичок.

Питання про впровадження в Україні системи громадянської освіти постає наприкінці 1990-х років. Відомий український дослідник С. Рябов, датував початок прояву інтересу до розвитку цього напрямку часом проведення міжнародної конференції 1997 року, що була «присвячена питанням громадянської освіти із залученням широкої педагогічної громадськості, за участю міжнародних фахівців, які вже тривалий час займаються цією справою, як з країн Заходу, так і з країн СНД, а також ентузіастів, активістів громадянської освіти в Україні» (Рябов, 2001, с.5).

Певну активність у цьому напрямі проявили й державні органи влади. Зокрема, в 1999 році була прийнята постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства», що безпосередньо виначала необхідність «[р]озробити концепцію громадянського виховання як процесу оволодіння особистістю системою національних і загальнолюдських цінностей, формування патріотизму, відповідальності за долю нації, держави, розвитку психологічної

готовності та практичної здатності людини служити інтересам держави, вносити власний вклад у реалізацію національної ідеї» (Кабінет міністрів України, 1999). Представлена у наступному році Академією педагогічних наук «Концепція громадянського виховання» ставила на меті процесу громадянського виховання формування «свідомого громадянина-патріота, тобто людину, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, спосіб мислення, вчинки та поведінка, спрямовані на розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні», водночас, громадянська освіта, на думку авторів «Концепції» виступає в якості «освітньої складової» виховання (Академія педагогічних наук, 2000). До інститутів, які мали, відповідно до документу, забезпечувати процес громадянського виховання зараховувались заклади формальної та неформальної освіти, засоби масової інформації та родини. Серед шляхів впровадження зазначались: 1) включення відповідної проблематики до існуючих програм та наукових планів; 2) розробка програм профільної освіти та методичних матеріалів на основі залучення світового досвіду (Академія педагогічних наук, 2000).

Як можемо бачити, запропонована «Концепція» намагалась поєднати в завданнях формування як громадянської, так і державницької ідентичності, у притаманний для політичного дискурсу кінця 1990-початку 2000-х років спосіб, ототожнюючи останню як із «служ[інням] інтересам держави», «патріотизмом» та «сприя[нням] формуванню соборності України», так і з темою «національної ідеї». Можна відзначити, певні позитивні риси появи документу, головне, – звернення уваги на необхідність розвитку громадянської освіти та початок вироблення відповідної позиції органів влади до її розвитку. До недоліків можна віднести: 1) декларативний характер документу, адже він не передбачав чіткого покладання на якусь із інституцій відповідальності за розвиток громадянської освіти; 2) зазначене раніше розмивання розуміння громадянської ідентичності, що позначилось на відсутності чіткого розподілу, принаймні на рівні теорії, відповідних проєкцій ідентичності; 3) намагання залучити до процесу громадянської освіти інститути, які не мають відповідних функцій, зокрема, церкви, яка за статтею 35 Конституції України відділена від процесу освіти громадян (Конституція України, 1996).

Вже 2005 року фахівцями Києво-Могилянської Академії (НаУКМА) у співпраці із Фондом Конрада Аденауера в Україні був представлений проєкт «Концепції політичної освіти в Україні». Разом із зміною визначення типу освіти з «громадянської» на «політичну», він містив ряд новацій, порівняно із розглянутим документом 2000 року. Першою, – можна вважати чітке розуміння мети політичної освіти, що відповідало розумінню сутності громадянської ідентичності. В представленому документі вона сформульована як «підвищенн[я] рівня політичної культури громадян України, коли люди добре розуміють головні ідеї й принципи демократії, здатні самостійно діяти для захисту власних прав та інтересів, інтересів своїх громад [...] своєрідний тренінг із громадянськості, школа, де людей навчають жити спільно, громадою» (Інститут громадянської освіти НаУКМА, 2005). Зміна назви документу не означала відмови від поняття про громадянську освіту, вона ставала частиною політичної й позначала сферу політичної соціалізації підростаючого покоління.

Значно розширено та структуровано було й перелік, що автори визначили як «систему політичної освіти», до якого окрім освітніх закладів було додано «навчання тих, хто здійснює професійне керування процесами суспільно-політичного життя – державних службовців та політиків», співробітників правоохоронних органів та громадян «різних вікових категорій». Частково виправлена була й проблема з відсутністю єдиного

координаційного та відповідального за освіту центра, яким, за новим проектом, мала стати «Національна координаційна рада», а функції контролю та поліпшення якості освіти мав виконувати «Державний центр політичної освіти» (Інститут громадянської освіти НаУКМА, 2005).

Примітно, що в обґрунтуванні до «Концепції» один із її розробників значну увагу приділив питанню націленості запропонованого документу на сприяння розвитку демократії в Україні подекуди визначаючи запропоновану політичну освіту як демократичну, а потребу її запровадження обумовлюючи забезпеченням демократичних трансформацій в Україні (Рябов, 2005).

Тож, слід зазначити, що запропонований фахівцями НаУКМА документ був спробою запропонувати державі та фаховій спільноті оригінальну концепцію розвитку та поширення політичного знання в Україні. Його вирізняла чіткість у визначенні мети політичної та громадянської освіти, що відповідала потребі у формуванні громадянської ідентичності в Україні. Однак, практичного втілення запропонована «Концепція» не мала.

Вже у 2018 році в Україні була схвалена «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні». Метою громадянської освіти новий документ визначав «формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади», конкретизуючи в першому із завдань спрямованість на «формування громадянської (державної), національної та культурної ідентичності; сприяння розвитку української мови, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм» (Кабінет міністрів України, 2018). Тож, можна бачити певний крок назад у чіткості розрізнення змісту громадянської та державницької ідентичності, намагання ототожнити цінність усвідомлення індивідом свого зв'язку із державою та його самоототожнення із цінностями певного типу політичної культури та відповідних політичних інститутів. Таке поєднання представлено й серед тих документів, на які посилаються в перших частинах «Концепції» 2018 року її автори, серед них водночас і «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді» і «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства». Зазначена «всеохопність», природньо, знайшла відображення в подальшому тексті документа, зокрема у визначенні переліку громадянських компетентностей, змістовних напрямів освіти тощо. Зокрема, в переліку громадянських компетентностей, які освіта має формувати в громадянах, поруч із власне громадянськими за своєю суттю (Кабінет міністрів України, 2018):

- 1) знання [...] принципів демократії, та здатність застосовувати їх у повсякденному житті;
- 2) розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших;
- 3) розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, поваги до гідності людини, толерантності, соціальної справедливості;
- 4) знання та розуміння державного устрою, державного управління;
- 5) знання механізмів участі у суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати разом з прийняттям рішень на всеукраїнському та місцевому рівні;

б) відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних з участю в суспільно-політичному житті;

7) здатність до соціальної комунікації та вміння співпрацювати для розв'язання проблем спільнот різного рівня;

знаходяться й такі різні компетентності як:

1) здатність берегти українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками;

2) спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства;

3) здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення.

Серед видів, що формують систему громадянської освіти, вирізняють: поруч із закладами освіти всіх рівнів, включаючи дошкільний, неформальну освіту (передбачає створення освітніх інформаційних ресурсів в цифровому середовищі та через систему закладів позашкільної освіти), інформальну (пов'язану із створенням ресурсів для самоосвіти через навколишнє середовище, книговидання, кінематограф і таке інше) та освіту дорослих (Кабінет міністрів України, 2018).

Затвердження «Концепції» дало початок для запровадження в життя відповідної освітньої програми, зокрема курсу «Громадянська освіта» для 10 класу, створення декількох навчальних посібників з курсу, а також методичних та інформаційних ресурсів задля його забезпечення (Citizen.in.ua, 2020).

Виходячи з того, що затверджена у 2018 році «Концепція» є діючим документом, висновок щодо його відповідності поставленому в документі завданню щодо формування громадянської ідентичності, варто робити враховуючи й наявні незалежні оцінки його практичної реалізації. До таких можна віднести експертні оцінки сторонніх аналітичних центрів щодо змістовного наповнення курсу та його нормативного й методичного забезпечення, а також результати тестувань громадянської обізнаності, які показують рівень володіння громадянами інформацією про власні права, що закріплені у Конституції, та основи державного функціонування.

Серед не вирішених проблем, аналітики вказують на: 1) недостатнє нормативне забезпечення, що заважає ефективному керуванню (не ухвалена стратегія розвитку громадянської освіти в Україні); 2) низький рівень викладу матеріалу з окремих тем (вибори та виборчий процес), що унеможливує засвоєння необхідного обсягу знань та «формування електоральної компетенції» задля «вироблення навичок конструктивної і відповідальної участі у виборах» (Топалова, 2019).

Відповідно до результатів опитування викладачів предмету «Громадянська освіта» в школі, методичне забезпечення викладання залишається недостатнім (Громадська організація Мінзмін, 2020).

Щодо рівня громадянської обізнаності, то хоча з 2017 спостерігається позитивна динаміка у її зростанні, загальний рівень базових знань громадян у даній галузі лишається вкрай низьким (Ковб, 2021), що дозволяє говорити про недостатність зусиль щодо розвитку громадянської освіти задля забезпечення потреб сталого демократичного розвитку.

Отже, можна стверджувати, що у впровадженні та нормативному закріпленні функціонування громадянської освіти Україна пройшла певний, не завжди лінійний шлях, що знайшло відображення у створенні двох відмінних підходів до визначення змісту системи громадянської освіти, різного бачення покладених на неї завдань та очікувань від

реалізації. Зміст сформованої програми шкільної освіти потребує, за експертною оцінкою, доопрацювання певних розділів задля виконання покладених на викладання курсу функцій.

Аналіз затверджених та запропонованих концепцій дозволяє, на нашу думку, унаочнити відсутність чіткого розуміння сутності громадянської ідентичності та необхідність у його запровадженні в текстах урядових програм, що мають на меті її формування.

Водночас, задля створення умов для вироблення такої ідентичності, необхідно забезпечити указаний у прийнятій «Концепції» принцип наскрізної освіти протягом усього часу навчання у школі та після неї, залучення до її реалізації визначені у документі установи поза школою. Також ефективна громадянська освіта має передбачати практичне закріплення набутих знань та формування навичок у процесі: 1) активної участі в органах самоврядування закладів освіти; 2) залучення студентів та іншої молоді до громадської діяльності та волонтерських проєктів, спрямованих на розвиток інститутів громадянського суспільства та демократії; 3) екскурсії, зустрічі із представниками органів державного управління, місцевого самоврядування задля більш наочного ознайомлення із роботою відповідних установ.

Бібліографічний список

- Академія педагогічних наук, 2000. Концепція громадянського виховання. *Харківська правозахисна група Громадянська освіта*, [онлайн] 5 грудня. Доступно: <<http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Громадська організація Мінзмін, 2020. Дослідження думки освітян щодо громадянської освіти в Україні. *Громадська організація Мінзмін*. [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/3rfDVjG>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Інститут громадянської освіти НаУКМА, 2005. Концепція політичної освіти в Україні. *Лабораторія законодавчих ініціатив*, [онлайн] 7 квітня. Доступно: <<https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospect/>> [Дата звернення: 11 листопада 2021].
- Кабінет міністрів України, 1999. Постанова Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text>> [Дата звернення 20 листопада 2021].
- Кабінет міністрів України, 2018. Розпорядження Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Ковб, Н., 2021. Громадянська освіта в часи пандемії: рятівний інструмент для вчителя. *Освіта.ua*, [онлайн] 26 березня. Доступно: <<https://osvita.ua/school/reform/81963/>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Конституція України, 1996. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> [Дата звернення 21 листопада 2021].
- Пашина, Н.П., 2016. Демократична консолідація суспільства: сутність та специфіка. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія, Політологія*, 15, с.287-297.

- Рябов, С., 2001. Вітальне слово до учасників семінару. В: Інститут Кеннана. Київський проєкт. *Громадянська освіта в Україні*: Семінар м. Київ, 2 жовтня 2001 р. Київ: Kennan Institute Kyiv Project, с.5-6.
- Рябов, С., 2005. До обґрунтування Концепції політичної освіти в Україні. *Лабораторія законодавчих ініціатив*, [онлайн] 7 квітня. Доступно: <<https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>> [Дата звернення 12 листопада 2021].
- Топалова, С., 2019. Впровадження громадянської освіти в українській школі: про компетентного виборця забули. *Аналітичний центр «Обсерваторія демократії»*, [онлайн] 15 січня. Доступно: <<https://od.org.ua/uk/внедрение-гражданского-образования/>> [Дата звернення 12 листопада 2021].
- Citizen.in.ua, 2020. Онлайн курс з громадянської освіти citizen.in.ua. *3D Демократії - Думаємо, дбаємо, діємо. Курс громадянської освіти*, [онлайн] 14 грудня. Доступно: <<http://citizen.in.ua>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Fennema, M. and Tillie, J., 2008. Social capital in multicultural societies. In: D. Castiglione, J.W.V. Deth and G. Wolleb, eds. *The Handbook of Social Capital*. New York: Oxford University Press, pp.349-370.
- Matonyte, I., 2011. Civic Participation. In: B. Badie, D. Berg-Schlosser and L. Morlino, eds. *International Encyclopedia of Political Science*. Thousand Oaks: SAGE Publications, pp.248-254.
- Putnam, R.D., 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Scorza, J., 2011. Civic Education. In: G.T. Kurian, ed. *The encyclopedia of political science*. Washington: CQ Press, pp.231-233.

References

- Academy of Pedagogical Sciences, 2000. Kontseptsiiia hromadianskoho vykhovannia [The concept of civic education]. *Kharkivska pravozakhysna hrupa Hromadianska osvita*, [online] 5 December. Available at: <<http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Cabinet of Ministers of Ukraine, 1999. Postanova Pro zatverdzhennia Natsionalnoi prohramy patriotychnoho vykhovannia naselennia, formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia, rozvytku dukhovnosti ta zmitsnennia moralnykh zasad suspilstva [Resolution On approval of the National program of patriotic education of the population, formation of a healthy way of life, development of spirituality and strengthening of moral principles of society]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text>> [Accessed 20 November 2021]. (in Ukrainian).
- Cabinet of Ministers of Ukraine, 2018. Rozporiadzhennia Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini [Order On approval of the Concept of development of civic education in Ukraine]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Fennema, M. and Tillie, J., 2008. Social capital in multicultural societies. In: D. Castiglione, J.W.V. Deth and G. Wolleb, eds. *The Handbook of Social Capital*. New York: Oxford University Press, pp.349-370.

- Institute of Civic Education NaUKMA, 2005. Kontsepsiia politychnoi osvity v Ukraini [The concept of political education in Ukraine]. *Laboratoriia zakonodavchyykh initsiatyv*, [online] 7 April. Available at: <<https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine], 1996. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> [Accessed 21 November 2021]. (in Ukrainian).
- Kovb, N., 2021. Hromadianska osvita v chasy pandemii: riativnyi instrument dlia vchytelia [Civic education during the pandemic: a lifeline for teachers]. *Osvita.ua*, [online] 26 March. Available at: <<https://osvita.ua/school/reform/81963/>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Matonyte, I., 2011. Civic Participation. In: B. Badie, D. Berg-Schlosser and L. Morlino, eds. *International Encyclopedia of Political Science*. Thousand Oaks: SAGE Publications, pp.248-254.
- Pashina, N.P., 2016. Demokratychna konsolidatsiia suspilstva: sutnist ta spetsyfika [Democratic consolidation of the society: essence and specific features]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: Istoriâ, politologiâ*, 15, pp.287-297. (in Ukrainian).
- Public organization Minzmin, 2020. Doslidzhennia dumky osvitian shchodo hromadianskoi osvity v Ukraini [Survey of educators' opinions on civic education in Ukraine]. *Public organization Minzmin*. [online] Available at: <<https://bit.ly/3rfDVjG>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Putnam, R.D., 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Riabov, S., 2001. Vitalne slovo do uchasnykiv seminaru [Welcome speech to the participants of the seminar]. In: Kennan Institute. Kyiv Project. *Hromadianska osvita v Ukraini [Civic education in Ukraine]*: Sminar Kiyv, 2 October 2001. Kiyv: Kennan Institute Kyiv Project, pp.5-6. (in Ukrainian).
- Riabov, S., 2005. Do obgruntuvannia Kontsepsii politychnoi osvity v Ukraini [To substantiate the Concept of Political Education in Ukraine]. *Laboratoriia zakonodavchyykh initsiatyv*, [online] 7 April. Available at: <<https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>> [Accessed 12 November 2021]. (in Ukrainian).
- Scorza, J., 2011. Civic Education. In: G.T. Kurian, ed. *The encyclopedia of political science*. Washington: CQ Press, pp.231-233.
- Topalova, S., 2019. Vprovadzhennia hromadianskoi osvity v ukrainskii shkoli: pro kompetentnoho vybortsia zabuly [Introduction of civic education in Ukrainian schools: the competent voter has been forgotten]. *Center for Political Analysis «Observatory of Democracy»*, [online] 15 January. Available at: <<https://od.org.ua/uk/внедрение-гражданского-образования/>> [Accessed 12 November 2021]. (in Ukrainian).
- Citizen.in.ua, 2020. Onlain kurs z hromadianskoi osvity citizen.in.ua [Online course in civic education citizen.in.ua]. *3D Demokratii - Dumaiemo, dbaiemo, diiemo. Kurs hromadianskoi osvity*, [online] 14 December. Available at: <<http://citizen.in.ua>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 25.09.2021 р.

N. Pashyna
O. Mendrin

CIVIC EDUCATION IN UKRAINE AS A MEANS OF FORMING CIVIC IDENTITY

The importance of creating a system of civic education for the democratic transit of post-totalitarian countries and the formation of civic identity in such countries is revealed. The urgency of forming a civic identity for Ukraine is too high, because its existence should guarantee the further development of civil society, which has just begun to emerge in the country. One of the factors that can significantly influence the further development of civic identity is the creation and functioning of a system of civic education that could support the process of stable existence of relevant institutions.

The purpose of this article is to analyze the developed concepts of civic education as a factor influencing the processes of formation of civic identity in modern Ukraine.

The proposed concepts of civic education development in Ukraine are considered, including both official government projects and those proposed by initiative groups, in particular from the Institute of Civic Education NaUKMA. Conclusions are made on the implementation of changes in the current state of implementation of civic education in the country in order to meet its objectives of civic identity and ensure sustainable democratic development.

The authors conclude that in the implementation and regulation of the functioning of civic education Ukraine has followed a certain, not always linear path, which is reflected in the creation of two different approaches to determining the content of civic education.

According to the authors, the analysis of the approved and proposed concepts reveals the lack of a clear understanding of the essence of civic identity and the need to implement it in the texts of government programs. Effective civic education should provide for the practical consolidation of acquired knowledge and skills in the process of: a) active participation in the self-governing bodies of educational institutions; b) involvement of students and other young people in civic activities and volunteer projects aimed at developing the institutions of civil society and democracy; c) excursions, meetings with representatives of public administration, local self-government in order to get acquainted with the work of relevant institutions.

Keywords: *civic identity, civic education, civil society, democracy.*

УДК 327:355.426(569.1)”2011/...”

С. В. Шуляк
А. П. Гірман

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СИРІЇ (РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР)

У статті розглядається інтернаціоналізація громадянської війни в Сирії. Акцент зроблено на її регіональному вимірі, тобто втручання у сирійський конфлікт впливових регіональних акторів. Визначені найбільш активні зовнішні учасники війни, їхні мотиви та форми втручання. Проаналізовано основні підсумки іноземних інтервенцій та перспективи їх подальшого розвитку у контексті сучасної ситуації на Близькому Сході.

Ключові слова: Близький Схід, Сирія, громадянська війна, інтернаціоналізація конфлікту, регіональний вимір, іноземна інтервенція, Туреччина, Іран.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-195-207

Постановка проблеми. Сирійська громадянська війна, що спалахнула у 2011 р., відзначається вкрай високим ступенем інтернаціоналізації і вже давно перестала бути лише фактором національної та регіональної політики. Хоча інтенсивність бойових дій після знищення у 2017 р. Ісламської держави постійно зменшується, наявність цілого комплексу нагальних проблем, спричинених нею, значною мірою впливає на політичні процеси як у регіоні, так і у світі й притягує до себе увагу світового співтовариства, вимагаючи його невідкладного дієвого реагування. Серед них безпекові (ведення бойових дій, терористична активність, застосування хімічної зброї), політичні (питання легітимності сирійського уряду та суверенітету Сирії), економічні (руйнація національної економіки, зубожіння населення, негативні впливи на регіональну та світову економіку), гуманітарні (величезні жертви серед цивільного населення, біженці, знищення культурної спадщини). Звідси, країна перетворилася на об'єкт докладання зусиль різноманітних акторів світової та регіональної політики, як окремих держав, так і міжнародних (урядових і неурядових) організацій.

Окрім зазначених вище проблем, дослідження іноземних інтервенцій у сирійську громадянську війну має більш широке теоретичне значення для осмислення специфіки сучасних міжнародних відносин. Йдеться проте те, що зазначені вище виклики притаманні не лише сирійському конфлікту, а є характерною ознакою сучасної світової політики загалом. Широке розповсюдження феномену «крихких держав», які одночасно є і жертвами і джерелом таких проблем, створює сприятливі умови для усе більш активного використання збройних інтервенцій як інструменту зовнішньої політики держав. Неспроможність «крихких держав» захищати свій суверенітет і контролювати політичну ситуацію на власній території створює небезпечний вакуум влади не тільки всередині цих держав, а й в регіоні, що загрожує стабільності сусідніх держав. Це змушує і сусідні країни, і світову спільноту, так чи інакше, втягуватися у внутрішні конфлікти на території слабких або вже фактично зруйнованих держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пов'язані з регіональним виміром інтернаціоналізації сирійського конфлікту не залишилися поза увагою експертів і науковців. Активність регіональних акторів, передусім Ірану та Туреччини, доволі активно розглядалися у науковій літературі. Тут згадаємо лише деяких авторів, що торкаються у своїх дослідженнях цієї проблеми, зокрема Р. Хіннебуш (Hinnebusch, 2019), Е. ван Він (van Veen, 2019), Дж. Вотлінг (Watling, 2019), В.Ф. Лисак та А.Т. Тарраф (Лисак та Тарраф, 2019), Х. Ішиксал (İşiksal, 2018.), Т. Жюно (Juneau, 2018), Ш. Актюрк (Aktürk, 2017), А. Хашем (Hashem, 2017), С.Ш. Гюнер і Д.Е. Коч (Güner and Koç, 2017), В.Ю. Купрейчук (Купрейчук, 2015). Переважна більшість зазначених досліджень відбиває поточний (на час написання) стан сирійського конфлікту та, відповідно, політику регіональних гравців щодо нього. Звичайно про всебічне дослідження питання не йдеться, адже, з одного боку, для цього не було достатньо часу, а з іншого – сам предмет дослідження – міжнародний вимір сирійського конфлікту – зазнавав змін, що змушувало до постійного переосмислення деяких його аспектів з урахуванням нових обставин. На наш погляд, відносна стабілізація ситуації в Сирії, в останні роки, дозволяє перейти від простої фіксації змін до певних узагальнень.

Природньо, що серед зовнішніх акторів у сирійському конфлікті, найбільшу зацікавленість і активність виявляють сусідні країни, чий життєві інтереси, чия власна безпека та стабільність залежать від ситуації в Сирії. Саме їхній вплив значною мірою визначив динаміку сирійського конфлікту та його сучасний стан. Звідси, *метою* даної роботи є аналіз саме регіонального (близькосхідного) виміру інтернаціоналізації громадянської війни в Сирії.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Вибір регіонального виміру сирійського конфлікту, у якості предмету дослідження, визначив використання у роботі підходу «рівнів аналізу» (levels of analyses approach). Він дозволяє враховувати складний багаторівневий характер сирійського конфлікту, який можна віднести, до так званих «нових війн», які за М. Калдор, «незважаючи на те, що більшість з них носять локальний характер, включають в себе незліченну кількість транснаціональних зв'язків, через що важко утримати відмінність між внутрішнім і зовнішнім, між агресією (нападом із-за кордону) і репресією (атака зсередини країни) або навіть локальним і глобальним» (Kaldor, 2012, с.2). Учасники подібних конфліктів, як безпосередньо ворогуючі сторони (так звані «первинні» актори), так і різноманітні категорії зовнішніх зацікавлених гравців («вторинні» та «третинні»), мають різну природу (державні і недержавні) і переслідуючи свої інтереси, можуть діяти на абсолютно різних рівнях (національному, регіональному, глобальному і навіть персональному).

Специфіку застосування цього підходу стосовно аналізу зовнішньої політики близькосхідних держав пояснює Р. Хіннебуш. Він пропонує аналізувати зовнішню політику близькосхідних держав на трьох рівнях: регіональному (regional level), міжнародному (international level), внутрішньому (domestic level) (Hinnebusch, 2003, с.91–93).

У широкому міжнародному вимірі (на рівні міжнародної системи), ми бачимо центральну роль Росії у конфлікті, другорядну роль США і непереконливу позицію Організації Об'єднаних Націй. На регіональному рівні, йдеться про участь у конфлікті Туреччини, Ірану та контрольованих ним нерегулярних шіїтських формувань (передусім ліванської Хезболли), і меншою мірою інших впливових держав регіону. Нарешті, на внутрішньому (сирійському) рівні, йдеться про протистояння проурядових сил і різноманітних повстанських угруповань.

Тематика роботи передбачає фокусування уваги на регіональному рівні сирійського конфлікту, а саме участі в ньому регіональних акторів. Слідом за Р. Хіннебушем (Hinnebusch, 2019, с.110), ми розглядаємо його, переважно, з точки зору реалістичної перспективи. Багатополярній системі Близького Сходу, на його думку, властиві міждержавне суперництво і відсутність безпеки. Це пояснюється недосконалою конструкцією регіональної системи, зокрема, довільно проведеними кордонами, що спричиняє іредентизм і породжує у більшості держав відчуття загрози з боку сусідів. Відсутність безпеки посилюється дисбалансом сил в результаті протистояння великих держав, гонки озброєнь та мілітаризації. У такому небезпечному регіоні всі великі держави прагнуть максимально збільшити свою владу, що, як відомо, породжує «дилему безпеки», в якій всі виявляються менш захищеними. На тлі такої відсутності безпеки всі держави проводять політику «балансу сил», зокрема шляхом утворення альянсів проти спільних загроз.

Крім того, доцільним є використання, також, конструктивістського підходу. Слід враховувати, що «реалістична» міждержавна система, «вбудована» в трансдержавну публічну сферу, в якій поширені ідентичності та норми обмежують і формують процес

реалізації державних інтересів. Це, за Р. Хіннебушем (Hinnebusch, 2019, с.111), є наслідком існування потужних наддержавних ідентичностей, що охоплюють більшість держав регіону (арабська нація та ісламська умма) і невідповідності між територіальними державами та ідентичністю. Ці чинники утворюють стійкі особливості регіональної політики.

По-перше, постійне міждержавне суперництво за лідерство набуває форми безперервних «холодних війн», в яких держави використовують ідеологічні та ідентичні дискурси для здобуття союзників і підриву ворожих урядів у прагненні до регіональної гегемонії. По-друге, головна загроза, з якою стикається більшість арабських держав – це не стільки ворожі армії, скільки підризна діяльність, що кидає виклик легітимності один одного і підтримує невдоволення внутрішньої опозиції (Hinnebusch, 2019, с.111). Таким чином, співвідношення сил між конкуруючими державами залежить не лише від їхніх конвенційних озброєнь, але й від ступеня внутрішньої консолідації держави. Великі держави, що поєднують матеріальні ресурси з цілісною ідентичністю, є більш амбітними у прагненні до регіональної гегемонії (Іран, Єгипет, Туреччина, Саудівська Аравія), тоді як менші, бідніші та більш фрагментовані стають жертвами боротьби за владу.

Еліти та лідери, що формують зовнішню політику близькосхідних держав, намагаються узгодити вимоги внутрішніх акторів із загрозами або обмеженнями з боку зовнішніх сил. Впоратися із загрозою на одному рівні зазвичай вимагає доступу до ресурсів на іншому, і максимізація однієї цінності (автономія, безпека, багатство, особистість) може вимагати принесення у жертву іншої. Так, наприклад, для протидії регіональній загрозі може знадобитися захист великої позарегіональної держави, а збільшення залежності на міжнародному рівні пов'язане з можливим падінням внутрішньої легітимності. Звідси, потрібна здатність балансувати між загрозами на різних рівнях.

Результати дослідження. Інтернаціоналізація – це процес в ході якого структура внутрішнього конфлікту розширюється і набуває кроскордонного виміру, внаслідок явного залучення, в різних формах, сторони або сторін, спочатку зовнішніх по відношенню до даного конфлікту, що таким чином впливає на його перебіг і результат (Sahadevan, 1998, с.317). Таким чином, фундаментальним фактором, що визначає інтернаціоналізацію є явне зовнішнє втручання – незалежно від форми, рівня або цілі – в такій мірі, що даний конфлікт, потрапляє під вплив однієї або кількох третіх сторін. Громадянську війну в Сирії, за класифікацією Uppsala Conflict Data Program (UCDP), можна визначити як «інтернаціоналізований внутрішньодержавний конфлікт» (intrastate with foreign involvement/internationalized). Він визначається як «збройний конфлікт між урядом і неурядовою стороною, в якому урядова сторона, опозиційна сторона, чи обидві сторони отримують підтримку військами від інших урядів, що беруть активну участь у конфлікті» (UCDP Definitions, 2021).

У 2011 р. антиурядові протести згодом названі «арабською весною» охопили Близький Схід та Північну Африку. Сирію вони також не оминули. Вже у березні 2011 р. уряд Сирії зіткнувся з безпрецедентним повстанням, коли протестуючі по всій країні вийшли на вулиці з вимогою змінити режим та повалити президента Башара Асада. Уряд вдався до надмірного насильства та намагався придушити акції протесту, направивши проти протестуючих тисячі правоохоронців, починаючи від поліції та військових, закінчуючи розвідкою та воєнізованими силами. Невдовзі опозиція також вдалася до збройного насильства і почала формувати ополчення. До 2012 р. конфлікт перетворився на жорстоку громадянську війну, під час якої уряд Сирії втратив контроль над значною частиною країни на користь різноманітних повстанських угруповань. Поступово конфлікт набував міжнародного виміру

через долучення до нього зовнішніх акторів – міжнародних організацій, держав і недержавних груп. Відбувалися його ескалація та інтернаціоналізація.

Громадянська війна в Сирії безумовно є інтернаціоналізованим внутрішнім збройним конфліктом із багатьма учасниками. Основними сторонами конфлікту можна вважати уряд Сирії, різноманітні сирійські повстанські групи (близько 1200 опозиційних збройних угруповань), Сирійські демократичні сили (SDF) – альянс де провідну роль відіграють сирійські курди, та інтернаціональна за складом Ісламська держава (ІД). Усі учасники – за винятком ІД – мають іноземну державну підтримку.

Фахівці з Економічної та соціальної комісії ООН для Західної Азії (UNESCWA) виокремили декілька ознак інтернаціоналізації сирійського конфлікту. По-перше, існує безпосередня військова присутність кількох іноземних країн, включаючи Іран, Російську Федерацію, Туреччину та США, та їх залученість до політичних гуманітарних і економічних справ, хоча й у різних регіонах і у різному ступені. Окрім зазначених, ще декілька країн (від країн ЄС до країн Перської Затоки) надають політичну, дипломатичну та фінансову підтримку різним сторонам конфлікту.

По-друге, втрата урядом контролю над кордонами, який перебрали на себе внутрішні опозиційні групи, транснаціональні рухи та зовнішні сили. Прикордонний контроль має вирішальне значення для оподаткування та контролю потоку гуманітарної допомоги, нафти, бойовиків, контрабандних товарів та зброї в Сирію від зовнішніх спонсорів (урядів і неурядових організацій), а також експорту товарів, зокрема нафти. За контроль на шляхах постачання відбуваються бойові зіткнення. Спірні прикордонні райони контролювані племенами та іншими транснаціональними силами перетворилися на притулки для опозиційних груп, що залежать від тилових баз у сусідніх країнах. Сили, що контролюють кордон, здійснюють прикордонне регулювання залежно від власних інтересів.

По-третє, ситуація в Сирії стала об'єктом докладання зусиль світового співтовариства. Незважаючи на поширену думку про те, що Рада Безпеки ООН зайшла у глухий кут стосовно ситуації в Сирії, з 2012 р. нею було прийнято 23 резолюції з сирійського питання. Сфера застосування резолюцій включає всеохоплююче політичне врегулювання і розв'язання конфлікту, порушення прав людини, знищення хімічної зброї, боротьбу з тероризмом, гуманітарну допомогу та транскордонне надання допомоги. Найбільш значущою серед них є Резолюція 2254, яка була одногосно прийнята 18 грудня 2015 р. і залишається основою позиції ООН щодо врегулювання конфлікту.

По-четверте, багато країн, переважно європейські та США, запровадили міжнародні санкції проти сирійських державних установ та приватних осіб. Вони прямо чи опосередковано впливають на більшість секторів сирійської економіки.

По-п'яте, наявність мільйонів сирійських біженців у сусідніх країнах і Європі, і міжнародні зусилля щодо допомоги та контролю за ними, а також пошук шляхів вирішення цієї проблеми. Це спричинило до формування величезної індустрії із помітним впливом на міжнародну дипломатію і навіть внутрішню політику в ЄС, США та інших країнах.

По-шосте, міжнародна гуманітарна присутність в Сирії та навколо неї, що викликано руйнівним впливом конфлікту та його наслідків на національну інфраструктуру та економіку. Йдеться про багатонаціональні інституції, міжнародні неурядові організації, іноземні урядові гуманітарні організації, що беруть участь у підтримці економічного життя країни.

По-сьоме, декількох мирних процесів ініційованих і підтримуваних різними міжнародними акторами. Започатковано кілька паралельних мирних процесів за підтримки

міжнародних акторів. Йдеться, зокрема, про Женевський процес – політична ініціатива під керівництвом ООН (заснована на резолюції 2254 та за сприяння Спеціального посланця ООН у Сирії), що включала кілька раундів переговорів, починаючи з Женевської конференції в червні 2012 р.; Астанінський процес (з січні 2017 р.), що включав декілька раундів переговорів, провідну роль у яких відігравали провідні держави-інтервенти – Росія, Туреччина та Іран (United Nations Economic and Social Commission for Western Asia, 2020, с.23-24).

Протягом багатьох років ворогуючі сторони в Сирії отримували усе більш відкриту підтримку зовнішніх акторів. Крім внутрішньої боротьби за владу, конфлікт набув характеру «прокси-війни», в якій розгорталися міжнародні, регіональні та субнаціональні конфлікти. Актори – сирійські та іноземні – розглядали конфлікт як гру з нульовою сумою, де успіх для одних означає поразку для інших.

Уряди Росії та Китаю підтримали уряд Сирії на міжнародному рівні, застосувавши право вето в Раді Безпеки ООН для блокування резолюцій проти уряду Сирії. Крім того, уряд Росії, уряд Ірану та контрольоване ним ліванське шіїтське угруповання «Хезболла» взяли безпосередню участь у конфлікті, надаючи військову, фінансову та матеріальну підтримку своєму сирійському союзникові.

Сирійські повстанці також отримали підтримку з боку різних міжнародних акторів. Так, уряд Туреччини надав військову та політичну підтримку, а Катар та Саудівська Аравія пожертвували величезні кошти. Уряд США забезпечував навчання та військову допомогу так званим «поміркованим» групам. SDF, де провідна роль належить курдським силам самооборони (PYD), користується безпосередньою підтримкою США, які надали їм військову, фінансову, матеріальну та політичну підтримку.

Безумовно найбільш яскравим проявом інтернаціоналізації сирійського конфлікту є прямі збройні інтервенції з боку зовнішніх акторів. Нідерландський фахівець Е. ван Він нарахував 8 найбільш значних інтервенцій у сирійський конфлікт, ініційованих іноземними державами, а також транснаціональними недержавними та квазідержавними акторами (Veen van, 2019). На його думку, іноземні інтервенції в сирійську громадянську війну включають:

1. Непряме та пряме військове втручання Ірану (участь регулярних іранських військ, а також нерегулярних шіїтських збройних формувань з Ірану та інших країн регіону, передусім ліванської «Хезболли») на підтримку президента Асада.

2. Транснаціональна підтримка збройних сил ісламської опозиції з боку мереж салафітів з країн Перської затоки (фінансова підтримка, відправка тисяч іноземних бойовиків-джихадистів, що прибули до Сирії на підтримку екстремістських недержавних збройних формувань).

3. Участь іноземних бойовиків і транснаціональних джихадистських груп у сирійському конфлікті (як проти Асада, так і проти його опонентів) під прапором Ісламської держави. При цьому, паралельно ІД вела подібну боротьбу і в Іраку.

4. Реалізація США і деякими європейськими країнами програм підготовки та оснащення повстанських груп, пов'язаних із опозиційною «Вільною сирійською армією» (FSA).

5. Російська збройна інтервенція на користь режиму Асада, що розпочалася восени 2015 р. і триває до цього часу.

6. Повітряні удари міжнародної коаліції, на чолі з США, з метою знищення Ісламської держави.

7. Розміщення американських (та у меншому ступені французьких) військ у зайнятих курдами районах на схід від Євфрату, з метою підтримати їх у боротьбі проти ІД, і захистити від атак з боку урядових військ і проурядових збройних формувань.

8. Кілька турецьких військових операцій на півночі Сирії, з метою зупинити експансію курдів у прикордонних з Туреччиною районах і перешкодити потенційному утворенню курдської держави, а також підтримати сунітські протурецькі опозиційні групи (Veen van, 2019).

Регіональний контекст сирійського конфлікту є не менш складним ніж внутрішня ситуація в Сирії, відображаючи як геополітичну боротьбу за домінування між Саудівською Аравією, Іраном та Туреччиною, так і давнє жорстоке суперництво між сунітською та шиїтською течіями ісламу.

Слід також зазначити, що інтернаціоналізації громадянської війни в Сирії значною мірою сприяла її історична залученість до багатьох конфліктів з сусідами. Вона є активним учасником арабо-ізраїльського конфлікту від самого його початку. З 1975 по 1990 рік Сирія була активно залучена до громадянської війни у сусідньому Лівані, і навіть після її закінчення ще довго тримала там свої війська. У 1991 р. сирійські війська приєдналися до міжнародної коаліції проти Іраку, який захопив Кувейт.

Значні збройні конфлікти у самій Сирії в минулому також мали міжнародний вимір. У 1979 р. «Брати-мусульмани» – найстаріша радикальна ісламістська група в регіоні, кинула виклик правлячому в державі клану Асада, що належав до релігійної меншості (алавітів). Конфлікт тривав до 1982 р., коли повстання було жорстоко придушено.

Спочатку позиції зацікавлених зовнішніх гравців були відносно чіткими: Туреччина, Кувейт і Катар підтримали опозиційні групи, пов'язані з «Мусульманським братством», які прагнули поширити політичний іслам у Сирії, тоді як Саудівська Аравія та ОАЕ не надовго підтримали режим Асада. Однак, Саудівська Аравія та ОАЕ, незабаром змінили свою позицію, намагаючись зменшити іранський вплив у Сирії, особливо коли вони зрозуміли, що більш широке зближення США та Ірану має продовжуватися (що завершиться ядерною угодою, проти якої вони виступили). Хоча більшість держав Перської затоки підтримали сирійську опозицію, вони, як правило, робили це, конкуруючи між собою, що робило їхні зусилля набагато менш ефективними, ніж вони могли бути (Veen van, 2019). Більш того, незважаючи на їхні зусилля, спрямовані на повалення Асада, нещодавні дипломатичні та торгові домовленості між сирійським режимом та кількома державами Перської затоки свідчать про те, що більшість з них готові піти з ним на компроміс. Сам Асад стверджував, що саудіти пропонували йому усебічну підтримку в обмін на припинення співпраці з Іраном (Ніго, 2018, с.297).

Головною передумовою «боротьби за Сирію» є її надзвичайно вигірне геополітичне розташування. Сирія – разом з Йорданією – є левантійським перехрестям, що зв'язує Європу з Іраком / Іраном, Перською затокою та Північною Африкою. Сирія межує з Туреччиною, Іраком, Саудівською Аравією, Ізраїлем, Ліваном, що дає змогу прямо чи опосередковано впливати на низку процесів політичного чи економічного характеру, які відбуваються на зазначених територіях. Саудівська Аравія та Катар у контексті експорту вуглеводнів на європейський ринок вбачають сирійську територію як одну з найзручніших для прокладання розширеної мережі трубопроводів (Купрейчук, 2015, с.58). Іншими словами, контроль над Сирією означає контроль над потоком товарів, людей та діяльністю між кількома (суб) континентами, які можуть бути використані для отримання геополітичних переваг. Панування над Сирією може використовуватися як для посилення, так і для

послаблення інтенсивності як курдської, так і палестинської проблеми. Управління Сирією також дозволяє здійснювати значний вплив на Ліван, принаймні до тих пір, поки ізраїльсько-ліванський конфлікт залишається невирішеним.

Крім того, Сирія є частиною іранської регіональної мережі союзників і клієнтів, що склалася після Ісламської революції 1979 р., в ході громадянської війни в Лівані 1975-1990 рр. та ірано-іракської війни 1980-1989 рр. Ця мережа завжди конфліктувала з США, Ізраїлем та Саудівською Аравією, але інтенсивність цього конфлікту зростала після 2011 р., коли було кинуте виклик правлінню президента Асада, і знову в 2018 році, коли президент Трамп вийшов з ядерної угоди з Іраном. Обидві події створили можливості для антиіранських сил вилучити Сирію як важливий стратегічний елемент з іранської мережі. Дивно, що ані США, ані держави Перської затоки з цієї причини не втрутились у конфлікт на боці сирійської опозиції більш активно. Частково це можна пояснити переговорами про ядерну угоду (укладену в 2015 р.), які змусили США та ЄЗ (Німеччина, Великобританія та Франція) «ігнорувати» роль Ірану в Сирії, а також трансформацію сирійської громадянської війни від повстання проти диктатури в «війну з терором», принаймні в очах Заходу.

Туреччина та Іран – дві потужні регіональні держави, що проявили найбільшу зацікавленість у сирійському конфлікті, передусім з міркувань національної безпеки, та доклали найбільших зусиль для впливу на нього, в тому числі за допомогою збройної інтервенції. Мотиви та характер турецької та іранської інтервенцій у громадянську війну в Сирії ми розглядали у низці більш ранніх публікацій (Шуляк, 2018; Шуляк, 2019), тому тут обмежимося лише їх загальною характеристикою.

Позиція Туреччини стосовно сирійського конфлікту еволюціонувала від певного демократичного ідеалізму до суто прагматичного курсу з метою нівелювання загроз національній безпеці і зміцнення авторитарного режиму Р.Т. Ердогана. Перехід Туреччини до прямої збройної інтервенції був спричинений, з одного боку, усвідомленням неможливості усунення Асада, через пряме збройне втручання на його боці Росії та Ірану, а з іншого – актуалізацією проблеми національної безпеки, передусім, через зростання суб'єктності сирійських курдів у конфлікті. Введення регулярних турецьких військ на територію Сирії у 2016 р. перешкодило можливій появі курдського державного утворення й забезпечило створення «зони безпеки» уздовж сирійсько-турецького кордону. Крім того, інтервенція забезпечила виживання протурецьких опозиційних угруповань й збереження ролі Туреччини у якості впливового гравця у сирійському конфлікті, а також, її подальшу участь у вирішенні долі Сирії.

Туреччина у найближчій перспективі збереже свою військову присутність у Сирії. Цього вимагатиме, по-перше, необхідність підтримувати створену прикордонну «зону безпеки», де місцеві протурецькі сунітські формування навряд чи зможуть самостійно протистояти курдським загонам, чи урядовим силам, за якими стоять Росія та Іран. По-друге, Туреччина змушена захищати останній притулок сирійської збройної опозиції – провінцію Ідліб, яку за підтримки російських сил, активно намагається узяти під контроль Асад. Для Туреччини це питання і безпеки, і престижу (турки – головний спонсор сирійської опозиції, а президент Ердоган позиціонує себе як захисника сунітського населення) і геополітичного впливу, і гуманітарна проблема, адже саме до Туреччини будуть втікати біженці, якщо урядові війська захоплять територію провінції. Нарешті, за сприятливих обставин Ідліб, контрольований протурецькими угрупованнями може стати плацдармом для поновлення активних дій проти уряду, та спроб поширити контроль на решту території країни.

Втручання Ірану у громадянську війну в Сирії було викликано низкою міркувань, що витікають з уявлень іранського керівництва про національну безпеку та, відповідно, про наявні загрози для неї. Для досягнення цілей іранський уряд задіяв у Сирії як власні регулярні збройні формування, так і цілу мережу афілійованих з ним нерегулярних збройних формувань з Ірану, Лівану, Іраку, Афганістану, Пакистану.

Іранську інтервенцію слід визнати найбільш успішною, з точки зору досягнення поставлених цілей. Сирія фактично перетворилася на клієнта Ірану та на плацдарм проти його регіонального супротивника – Ізраїль. Створення іранцями потужної військово-політичної інфраструктури в країні ставить під сумнів здатність сирійського режиму проводити незалежну політику (Seliktar and Rezaei, 2020, с.194). До того ж, Ірану вдалося зламати на свою користь перебіг громадянської війни у Ємені, його регіональні супротивники – Саудівська Аравія та ОАЕ конфліктують стосовно політики щодо цієї країни. Поразка Д. Трампа на виборах у США остаточно знімає з порядку денного можливу американську військову операцію проти Ірану. Цілком можливе, також, повернення США до домовленостей стосовно іранської ядерної програми.

Проте мотиви для втручання Ірану у сирійський конфлікт не зникли. Хоча питання виживання режиму Асада вже не стоїть, постало питання про майбутній характер держави, якою він буде надалі управляти, й зокрема про ступінь іранського впливу на неї. Зміцнення іранської військової інфраструктури в регіоні та, відповідно, й регіонального впливу Ірану, розглядається його супротивниками як безпосередня загроза їхній безпеці. Це безумовно буде підштовхувати їх до більш активних і рішучих дій, що цілком може загострити ситуацію у регіоні й вплинути на перебіг сирійського конфлікту. Загрози іранським позиціям у Сирії та у регіоні в цілому, як і раніше, походять передусім від його традиційних опонентів – США, Ізраїлю та Саудівської Аравії.

Висновки. Регіональний вимір інтернаціоналізації громадянської війни в Сирії об'єктивно визначається конфліктним характером регіональної системи, що спонукає держави регіону до активних дій з метою нейтралізації загроз, поширення свого регіонального впливу й послаблення впливу опонентів. Сирія стала полем бою у «проксі війні», в якій ворогуючі сторони фактично обслуговують інтереси своїх зовнішніх патронів, що ведуть боротьбу за регіональне лідерство.

Значною мірою, підсумком інтернаціоналізації сирійського конфлікту, стало перетворення Сирії на типову «крихку державу», від якої ще довго будуть походити негативні зовнішні ефекти, навіть коли бойові дії остаточно припиняться: регіональна нестабільність (наприклад, більшу конфронтацію між Ізраїлем та Іраном), проблема біженців, кримінальна діяльність (контрабанда, наркотики, торгівля людьми) та екстремізм.

Іноземні інтервенції, безумовно призвели до збільшення як тривалості сирійської громадянської війни, так і її інтенсивності, а також створили умови для її поновлення в майбутньому.

Інтервенціоністська активність провідних зовнішніх акторів у сирійському конфлікті (Іран, Туреччина, Росія, США) буде тривати у найближчій перспективі. Відсутність повноцінного політичного врегулювання, яке забезпечило б досягнуті шляхом інтервенції результати, а також неспроможність місцевих «проксі» (чи то сирійський уряд, чи то різноманітні опозиційні повстанські угруповання) надійно їх забезпечити власними силами, буде змушувати інтервентів зберігати свою військову присутність ще тривалий час. Існує також вірогідність активізації їхніх дій через вплив власних внутрішньополітичних

чинників чи загострення ситуації в регіоні через дії супротивників зростання іранського впливу.

Бібліографічний список

- Купрейчук, В.Ю., 2015. Вплив сирійського конфлікту на політичні процеси близькосхідного регіону. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 124(1), с.56-64. DOI: <https://doi.org/10.17721/apmv.2015.124.1>.
- Лисак, В.Ф. та Тарраф, А.Т., 2019. Особливості сирійського конфлікту. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія*, 26, с.142-150. DOI: 10.34079/2226-2830-2019-9-26-142-150
- Шуляк, С.В., 2018. Від «zero problems» до «Оливкової гілки»: політика Туреччини щодо громадянської війни в Сирії. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*, 18, с.414-421.
- Шуляк, С.В., 2019. Мотиви іранської інтервенції в громадянську війну в Сирії: безпековий вимір. *Регіональні студії*, 18, с.100-104. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.18.16>
- Aktürk, Ş., 2017. Turkey's Role in the Arab Spring and the Syrian Conflict. *Turkish Policy Quarterly*, 15(4), pp.87-96.
- Güner, S.Ş. and Koç, D.E., 2017. Shifting Balances Of Power in the Syrian Conflict. *Turkish Policy Quarterly*, 16(1), pp.123-130.
- Hashem, A., 2017. Iran's Post-ISIS Regional Strategy. *Turkish Policy Quarterly*, 16(3), pp.105-112.
- Hinnebusch, R., 2003. *The international politics of the Middle East*. Manchester: Manchester University Press.
- Hinnebusch, R., 2019. The Arab uprising and regional power struggle. In: S. Akbarzadeh, ed. *Routledge Handbook of International Relations in the Middle East*. New York: Routledge, pp.110-124. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315229591>
- Hiro, D., 2018. *Cold War in the Islamic World: Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy*. London: Hurst.
- Işiksal, H., 2018. Turkish Foreign Policy, the Arab Spring, and the Syrian Crisis: One Step Forward, Two Steps Back. In: H. Işiksal and O. Göksel, eds. *Turkey's Relations with the Middle East: Political Encounters after the Arab Spring*. Cham: Springer, pp.13-31. DOI: 10.1007/978-3-319-59897-0_2
- Juneau, T., 2018. Iran's costly intervention in Syria: A pyrrhic victory. *Mediterranean Politics*. [online] Available at: https://www.researchgate.net/publication/325453899_Iran's_costly_intervention_in_Syria_A_pyrrhic_victory DOI: 10.1080/13629395.2018.1479362 [Accessed 22 September 2021].
- Kaldor, M., 2012. *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*. 3rd ed. Cambridge: Polity Press.
- Sabet, F. and Safshekan, R., 2019. The revolutionary guard in Iranian domestic and foreign power politics. In: S. Akbarzadeh, ed. *Routledge Handbook of International Relations in the Middle East*. New York: Routledge, pp.96-109. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315229591> не має посилань у тексті

- Sahadevan, P., 1998. Internationalization of Ethnic Conflicts in South Asia: A Conceptual Enquiry. *International Studies*, 35(3), pp.317–342. DOI: <https://doi.org/10.1177/0020881798035003005>
- Seliktar, O. and Rezaei, F., 2020. *Iran, Revolution, and Proxy Wars*. Cham: Palgrave Macmillan.
- UCDP Definitions, 2021. *Uppsala University*. [online] Available at: https://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/#tocjump_688717524780569_12 [Accessed 22 September 2021].
- United Nations Economic and Social Commission for Western Asia, 2020. *Syria at War: Eight Years On*. [online] Available at: <https://www.unescwa.org/sites/default/files/pubs/pdf/syria-at-war-report-en.pdf> [Accessed 22 September 2021].
- Veen van, E., 2019. Syria: Foreign Interventions and the Revenge of Realpolitik. *Clingendael Spectator*, [online] 5 November. Available at: <https://spectator.clingendael.org/en/publication/syria-foreign-interventions-and-revenge-realpolitik> [Accessed 22 September 2021].
- Watling, J., 2019. Iran's Objectives and Capabilities: Deterrence and Subversion. *RUSI Occasional Paper*. [online] Available at: https://static.rusi.org/20190219_op_irans_objectives_and_capabilities_web.pdf [Accessed 22 September 2021].

Referances

- Aktürk, Ş., 2017. Turkey's Role in the Arab Spring and the Syrian Conflict. *Turkish Policy Quarterly*, 15(4), pp.87-96.
- Güner, S.Ş. and Koç, D.E., 2017. Shifting Balances Of Power in the Syrian Conflict. *Turkish Policy Quarterly*, 16(1), pp.123-130.
- Hashem, A., 2017. Iran's Post-ISIS Regional Strategy. *Turkish Policy Quarterly*, 16(3), pp.105-112.
- Hinnebusch, R., 2003. *The international politics of the Middle East*. Manchester: Manchester University Press.
- Hinnebusch, R., 2019. The Arab uprising and regional power struggle. In: S. Akbarzadeh, ed. *Routledge Handbook of International Relations in the Middle East*. New York: Routledge, pp.110-124. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315229591>
- Hiro, D., 2018. *Cold War in the Islamic World: Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy*. London: Hurst.
- Işiksal, H., 2018. Turkish Foreign Policy, the Arab Spring, and the Syrian Crisis: One Step Forward, Two Steps Back. In: H. Işiksal and O. Göksel, eds. *Turkey's Relations with the Middle East: Political Encounters after the Arab Spring*. Cham: Springer, pp.13-31. DOI: 10.1007/978-3-319-59897-0_2
- Juneau, T., 2018. Iran's costly intervention in Syria: A pyrrhic victory. *Mediterranean Politics*. [online] Available at: https://www.researchgate.net/publication/325453899_Iran's_costly_intervention_in_Syria_A_pyrrhic_victory DOI: 10.1080/13629395.2018.1479362 [Accessed 22 September 2021].
- Kaldor, M., 2012. *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*. 3rd ed. Cambridge: Policy Press.

- Kupreichuk V., 2015. Vplyv syriiskoho konfliktu na politychni protsesy blyzskokhidnoho rehionu [The political processes Middle East region under the impact of Syrian conflict]. *Actual problems of international relations*, 124 (I), pp.56-64. DOI: <https://doi.org/10.17721/apmv.2015.124.1>. (in Ukrainian).
- Lysak, V. and Tarraf, A., 2019. Osoblyvosti syriiskoho konfliktu The syrian conflict in the context of the modern international relations [Osoblyvosti syriiskoho konfliktu]. *Visnik Mariupol'skogo derzhavnogo univertitetu. Seriâ: Istorîâ. Politologiâ*, 26, pp.142-150. DOI: 10.34079/2226-2830-2019-9-26-142-150 (in Ukrainian).
- Sabet, F. and Safshekan, R., 2019. The revolutionary guard in Iranian domestic and foreign power politics. In: S. Akbarzadeh, ed. *Routledge Handbook of International Relations in the Middle East*. New York: Routledge, pp.96-109. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315229591>
- Sahadevan, P., 1998. Internationalization of Ethnic Conflicts in South Asia: A Conceptual Enquiry. *International Studies*, 35(3), pp.317-342. DOI: <https://doi.org/10.1177/0020881798035003005>
- Seliktar, O. and Rezaei, F., 2020. *Iran, Revolution, and Proxy Wars*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Shuliak, S., 2018. Vid «zero problems» do «Olyvkovoi hilky»: polityka Turechchyny shchodo hromadianskoi viiny v Syrii [From "zero problems" to "Olive branch": Turkey's policy on the civil war in Syria]. *Visnyk of the Lviv University Philosophical Political studies*, 18, pp. 414-421. (in Ukrainian).
- Shuliak, S., 2019. Motyvy iranskoï intervetsii v hromadiansku viinu v Syrii: bezpekovi vyimir [The motives of the Iranian intervention in the civil war in Syria: security dimension]. *Regional Studies*, 18, pp.100-104. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.18.16> (in Ukrainian).
- UCDP Definitions, 2021. *Uppsala University*. [online] Available at: https://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/#tocjump_688717524780569_12 [Accessed 22 September 2021].
- United Nations Economic and Social Commission for Western Asia, 2020. *Syria at War: Eight Years On*. [online] Available at: <https://www.unescwa.org/sites/default/files/pubs/pdf/syria-at-war-report-en.pdf> [Accessed 22 September 2021].
- Veen van, E., 2019. Syria: Foreign Interventions and the Revenge of Realpolitik. *Clingendael Spectator*, [online] 5 November. Available at: <https://spectator.clingendael.org/en/publication/syria-foreign-interventions-and-revenge-realpolitik> [Accessed 22 September 2021].
- Watling, J., 2019. Iran's Objectives and Capabilities: Deterrence and Subversion. *RUSI Occasional Paper*. [online] Available at: https://static.rusi.org/20190219_op_irans_objectives_and_capabilities_web.pdf [Accessed 22 September 2021].
- Стаття надійшла до редакції 10.10.2021 р.

S. Shuliak

A. Girman

INTERNATIONALIZATION OF THE SYRIA'S CIVIL WAR (REGIONAL DIMENSION)

Syrian civil war that started in 2011 is characterized by an extremely high degree of internationalization. The country has become the focus for the different actors in the world and regional politics, as separate states and international governmental and nongovernmental organizations. In this sense neighboring (regional) countries, whose own security and stability directly depends on the situation in Syria, show the greatest interest and activity.

The Syria's civil war is seen as an internationalized intrastate conflict – an armed conflict between a government and a non-government party where the government side, the opposing side, or both sides, receive troop support from other governments that actively participate in the conflict. This article focuses on the interventions of regional actors in the conflict, especially the most powerful regional states (Iran, Turkey, Saudi Arabia).

The intervention of regional powers in the Syria's civil war can be explained by the combination of realist and constructivist approaches. In such an insecure region, all major states seek to maximize their power, famously creating a security dilemma, in which all end up less secure. Against this insecurity, all states “power balance”, in particular by forming alliances against shared threats. The inter-state rivalry for leadership of supra-state communities is endemic, expressed in recurring “cold wars”, in which stronger states deploy ideology and identity discourses to gain allies and subvert rival governments in the search for regional hegemony.

Syria became a battleground in «proxy war», in which the warring parties actually serve the interests of their external patrons, who are fighting for regional leadership. Largely as a result of the internationalization of the conflict, Syria became a typical «fragile state» that will produce problems for a long time to come, even when the fighting finally stops: regional instability, refugees problem, criminal activities and extremism. Notwithstanding the Assad regime's survival and clear victory in the civil war, the main regional interveners' (Iran and Turkey) interference in Syria will continue, because threats to its national security and regional influence have not been completely eliminated.

Key words: Middle East, Syria, civil war, conflict internationalization, regional dimension, foreign intervention, Turkey, Iran.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ

**ГУМЕНЮК Б. І. ІЗ ЩОДЕННИКА ПОСЛА УКРАЇНИ. КИЇВ-НІКОСІЯ-КИЇВ.
К. : ДП «ГДП», 2021. 208 с.**

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-208-213

Діяльність українських дипломатів має вкрай важливе значення у формуванні сучасної зовнішньої політики України. На сьогодні Україна накопичила великий досвід дипломатичної служби, спрямованого на досягнення миру, безпеки та добробуту для українців, ствердження нашої держави як активного учасника міжнародної політики. У «Стратегії зовнішньополітичної діяльності України», затвердженій Указом Президента України В.О. Зеленським, 26 серпня 2021 р., вказано, що «Мета зовнішньополітичної діяльності України – утвердження України у світі як сильної та авторитетної європейської держави, здатної забезпечити сприятливі зовнішні умови для стійкого розвитку і реалізації свого потенціалу, економіки та українського суспільства» (Стратегія, 2021).

Одним з яскравих прикладів впровадження такої зовнішньополітичної діяльності є робота відомого українського дипломата та вченого, першого Надзвичайного та Повноважного Посла України в Республіці Кіпр, першого ректора Дипломатичної академії при МЗС України, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри публічного управління та міжнародних відносин Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, заслуженого діяча науки та техніки України Бориса Івановича Гуменюка.

Зважаючи на це, великий науковий та практичний інтерес викликає книга Б.І. Гуменюка «Із щоденника посла України. Київ-Нікосія-Київ»[2]. Основну увагу у книзі автор приділив своїй роботі на посаді Надзвичайного та Повноважного Посла України в Республіці Кіпр (РК) під час першої (2003 - 2007 рр.) та другої (2012 - 2019 рр.) каденцій, а з 2017 року – дуєсна дипломатичного корпусу. Завдяки цій книзі ми можемо ознайомитися із сучасним досвідом діяльності українських дипломатів, що становить для мене особливий інтерес, насамперед, науково-професійний. Будучи професором кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету, заснованої у 2001 році, яку я очолював 15 років, й викладаючи дотепер авторський спецкурс для магістрів-міжнародників «Дипломатія: наука та мистецтво», я є особливо зацікавленим у формуванні у студентів знань щодо особливостей сучасної дипломатії.

Ця робота цікава для мене й з практичної точки зору. Я мав честь 28 років працювати ректором Маріупольського державного університету, який у грудні 2021 року відзначив свій 30-річний ювілей, за цей час нами було накопичено величезний досвід співпраці з Республікою Кіпр. Активну та успішну роботу з розвитку двостороннього кіпрсько-українського співробітництва проводить й Почесне Генеральне консульство Республіки Кіпр у Маріуполі (було відкрито у 2006 році).

Варто зазначити, що ми давно знайомі та активно співпрацювали з професором Б.І. Гуменюком, ще коли він працював ректором Дипломатичної академії та Послом України в Республіці Кіпр, тому я з великим інтересом та задоволенням ознайомився з його книгою.

Автор із великою теплотою, яскраво та цікаво описує свої студентські роки, коли він навчався на факультеті міжнародних відносин та міжнародного права Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Він брав активну участь у громадському житті університету (був першим студентським деканом), часто публікувався в багатотиражці «Київський університет», де у своїх статтях висвітлював проблеми студентського життя та питання міжнародних відносин. Бувши дуже активним, комунікабельним і розумним студентом (навчався лише на відмінно), він уже у студентські роки виявляв великий інтерес до міжнародної діяльності. З великою теплотою, вдячністю та повагою автор пише про своїх вчителів...

29 листопада 2003 р. Б.І. Гуменюк разом із дружиною Ганною Германівною та двома синами прилетіли до Республіки Кіпр. Він, будучи першим послом України в цій республіці, активно зайнявся питаннями налагодження роботи посольства. Вже 15 грудня 2003 року, як він зазначив, переглянувши десь півсотні житлових приміщень, посольство нарешті придбало собі нове приміщення. Це було надзвичайно важливо для успішної роботи дипмісії.

А 22 грудня – у день української дипломатії, відбулося вручення вірчих грамот Президентові Республіки Кіпр Тассосу Пападопулосу.

Слід зазначити, що на Кіпрі, як і в інших країнах глави держав зазвичай приймають вірчі грамоти новоприбулих послів цілими групами. Виявляючи велику повагу до України та її посла, Президент Республіки Кіпр зробив виняток та прийняв Б.І. Гуменюка окремо. Відбулася тепла, дружня бесіда, у якій взяв участь Міністр закордонних справ Республіки Кіпр Георгіос Якову, великий друг МДУ та наш почесний професор. Посол України гідно презентував нашу країну. У нього встановилися теплі, ділові відносини із вищим керівництвом країни та політичною елітою Кіпру. Це допомогло українському посольству розвивати та зміцнювати співпрацю в економічній, торговій, науковій, туристичній та культурній галузях.

Б. І. Гуменюк налагодив ділову співпрацю з урядовцями, депутатами, лідерами політичних партій, представниками духовенства, бізнесменами, журналістами, науковцями, послами закордонних країн (їх було приблизно 40), представниками української діаспори.

У роки роботи Б. І. Гуменюка послом мені у службових справах не раз доводилося бувати в цій прекрасній середземноморській країні, зустрічатися з ним. Ми проводили спільні зустрічі, переговори, важливі заходи. Враження залишилися найсприятливішими. Високий авторитет у керівників Республіки Кіпр, відповідальність, патріотизм, діловитість, чіткість, ініціативність, прагнення досягати конкретних результатів.

Одним з найважливіших і найскладніших завдань над яким наполегливо працював посол України для розвитку українсько-кіпрського співробітництва був запуск системи електронних віз для громадян України.

До запровадження віз щорічно Кіпр відвідували від 10 до 15 тис. громадян України. Після ж запровадження зазначеної системи (10.09.2012 р.), починаючи з туристичного сезону 2013 року, кількість туристів збільшувалась щороку на 15-20 тис. осіб. Починаючи з встановлення 11 червня 2017 року безвізового режиму рішенням ЄС та запровадженням біометричних паспортів в Україні, в 2019 році кількість українських туристів на Кіпрі

сягнула рекордної кількості – понад 100 тис. людей (Поточний архів Почесного Генерального консульства Республіки Кіпр у Маріуполі, 2019).

До введення безвізового режиму Кіпр, по суті, був єдиною країною ЄС, де цей режим у вигляді електронних віз протягом чотирьох років уже фактично існував.

Як пише автор: *«Я цим пишався, тому що доклав особисто чимало зусиль для втілення у життя цього проекту»* (Гуменюк, 2021, с.95).

Слід зазначити, що Почесне Генеральне консульство Республіки Кіпр у Маріуполі також сприяло цій благородній справі. За чотири роки ми видали понад 3 тис. віз (Поточний архів Почесного Генерального консульства Республіки Кіпр у Маріуполі, 2018).

Велику увагу посол України приділяв розвитку договірно-правової бази, яка вже у 2006 році складалася з 20 угод, протоколів, конвенцій, меморандумів, що охоплювали *«...практично всі важливі сфери співробітництва – торгівлю, туризм, транспорт, освіту і слугували надійним підґрунтям для вдосконалення та подальшого розвитку дружніх відносин між двома країнами»* (Гуменюк, 2021, с.75).

Це створювало сприятливий клімат для розвитку торговельно-економічних зв'язків. Як зазначив автор: *«...Кіпр і досі залишається для України одним із найважливіших фінансових партнерів... За 2019 рік основною країною-джерелом прямих іноземних інвестицій в Україну був Кіпр із понад \$16 млрд, що на 3 млрд більше, ніж у 2018 році, і становить близько третини усіх надходжень»* (Гуменюк, 2021, с.73).

Важливе значення для розвитку та зміцнення двосторонньої співпраці у політичній та економічній сферах мав візит нинішнього Президента Республіки Кіпр Нікоса Анастасіадіса до України 10-12 грудня 2015 року. Під час візиту відбулося підписання низки документів, що значно розширили договірно-правову базу двосторонніх відносин.

Автор цих рядків був знайомий з Нікосом Анастасіадісом ще до того, як його було обрано Президентом Республіки Кіпр. У Києві я був запрошений на вечерю з Президентом Республіки Кіпр, де ми докладно поспілкувалися у теплій обстановці.

В рамках візиту на спільному українсько-кіпрському бізнес-форумі виступив Президент РК Н. Анастасіадіс, який відзначив успішну роботу МДУ та Почесного Генерального консульства Республіки Кіпр у Маріуполі з розвитку кіпрсько-українського співробітництва.

Слід зазначити, що уряд Республіки Кіпр завжди підтримує незалежність, суверенітет та цілісність України. Це ще раз підтвердив Президент РК під час свого візиту до України. Торкаючись такої болючої для кіпріотів теми, як захоплення північної території частини Кіпру Туреччиною в 1974 р. *«...керівництво України заповнило кіпріотів у незмінності нашої позиції стосовно розв'язання цієї проблеми виключно дипломатичним, міжнародно-правовим шляхом...»* (Гуменюк, 2021, с.147).

Цікавим та цінним для нас є роздуми автора про розвиток українсько-кіпрських відносин в умовах розв'язаної Росією «гібридної війни» проти України з метою дискредитації внутрішньої та зовнішньої політики України.

В цих умовах Б.І. Гуменюк проводив активну та широкомасштабну інформаційну роботу, об'єктивно розповідаючи про події в Україні, ситуацію на сході країни, героїзм українських воїнів. Тільки у 2014 році було опубліковано 14 статей у кіпрських ЗМІ, які викликали великий резонанс та обговорення у кіпрському політико-дипломатичному середовищі. Загалом, за 7 років було опубліковано понад 70 статей (Гуменюк, 2021, с.204-206). Крім цього посол часто давав інтерв'ю, виступав на прес-конференціях, брав участь у

дискусіях в університетах, виступав на офіційних заходах як дуаен дипломатичного корпусу тощо.

Б.І. Гуменюк активно використовував багато культурних заходів, які проводило посольство, щоб поінформувати представників кіпрської громади про поточні справи в Україні.

Такі зустрічі із «...відвідувачами наших культурних заходів, переконливо свідчили, що розсудливі, об'єктивно мислячі кіпріоти щиро переймаються труднощами, які випали на долю України. Кіпріоти не приховували того, що вони вбачають певні паралелі, збіг у подіях 1974-го на Кіпрі та 2014-го на Україні, що вони, як ніхто інший, розуміють страждання біженців, людей, які втратили майно, рідних, близьких» (Гуменюк, 2021, с.153).

Ще одним пріоритетом у діяльності посла було постійне посилення роботи з розвитку та вдосконалення українсько-кіпрських відносин, оскільки їхня динаміка найкраще впливала на рядового кіпріота, руйнувала міф російської пропаганди, доводила, що Україна – європейська держава, надійний та передбачуваний партнер.

Важливим напрямом роботи зі зміцнення позитивного іміджу України на Кіпрі, підтримці її європейських устремлінь та захисту від масованої російської пропаганди була робота з активного залучення справжніх союзників і друзів України з-поміж країн ЄС, які були представлені на Кіпрі. Йдеться про Польщу, Швецію, Велику Британію та інші країни, які насамперед виступали активними адвокатами нашої країни (Гуменюк, 2021, с.133).

Результатом великої, напруженої та професійної роботи посла стало ухвалення 29 жовтня 2015 року парламентом Кіпру Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС.

Б.І. Гуменюк був першим ректором Дипломатичної академії при МЗС імені видатного українського дипломата Г.І. Удовенко. Він зробив величезний внесок у формування професорсько-викладацького колективу, розвиток матеріально-технічної бази, зміцнення міжнародного авторитету Дипломатичної академії, підготовку висококваліфікованих українських дипломатів та державних службовців.

Важливим напрямом популяризації української культури, історії, традицій стало проведення широкомасштабних культурно-просвітницьких заходів із залученням талановитих артистів, творчих колективів, художників тощо.

Український посол ще 2004 року виступив з ініціативою організації першого прийому з нагоди Дня Незалежності України. Він пише, що: «...існував класичний сценарій. Але хотілося додати якусь таку родзинку, яка б зробила цей дипломатично тривіальний захід незабутнім, з українським присмаком» (Гуменюк, 2021, с.59).

І такою родзинкою став неодноразовий переможець міжнародних фестивалів та конкурсів в Італії, Греції та на Кіпрі – танцювальний колектив Маріупольського державного колективу, який запросив Б.І. Гуменюк. І як пише автор: «Все спрацювало, як я задумав. У вишиванках гарні хлопці та дівчата, представники цього відомого в Україні, на Кіпрі, в Греції університету виконали гімни двох країн: Кіпру – грецькою і нашою, звичайно, рідною мовою. То був справжній тріумф. Судячи з реакції гостей, особливо кіпрського державного керівництва на чолі з Президентом Т. Пападопулосом, така складова протокольно-дипломатичного заходу була продемонстрована на Кіпрі вперше» (Гуменюк, 2021, с.63).

Такі зустрічі на честь Дня Незалежності України стали щорічними.

27 листопада 2004 року в Нікосії в одному з великих столичних храмів - Богородиці Фанеромені з ініціативи посла вперше було проведено поминальне богослужіння в знак пошани жертв Голодомору за участю десятків послів країн Центральної та Східної Європи (Гуменюк, 2021, с.65). Після 2004 р. такі поминальні заходи стали традиційними.

Велику роботу проводив український посол з увічнення пам'яті видатних українських діячів науки, освіти, культури та духовенства на Кіпрі.

Під час перебування Б.І. Гуменюка на посаді посла, були налагоджені широкі зв'язки між університетами України та Республіки Кіпр.

Величезний внесок у розвиток науки, освіти та культури в нашій країні зробив всевітньо відомий кіпрський фонд «Анастасіос Г. Левендіс», зокрема сприяючи розвитку Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Маріупольського державного університету. Завдяки його допомозі в МДУ працює найкраща в Україні бібліотека з елліністичних студій імені Костантиноса Левендіса, яка налічує понад 18 тис. екземплярів наукової, навчальної та енциклопедичної літератури новогрецькою, англійською та німецькою мовами.

Фонд «Анастасіос Г. Левендіс» спільно з МДУ виступили організаторами міжнародних конференцій, що відбулися на базі університету на державному рівні: «Відкритий діалог: влада, промисловість та громадянське суспільство. Сталий розвиток довкілля в Україні» (2006), «Розвиток еллінізму в Україні у XVIII – XXI ст.»(2007), «Наука та освіта у сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва (2011)», «Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи» (2018) та інші.

Почесними професорами МДУ є президент фонду «Анастасіос Г. Левендіс» Анастасіос П. Левендіс, директор фонду «Анастасіос Г. Левендіс», професор [Васос Карагеоргіс] та нинішній директор цього фонду професор Хараламбос Бакірдіс.

Автор спогадів, який має велику спостережливість і образну манеру викладу, дає влучні характеристики та замальовки багатьом відомим політикам, бізнесменам, дипломатам, журналістам, священнослужителям.

Читач знайде багато цікавої інформації про історію Кіпру, соціально-економічний розвиток країни, в тому числі в умовах гострої фінансової кризи.

Поважно відгукується автор про низку іноземних колег, відзначаючи їхній високий професіоналізм, працездатність та бажання допомогти у євроінтеграційних устремліннях України.

Книга написана чудовою літературною мовою і читається з неослабною цікавістю.

Також тепло та з вдячністю відгукується Б. І. Гуменюк про своїх колег - українських дипломатів, з якими йому довелося працювати.

Мемуари Бориса Івановича містять цінну інформацію про зустрічі, методи дипломатичних переговорів, вміння дипломатів вести публічну полеміку, у т.ч. в умовах «гібридної війни» з боку Росії, роль дружин дипломатів у забезпеченні службових успіхів чоловіків та ін.

Україна має знайти своє гідне місце серед демократичних держав світу. Важливу роль у цьому процесі відіграє українська дипломатія, яка в сучасних складних умовах досягає успіхів завдяки своєму авторитету, патріотизму, професіоналізму, майстерності, енергії та винахідливості, й це блискуче продемонстрував Посол та Вчений з великої літери Борис Іванович Гуменюк.

Міркування автора спогадів про специфіку дипломатичної служби, про місце, яке в ній займає діяльність посла, представляє безперечний практичний інтерес для чинних та майбутніх українських дипломатів, викладачів, студентів та широкого кола читачів.

Бібліографічний список

- Гуменюк, Б. І., 2021. *Із щоденника посла України. Київ–Нікосія–Київ*. Київ: ДП „ГДІП”.
Поточний архів Почесного Генерального консульства Республіки Кіпр у Маріуполі. 2018 р.
Поточний архів Почесного Генерального консульства Республіки Кіпр у Маріуполі. 2019 р.
Промова Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Кіпр в Україні Й.В. п. Луїса Телемаху з нагоди 59-річчя Незалежності Республіки Кіпр.
Стратегія зовнішньополітичної діяльності України. [онлайн]
Доступно: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> [дата звернення 26 серпня 2021].

References

- Humeniuk, B. I., 2021. *Iz shchodennyka posla Ukrainy. Kyiv–Nikosia–Kyiv*. [From the diary of the Ambassador of Ukraine. Kyiv – Nicosia – Kyiv]. Kyiv: DP „HDIP”. (in Ukrainian).
Potochnyi arkhiv Pochesnoho Heneralnoho konsulstva Respubliky Kipr u Mariupoli. 2018 r. (in Ukrainian).
Potochnyi arkhiv Pochesnoho Heneralnoho konsulstva Respubliky Kipr u Mariupoli. 2019 r.
Promova Nadzvychainoho i Povnovazhnoho Posla Respubliky Kipr v Ukraini Y.V. p. Luisa Telemekhu z nahody 59-richnytsi Nezalezhnosti Respubliky Kipr. (in Ukrainian).
Stratehiia zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy. [Strategy of Ukraine's foreign policy]. [onlain]
Dostupno: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> [data zvernennia 26 serpnia 2021]. (in Ukrainian).

К. В. Балабанов

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Маріупольського державного університету.

БАЛАБАНОВ КОСТЯНТИН ВАСИЛЬОВИЧ – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, радник ректора МДУ Почесний Генеральний консул Республіки Кіпр у Маріуполі.

БУЛИК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ВОНСОВИЧ СЕРГІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ – доктор політичних наук, доцент кафедри політології та філософії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ГЕДЬО АННА ВОЛОДИМИРІВНА – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ГІРМАН АЛЛА ПАВЛІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин та регіональних студій Університету митної справи та фінансів.

ГОНЧАРЕНКО ІННА МИКОЛАЇВНА – аспірант кафедри історії та археології Маріупольського державного університету.

ГРІДІНА ІРИНА МИКОЛАЇВНА – доктор історичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

ГУНЗА ЮЛІЯ СЕРГІЇВНА – аспірантка кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

КОНСТАНТИНОВА ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

КУЛІКОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ЛЕВІТАС ФЕЛІКС ЛЬВОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.

ЛУКОВЕНКО ІЛЛЯ ГЕННАДІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького державного університету управління.

ЛИСАК ВІКТОРІЯ ФЕОФАНІВНА – доктор історичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

МАХСМА СТЕПАН ГРИГОРОВИЧ – аспірант кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

МЕНДРІН ОЛЕКСІЙ ВІКТОРОВИЧ – здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії спеціальності 052 Політологія, кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

МИРОНЕНКО ВЯЧЕСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ – старший науковий співробітник Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського.

МИТРОЩЕНКО ВАЛЕРІЯ ІГОРІВНА – аспірантка Маріупольського державного університету, спеціальність Політологія.

МОРОЗ ОЛЬГА – здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівню спеціальності «Політологія», кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

МОШАК ДАР'Я СТАНІСЛАВІВНА – аспірант кафедри політології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

ПАШИНА НАТАЛІЯ ПОЛІКАРПІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

РАМАЗАНОВ ШАМІЛЬ ШАХОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

РОЗУМОВСЬКА ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА – студентка II курсу ОС «Магістр» спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Маріупольського державного університету.

ЧУЛЬСЬКА КАТЕРИНА ОЛЕКСІВНА – студентка II курсу ОС «Магістр» спеціальності «Політологія» Маріупольського державного університету.

ШАБРАНСЬКА ВІКТОРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА – студентка ОС «Магістр» Київського університету імені Бориса Грінченка.

ШУЛЯК СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин та регіональних студій Університету митної справи та фінансів.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

ARABADZHY SVITLANA – PhD in History, Associate Professor of the Department of History and Archeology, Mariupol State University.

BALABANOV KOSTYANTYN – Doctor of Political Science, Professor of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Counsellor of MSU Rector.

BULYK MAKSYM – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University.

VONSOVYCH SERHIY – Doctor of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science and Philosophy, Ivan Ogienko National University of Kamyanets-Podilsky.

GIRMAN ALLA – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of International Economic Relations and Regional Studies, University of Customs and Finance.

GONCHARENKO INNA – postgraduate student of the Department of History and Archeology, Mariupol State University.

GRIDINA IRYNA – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University.

HEDO ANNA – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Ukraine Boris Grinchenko Kyiv University.

HUNZA YULIIA – graduate student of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University.

KONSTANTYNOVA YULIIA – PhD in History, Associate Professor of Polyology and International relations, Mariupol State University.

KULIKOV VOLODYMYR – PhD in History, Associate Professor at the Department of History, V. N. Karazin Kharkiv National University.

LEVITAS FELIKS – Doctor of Historical Science, professor, head of the Department of Historical and Civis Education, Institute of the Postgraduate Education, Boris Grinchenko Kyiv University.

LUKOVENKO ILLIA – PhD in History, Associate Professor, Department of Humanities, Donetsk State University of Management.

LYSAK VIKTORIIA – Doctor of Historical Science, Professor of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University.

MAKHSMA STEPAN – postgraduate student of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University.

MENDRIN OLEKSII – PhD Student, Department of Political Science and International Relations, Mariupol State University.

MYRONENKO VIACHESLAV – Senior Research Fellow, Center for Military Strategic Studies, National University of Defense, Ukraine I. Chernyakhovsky.

MYTROSHCHENKO VALERIIA – postgraduate student of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University.

MOROZ OLGA – postgraduate student of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University.

MOSHAK DARYA – graduate student of the Department of Political Science, Oles Honchar Dnipro National University.

PASHYNA NATALIYA – Doctor of Political Science, Professor of the Department of Polyology and International Relations, Mariupol State University.

RAMAZANOV SHAMIL – PhD in History, Associate Professor of Department of History, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute».

ROZUMOVSKA YULIIA – Master’s Degree student of the major «International Relations, Public Communications and Regional Studies» of Mariupol State University.

CHULSKA KATERYNA – Master Student of Political science, Mariupol State University.

SHABRANSKA VIKTORIIA – Master’s Degree student of Borys Grinchenko Kyiv Universit.

SHULIAK SERHII – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of International Economic Relations and Regional Studies, University of Customs and Finance.

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»

Редакційна колегія наукового видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» у своїй діяльності дотримується етичних норм, прийнятих міжнародним науковим співтовариством, рекомендацій та стандартів Комітету з етики публікацій (COPE) – Committee on Publication Ethics (<http://publicationethics.org/>), видавництва Elsevier, міжнародних стандартів для редакторів та авторів – International standards for editors and authors (<http://publicationethics.org/resources/international-standards>), а також Етичного кодексу ученого України (<http://znc.com.ua/ukr/news/2009/20090123ethic.php>).

Політика видання полягає у формуванні на його сторінках сучасної наукової думки вітчизняних та закордонних вчених щодо новітніх досягнень та актуальних проблем історії та політології. У зв'язку з цим редакційна колегія при розгляді статей керується виключно їх науковою новизною, теоретичною цінністю та практичним внеском у розвиток історичної та політологічної наук, незалежно від посади автора, його вченого звання, віку, національності, статі, релігійних та політичних поглядів.

Принципи редакційної політики:

- об'єктивність та неупередженість у відборі статей до публікації;
- висока вимогливість до якості наукових досліджень;
- обов'язкове конфіденційне рецензування статей;
- колегіальність у прийнятті рішень щодо публікації статей;
- доступність та оперативність у спілкуванні з авторами;
- суворе дотримання авторських та суміжних прав;
- суворе дотримання графіку виходу журналу.

Видання веде систематичну роботу, направлену на його включення до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів.

Члени редколегії категорично засуджують прояви плагіату в статтях як порушення авторських прав і наукової етики та вживають всіх можливих заходів для його недопущення. Важливим є дотримання норм етичної поведінки для всіх учасників процесу публікації: автора (-ів), редактора, рецензентів, засновника видання, читача.

Етичні зобов'язання редакційної колегії

1. Редакційна колегія несе відповідальність за видання, винесення справедливих та неупереджених рішень, забезпечення добросовісного процесу рецензування і недопущення розповсюдження іншим особам інформації, пов'язаної зі змістом рукописів, переданих на рецензування, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.

2. Всі подані до редколегії авторські матеріали мають бути такими, що не публікувалися раніше, і підлягають ретельному відбору і рецензуванню. Редколегія під керівництвом відповідального редактора керується достовірністю поданих даних та науковою значимістю поданих матеріалів, виносить неупереджені рішення, незалежні від комерційних чи інших інтересів, забезпечує чесний і об'єктивний процес рецензування.

3. Всі члени редакційної колегії є рецензентами. Редколегія залишає за собою право відхиляти статті, якщо вони не відповідають тематиці видання, неприйнятні до друку через низьку якість, або повертати їх авторам на доопрацювання відповідно до зауважень рецензентів. За редколегією залишається право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту, групі рецензентів, а також право вилучити вже надруковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про факт вилучення статті інформується установа / організація / заклад, де було виконано дослідження, а також автор. Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного з учасників процесу публікації.

4. Рецензування всіх матеріалів, що прийняті до розгляду, є сліпим: рецензенту не повідомляється ім'я автора, чий матеріал він рецензує, а автору не повідомляються відомості про рецензента. Однак, у разі виникнення у рецензента зауважень до змісту роботи, сумнівів у достовірності або точності окремих даних, редакційна колегія надасть можливість автору надати пояснення або уточнення.

5. Редколегія гарантує, що матеріали, не прийняті до друку, не будуть використані в особистих інтересах членів редакційної колегії без письмової згоди автора

6. Редакційна колегія відкрита до співпраці та діалогу з усіма авторами, рецензентами, читачами з питань публікації матеріалів (у тому числі щодо внесення змін та виправлень до опублікованих матеріалів, публікації спростувань та/або вибачень) та вживання заходів для відновлення порушених прав.

Етичні зобов'язання рецензентів

Рецензування здійснюється висококваліфікованими спеціалістами, що мають науковий ступінь не нижче кандидата наук (доктора філософії), достатній досвід роботи у сфері історії й політології та публікації за відповідним напрямком. Експертна оцінка повинна допомагати автору поліпшити якість тексту статті, а відповідальному редактору і редакційній колегії – ухвалити рішення про публікацію. Рецензент здійснює наукову експертизу авторських матеріалів, внаслідок чого його дії повинні носити неупереджений характер, що полягає у дотриманні наступних принципів:

1. Авторський матеріал (рукопис), що прийнято для рецензування, має розглядатися як конфіденційний документ, який не можна передавати для ознайомлення чи обговорення третім особам, які не мають на те повноважень від редакційної колегії. Рецензент зобов'язаний своєчасно надати рецензію на рукопис.

2. Рецензент зобов'язаний давати об'єктивну і аргументовану оцінку викладеним результатам дослідження. Усі зауваження, що надаються рецензентом, повинні бути обґрунтовані та коректні й не можуть зачіпати особистості автора. Персональна критика автора є неприйнятною.

3. Неопубліковані дані (відомості), отримані з представлених до розгляду авторських рукописів, не повинні використовуватися рецензентом для особистих цілей.

4. Рецензент, який має сумніви у своїй здатності забезпечити якісне, неупереджене та об'єктивне рецензування авторського рукопису (через відсутність достатньої кваліфікації для оцінювання за тематикою матеріалу, наявність конфлікту інтересів з автором або установою, організацією, закладом), повинен повідомити про це редакційну колегію з проханням виключити його з процесу рецензування даного рукопису. Рукопис невідкладно повертається до редколегії.

5. Рецензент повинен звернути увагу редакційної колегії на будь-яку істотну схожість між наданим йому на оцінювання рукописом і будь-якою іншою опублікованою статтею або

рукописом, на некоректність оформлення текстових запозичень або відсутність посилань на інших авторів.

Етичні зобов'язання авторів

1. Авторські матеріали (рукописи), що подаються до редакційної колегії, мають бути оформлені відповідно до встановлених вимог. Інформаційні матеріали для авторів з питань друку публікацій, зокрема вимоги до оформлення статей, порядок їх надсилання до редколегії та ін., розміщені на сайті видання у відповідній рубриці.

2. Автори зобов'язані дотримуватися законодавства України про захист прав інтелектуальної власності, а також принципів наукової етики. Критика робіт дослідників-опонентів за темою дослідження має висловлюватися коректно і обґрунтовано і у жодному випадку не може мати особистісний характер.

3. Автори гарантують, що подані до редакційної колегії матеріали раніше не публікували та не перебувають на розгляді в інших виданнях, і гарантують, що до переліку авторів включені лише ті та усі ті дослідники, що зробили істотний внесок у створення матеріалів; також автори гарантують, що усі співавтори погодили кінцевий варіант рукопису та передачу його на розгляд редакційної колегії.

4. Автори несуть відповідальність за точність і повноту посилань, у т.ч. посилань на власні попередні праці. Посилання оформляються відповідно до встановлених вимог. Плагіат у будь-якій формі неприпустимий.

5. Автори повинні сприяти редакційній колегії у підготовці матеріалів до друку, зокрема, невідкладно повідомляти про усі самостійно виявлені помилки та неточності, надавати на запитовані редколегією пояснення та підтвердження.

6. Автори повинні попереджати редакційну колегію про існування будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, що може вплинути на оцінку та / або інтерпретацію рукопису. Автори повинні розкривати джерела фінансової (державні програми, гранти, конкурсні проекти тощо) та іншої підтримки рукопису, якщо такі є.

Інші питання публікаційної етики

1. Публікація матеріалів здійснюється у порядку черговості їх отримання.

2. Автори не отримують винагороду (гонорар) від редакційної колегії за публікацію матеріалів у науковому виданні «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія».

3. Автори мають право на отримання одного безкоштовного примірника видання за кожною опублікованою статтею. Якщо стаття має більш ніж одного автора, другий та наступні примірники випуску надаються з відшкодуванням їх вартості.

4. Джерелом фінансування видання є авторські збори.

5. Періодичність видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» - три рази на рік.

Набір статей до друку у травні відбувається до 10 березня.

Набір статей до друку у серпні відбувається до 10 червня.

Набір статей до друку у грудні відбувається до 10 жовтня.

Матеріали, які були надіслані автором у терміни після 10 березні, 10 червня і 10 жовтня, приймаються до розгляду з метою публікації у наступному випуску, якщо автор не повідомить про своє бажання зняти матеріали з розгляду.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;

- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;

- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);

- основний текст статті;

- список використаної літератури, оформлений відповідно до Harvard Referencing style (British Standards Institution);

- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;

- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;

- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом після тексту статті. Для відповідності вимогам міжнародних баз даних необхідно приводити два списки

посилань на використані в роботі джерела: **Бібліографічний список** та додатковий список літератури в романському алфавіті **References**. Заголовок розміщується по центру звичайним накресленням шрифту. У Бібліографічному списку джерела наводяться в алфавітному порядку, спочатку – джерела, опубліковані на кирилиці, потім джерела, опубліковані іноземними мовами (латиницею). Оскільки кириличний алфавіт відрізняється від латинського, порядок розташування джерел в References може відрізнятись від їх розташування в Бібліографічному списку.

- У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterationsia>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н. А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUSMANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано.....

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX (Булатова, 2012, с.123)
XX.

XX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX (Гуткевич та Оніщенко, с.55)
XX.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX (Павленко та Антонюк, ред.
с.255) XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Бібліографічний список

Булатова, О.В., 2012. *Регіональна складова глобальних інтеграційних процесів.* Донецьк: ДонНУ.

Гуткевич, С.О. та Оніщенко, І.Г., 2014. *Світовий освітній простір: тенденції та перспективи розвитку в умовах глобалізації*. Київ: НТУУ «КПІ».

Павленко, А.Ф. та Антонюк Л.Л. ред., 2014. *Дослідницькі університети: світовий досвід та перспективи розвитку в Україні*. Київ: КНЕУ.

XX
XXXXXXXXXXXXXXXX

References

Bulatova, O.V., 2012. *Rehionalna skladova hlobalnykh intehtratsiinykh protsesiv [Regional component of global integration processes]*. Donetsk: DonNU. (in Ukrainian).

Hutkevych, S.O. and Onishchenko, I.H., 2014. *Svitovyi osvittii prostir: tendentsii ta perspektyvy rozvytku v umovakh hlobalizatsii [Global educational space: trends and prospects for development in the context of globalization]*. Kyiv: NTUU «KPI». (in Ukrainian).

XX
XX

Стаття надійшла до редакції __. __. 2020 р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e.

unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. ....

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____

назва статті

історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, вчене звання, посада, назва установи / навчального закладу.
Українською мовою	Патlachук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету
Російською мовою	Патlachук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу відділення Нової пошти, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
Побатькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

_____ підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ дата

_____ підпис

_____ П.І.Б

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20__ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 31-32

Редакційна колегія:

Головний редактор – д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення № 058/21

Видавець «Видавничий відділ МДУ»
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей